

МУНДАРИЖА

МАНБАШУНОСЛИК ВА ТИЛШУНОСЛИК

М.М.Камилов. Ироқ ва Хуросон ханафийлик мактаби уламолари асарларининг илмий-амалий аҳамияти.....	3
B.R.Shamsematova. O‘zbek va ingliz tillaridagi salomlashuv madaniyatining lingvomadaniy taqqoslanishi	10
Л.К.Азимова. “Хамса” дostonларининг туркий адабиётдаги талқини	13
A.Hakimov. Arab grammatik an’anasida terminologik tizim: nazariy asoslar va ilmiy meros	17
S.M.Karimova. Hoja Muhammad Porso “Tafsir” asarining muqaddima qismidagi mavzular tahlili	23
K.Boqijonova. Arab va ingliz tillaridagi shart gaplarning funksional-grammatik tahlili.....	29
М.Каримов. Аз-Замахшарийнинг араб тилшунослиги ривождаги ўрни: “ал-Муфассал” ва “ал-Унмузж” асарлари мисолида	34
Z.D.O‘tkirova. Arab tilini o‘rganishda DUOLINGO ilovasining samaradorligi: yondashuvlar va tahlillar	38
N.R.Axmataliyeva. O‘z ma’nosini saqlab qolgan arabizmlar.....	45

ИСЛОМШУНОСЛИК

И.Даминов. Муътазиллийлик: калом коидаларини тушунтиришда “беш усул” ғояси	49
A.Abdurashidov. Abu Hafs Umar Nasafiy ilmiy merosining Moturidiy aqida maktabida tutgan o‘rni.....	56

ҚУРЪОНШУНОСЛИК. ҲАДИСШУНОСЛИК

М.Алимова. Суласийят в хадисоведении: структура, источники и научное значение....	62
N.N.To‘rayev, R.R.Kozimiy. Oisha bint Abu Bakrning tafsir ilmi rivojiga qo‘shgan hissasi	66
A.Raymberdiyev. Imom Termiziy “Sunan” asarida “Kahf” surasi tafsiri	70



Муассислар:

Дин ишлари бўйича қўмита,
Ўзбекистон мусулмонлари идораси,
Ўзбекистон халқаро исломшунослик академияси

Бош муҳаррир:

Музаффар КАМИЛОВ

Нашр учун масъул:

Иродахон ГАФУРОВА

Таҳрир ҳайъати:

Нурилом ТУХЛИЕВ
Иргаш ДАМИНОВ
Зоҳиджон ИСЛОМОВ
Аҳаджон ҲАСАНОВ
Матлуба КАХХАРОВА
Илҳомжон БЕКМИРЗАЕВ
Иродахон ГАФУРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Содиқ ТОШБОЕВ
Неъматулло МУХАМЕДОВ

Муҳаррир:

Дурбек РАҲИМЖОНОВ

Рус ва инглиз тили муҳаррири:

Разия МАТИБАЕВА

Бадий муҳаррир:

Лутфулло АБДУЛЛАЕВ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигида
2018 йил 17 сентябрда рўйхатга олинган.
Гувоҳнома рақами – 0968.
Йилда ўн иккита сонгача нашр этилади.
Нашр кўрсаткичи – 1323.
ISSN 2181-9572

Таҳририят манзили:

Тошкент ш., А.Қодирий кўчаси, 11-уй.
Тел./факс: (+99871) 244-00-91
E-mail: islomtafakkuri@iiu.uz

Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари бўйича
қўмитасининг 24.02.2026 йилдаги
02-07/1379-сонли хулосаси асосида тайёрланди.

Қўлёзмалар қайтарилмайди.

Мақолалар кўчириб босилса ёки иқтибос
олинса, «Ислом тафаккури» журналидан
олингани кўрсатилиши шарт.

Журнал саҳифаларида Аллоҳ таоло исмлари,
Қуръони карим оятлари ва ҳадислар берилётгани сабабли
уни ножоиз жойларга ташламанг.

Журналдаги мақолаларда берилган маълумотларнинг
тўғри ва оригиналиги учун муаллифларнинг шахсан
ўзи масъулдир.

Босишга 10.03.2026 йилда рухсат берилди.
Қоғоз бичими 60x84 1/8. Офсет усулида
босилди. Шартли 32,6 б.т. Буюртма:
Адади 100 дونا.

Ўзбекистон халқаро исломшунослик академияси нашриёт-
матбаа бирлашмаси босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент ш., А.Қодирий кўчаси, 11-уй.

МОЗИЙГА НАЗАР

- З.Зинатуллаев.** VI-VII асрларда Ғарбий
Турк хоқонлиги бошқарув тизими 76

ТАСАВВУФ

- Д.О.Раҳимжонов.** Нажмиддин Кубро
“Таъвилоту-н-нажмия” тасаввуфий
тафсирининг тарбиявий аҳамияти..... 79
Н.М.Туйчиева. Мовароуннаҳр ишқия
тариқати: Лангар ота..... 82

ДИНШУНОСЛИК

- Л.А.Алиджанова.** Янги Ўзбекистонда
бағрикенглик тамойили асосида амалга
оширилаётган ишлар таҳлили 88
Х.А.Атаханов. Talaba-yoshlar orasida diniy
radikallashuv: shakllanish omillari, zamonaviy
muammolar va profilaktik yondashuvlar 92
М.Дjaxangirova. Video o‘yinlarda diniy
motivlar (islom dini misolida) 97
Ж.Олимжонова. Diniy bag‘rikenglik –
tinchlik va taraqqiyot asosi 103
Ж.И.Абдугофоров. The concept of
predestination in christian doctrine 107

ИСЛОМ ҲУҚУҚИ

- Sh.T.Avazova.** Islomda kafillikning huquqiy
asoslari 114
Ў.Б.Палванов, Р.Ж.Бегалиев. Саъдуддин
Тафтазоний илмий меросида фикҳ
илмининг ўрни 117
D.Yuldasheva. Islom huquqida insonparvarlik
tamoyilining metodologik asoslari..... 120

ПЕДАГОГИКА

- Л.К.Рысбекова, Ю.А.Абдурашидова.**
Проблемы социализации детей с
особыми потребностями 124

СОЦИОЛОГИЯ

- Н.М.Рузимова.** Ташқи миграция шароитида
оилавий кадрятлар деформацияси ва
барқарорлигини белгиловчи ижтимоий
омиллар 129

СИЁСАТШУНОСЛИК

- A.A.Karimov.** O‘zbekiston va Iordaniya
siyosiy-ijtimoiy munosabatlarining
o‘rnatilishi va rivojlanishi 134

АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИ

- X.Nigmatov, Q.S.Raxmanov, O.I.Izomova.**
Kiberhujumlarni aniqlash va ulardan
himoyalanişda intellektual tizimni
qo‘llash usullari..... 138
M.S.Xodjayeva, M.M.Najmidinova.
BLOCKCHAIN texnologiyasi asosida
tibbiy va fitnes ma’lumotlarni xavfsiz
saqlash tizimi 142

ЗИЁРАТ ТУРИЗМИ

- Г.А.Эгамбердиева.** Современное
состояние и перспективы развития
туризма в Каракалпакстане 148

ТАБРИК

- З.М.Исломов.** Мангу барҳаёт устоз..... 154

КАМИЛОВ Музаффар Мурадович

*Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси,
Ректор, тарих фанлари номзоди, доцент*

ИРОҚ ВА ХУРОСОН ҲАНАФИЙЛИК МАКТАБИ УЛАМОЛАРИ АСАРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТРУДОВ УЧЁНЫХ ИРАКСКОЙ И ХОРАСАНСКОЙ ШКОЛ ХАНАФИЗМА

THE SCIENTIFIC AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF THE WORKS OF SCHOLARS OF THE IRAQI AND KHORASAN HANAFI SCHOOLS

Аннотация. Мақолада Ироқ ва Хуросон ҳанафийлик мактаблари уламоларининг илмий мероси ҳамда улар асарларининг илмий-амалий аҳамияти таҳлил қилинди. Ироқ мактаби Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари фаолияти орқали шаклланиб, фикҳий масалаларни ҳал этишда амалий ёндашуви билан ажралиб туради. Хуросон мактаби эса мазҳабни назарий жиҳатдан такомиллаштириб, усул ал-фикҳ ва ақида-фикҳ уйғунлигини ривожлантирган. Мақолада икки мактабнинг методологик хусусиятлари қиёсий таҳлил қилиниб, уларнинг давлат бошқаруви, қозилик амалиёти ва таълим жараёнидаги ўрни ёритилди. Шунингдек, мазкур мероснинг замонавий ислом ҳуқуқшунослигидаги долзарб аҳамияти асослаб берилди.

Таянч сўзлар: ҳанафий мазҳаби, ироқ мактаби, хуросон мактаби, фикҳ, усул ал-фикҳ, қиёс, ижтиҳод, илмий мерос.

Аннотация. В статье анализируется научное наследие учёных иракской и хорасанской школ ханафитского мазхаба, а также научно-практическое значение их трудов. Иракская школа сформировалась на основе деятельности Абу Ханифы и его учеников и отличается практико-ориентированным подходом к решению вопросов фикха. Хорасанская школа, в свою очередь, внесла значительный вклад в теоретическое развитие мазхаба, углубив принципы усуль аль-фикха и гармонизировав вопросы вероучения и права. В статье проводится сравнительный

анализ методологических особенностей двух школ, раскрывается их роль в государственном управлении, судебной практике и образовательном процессе. Также обосновывается актуальность данного наследия для современного исламского правоведения.

Ключевые слова: ханафитский мазхаб, иракская школа, хорасанская школа, фикх, усуль аль-фикх, қияс, иджтиҳад, научное наследие.

Abstract. The article analyzes the scholarly legacy of the Iraqi and Khorasan schools of the Hanafi madhhab and examines the scientific and practical significance of their works. The Iraqi school emerged through the activity of Abu Hanifa and his students and is distinguished by its practice-oriented approach to resolving issues of fiqh. The Khorasan school, in turn, made a significant contribution to the theoretical development of the madhhab by elaborating the principles of usul al-fiqh and harmonizing theology and law. The study provides a comparative analysis of the methodological features of both schools and highlights their role in state governance, judicial practice, and education. It also substantiates the contemporary relevance of this legacy for modern Islamic legal studies.

Keywords: hanafi madhhab, iraqi school, khorasan school, fiqh, usul al-fiqh, qiyas, ijtiḥad, scholarly heritage.

КИРИШ

Ҳанафийлик фикҳий йўналиш бўлиши баробарида бутун бир ҳуқуқий тафаккур мактаби сифатида ҳам намоён бўлади. У Ироқда шаклланиб ва кейинчалик Хуросон ва Мовароуннаҳрга ёйилган. Эътиборлиси, айти шу ҳудуд уламолари уни ривожлантирган.

Мазҳаб асосчиси сифатида Абу Ҳанифа (ваф. 150/767) фикҳни ҳаётий масалалар билан боғлаб талқин қилишга интилан. Унинг ёндашуви назарий қоидалардан кўра амалий ечимларга яқин эди. Тадқиқотларда таъкидланишича, Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари томонидан ишлаб чиқилган ҳуқуқий ечимлар ижтимоий, иқтисодий, диний-маърифий ҳаётда адолатни қарор топтиришда муҳим ўрин тутган [3:587-600]. Унинг шогирдлари Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбоний ҳанафийлик ғояларини тизимлаштирган ҳамда давлат бошқаруви ва қозилик амалиётига жорий этган. Абу Юсуфнинг қозилик лавозимида тайинланиши ва ҳанафий фикҳи асосида қозилик ишларининг юритилиши мазҳабнинг амалий таъсирини кучайтирган [3:588-589].

Ҳанафийлик Хуросон ва Мовароуннаҳрда янги босқичга кўтарилиб, мазҳаб фақат амалий қонунчилик тизими сифатида эмас, балки назарий-методологик жиҳатдан ҳам чуқурлашди. Масалан, Абу Бакр Сарахсийнинг “Ал-Мабсут” асари ҳанафийликнинг энг йирик қомусий манбаларидан бири сифатида юксак баҳоланади. Унда ҳуқуқий масалалар кенг таҳлил қилиниб, усулул фикҳ масалалари ҳам мукаммал ёритилган [9:53-60; 15:369-370]. Манбаларда Сарахсийнинг ҳадис методологияси ва ҳуқуқий таҳлил услуби мазҳаб ичида ҳам, мазҳаблараро муҳокамаларда ҳам катта таъсир кўрсатгани қайд этилади [9:55-60].

Мовароуннаҳр минтақасида азалдан ҳанафийлик фикҳи қарор топган. Ушбу таълимот юртимизга Абу Ҳафс Кабир ҳамда Абу Ҳафс Сағир каби улуғ олимлар томонидан тарғиб қилинган. Насаф (ҳозирги Қарши) ўрта асрларда ислом оламида мавжуд бўлган 8 та илмий мактабнинг бири сифатида алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Ушбу шаҳардан икки юз нафарга яқин калом, фикҳ, ҳадис ва тафсир алломалари етишиб чиқан. Фикҳ мактаби намояндаларидан бири Абу Ҳафс Насафий бўлиб, у юздан ортиқ асар муаллифи сифатида танилган. Унинг илмий мероси нафақат Мовароуннаҳр, балки ислом оламида ҳанафий фикҳининг ривожланишига катта ҳисса қўшган [5]. Бу ҳолат минтақа илмий муҳитининг мазҳабни фақат сақлаб қолиш эмас, балки бойитиш марказига айланганини кўрсатади.

Методологик жиҳатдан ҳам ҳанафий мазҳаби алоҳида ўрин тутати. Тадқиқотларда таъкидланишича, ҳанафий фикҳи Қуръон ва суннатга таяниш билан бирга, ақлий ва мантикий таҳлилга кенг ўрин беради [2:85-88]. Айниқса, қиёс ва истихсон каби усуллар орқали ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш мазҳабнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бу ёндашув Ироқ муҳитида шаклланиб, Мовароуннаҳр ва Хуросонда тизимлаштирилган.

Бундан ташқари, ҳанафийлик мазҳабининг минтақавий мослашувчанлиги ҳам унинг долзарблигини оширади. Мовароуннаҳрда яратилган фикҳий асарлар маҳаллий ижтимоий-иқтисодий шароитларга мос ҳуқуқий ечимларни ишлаб чиққан [19:2-6]. Шу жиҳатдан, ҳанафийлик фақат назарий тизим эмас, балки турли ҳудудларда қўлланилган амалий ҳуқуқий механизм сифатида намоён бўлади.

Ҳатто Андалусиягача етиб боргани ва у ерда татбиқ этилгани унинг универсал хусусиятини кўрсатади [3:590-600].

Замонавий ислом ҳуқуқшунослиги нуқтаи назаридан қаралганда ҳам, Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳанафий мактаблари мероси муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда ҳуқуқий методология, қиёсий фикҳ ва ҳуқуқий герменевтика соҳаларида ушбу асарлар манба сифатида хизмат қилмоқда. Сарахсийнинг методологик ёндашуви, Насафийнинг илмий тизимлаштириш услуби ва Абу Ҳанифанинг амалий фикрлаш модели ҳанузгача илмий тадқиқотларда қўлланилмоқда [9:55-60; 5].

Шу боис, минтақа ҳанафий мактаблари намояндалари, уларнинг асарларини ўрганиш фақат тарихий қизиқиш эмас. Бу, айтиш мумкинки, ислом ҳуқуқи ривожининг ички мантиғини англашга қаратилган муҳим илмий вазифадир. Мазҳабнинг шаклланиши, ривожланиши ва минтақавий мослашув жараёнини таҳлил қилиш орқали унинг илмий-амалий қийматини янада теранроқ англаш мумкин.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ироқ мактабининг шаклланиши

Ироқ ҳанафийлик мактаби ислом ҳуқуқи тарихида мустақил фикрий йўналиш сифатида ҳижрий II аср ўрталарига келиб шаклланди. Тадқиқотчилар қайд этганидек, бу даврга келиб ҳанафийлик оддий илмий муҳокама доирасидан чиқиб, муайян доктринал мактабга айланган [12:5-9]. Бу жараён, табиийки, Абу Ҳанифанинг (ваф. 150/767) фикҳий мероси билан чамбарчас боғлиқ.

Абу Ҳанифа ўз даврининг кўп миллатли, турли ҳуқуқий анъаналар туташган Куфа муҳитида фаолият юритди. Шу сабабли у ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда рационал ва мантикий ёндашувга таянди. Ҳанафий мазҳабининг ҳуқуқий асослари ҳақидаги тадқиқотларда таъкидланишича, мазкур мактаб Қуръон ва Суннатга содиқ қолган ҳолда, ақлий таҳлил ва қиёсни фаол қўллаш билан бошқа мазҳаблардан фарқланган [2:85-88].

Масаланинг муҳим жиҳат шундаки, Ироқ мактабида иjtиҳод фақат индивидуал фикрлаш эмас, балки ижтимоий тартибни сақлаш механизми сифатида ҳам қаралган. Усулул фикҳ

ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсир ҳақидаги тадқиқотларда таъкидланишича, ижтиҳод жараёни ижтимоий бирликни мустаҳкамлаш воситасига айланган [20:4-9]. Хусусан, ҳанафий уламолар орасида “ҳар бир мужтаҳид тўғридир” деган қараш илмий плюрализмни таъминлашга хизмат қилган [20:5-8].

Абу Ҳанифанинг илмий мероси унинг шоғирдлари орқали мустаҳкамланди. Абу Юсуф (ваф. 182/798) қози ал-кузот сифатида давлат тизимида ҳанафий фикҳини жорий қилди. Бу эса мазҳабнинг амалий ҳуқуқий мактаб сифатида мустаҳкамланишига хизмат қилди. Муҳаммад Шайбоний (ваф. 189/805) мазҳаб қарашларини ёзма равишда тизимлаштириб, уларни кейинги авлодларга етказишга хизмат қилди.

Шунингдек, Ироқ ҳанафий мактабининг қарашлари “усул” ва “наводир” туркумидаги асарлар орқали сақланиб, илмий мерос сифатида шакллантирилди [7:5-10]. Бу ҳолат мазҳабнинг фақат оғзаки анъанага эмас, балки ёзма ҳуқуқий маданиятга ҳам эга бўлганини кўрсатади.

Ироқ мактабининг намояндалари томонидан яратилган асарлар мазҳабнинг илмий пойдеворини ташкил этди. Улар фақат фикҳий масалаларни баён қилиш билан чекланмади, шунингдек, давлат бошқаруви, халқаро муносабатлар ва ижтимоий тартиб масалаларини ҳам қамраб олди.

1-жадвал

**Ироқ ҳанафийлик мактаби
намояндаларининг асосий асарлари ва
уларнинг илмий-амалий аҳамияти**

Олимлар	Асар	Хусусияти	Илмий аҳамияти
Абу Юсуф	Китобул харож	Давлат молияси ва солиқ сиёсати	Ислом молия ҳуқуқи ва давлат бошқаруви назарий асосини шакллантирди
Муҳаммад Шайбоний	Ал-Асл	Фикҳий масалаларнинг тизимли баёни	Ҳанафий мазҳабининг асосий манбаси сифатида хизмат қилди
Муҳаммад Шайбоний	Ас-Сиярул кабир	Жанг, сулҳ ва халқаро муносабатлар	Ислом халқаро ҳуқуқ назариясининг илк шаклларида бири

Абу Юсуфнинг “Китобул харож” асари давлат ва жамият ўртасидаги молиявий муносабатларни ҳуқуқий асосда тартибга солишга қаратилган. Бу асар орқали ҳанафий фикҳи давлат сиёсати даражасига кўтарилганини кўриш мумкин.

Муҳаммад Шайбонийнинг “ал-Асл” асари эса мазҳабнинг илмий асоси сифатида баҳоланади. “ас-Сиярул кабир”да халқаро муносабатлар, жанг ва сулҳ масалалари муҳокама қилиниб, мусулмон жамиятининг ташқи сиёсий муносабатлари ҳуқуқий жиҳатдан асосланган.

Ироқ ҳанафийлик мактабининг асосий хусусиятларидан бири рационализмга таянган ҳуқуқий фикрлашдир. Демак, ҳанафийлик ўз даврида хурфикрликни тарғиб қилган. Бу эса Абу Ҳанифанинг калом илми билан профессионал шуғуллангани билан изоҳланади.

Тадқиқотларда қайд этилганидек, мазкур мактаб мантиқий таҳлил ва ижтимоий воқеликни ҳисобга олиш орқали фикҳий ҳукмлар чиқаришни устувор деб билган [2:88-89].

Бу ёндашув айрим муҳаддислар томонидан танқид қилинган. Улар ҳадисга кўпроқ таянишни талаб қилганлар. Шу тариқа “аҳли раъй” ва “аҳли ҳадис” ўртасида илмий баҳс юзага келган. Бироқ ҳанафий уламолар қиёс ва истиҳсон шариат манбаларини инкор этиш эмас, балки уларни ҳаётий воқеликка татбиқ этиш усули эканини асослаб берганлар.

Қуйида Ироқ мактабининг методологик хусусиятлари ва улар атрофидаги баҳслар умумлаштирилади:

2-жадвал

**Ироқ ҳанафийлик мактабининг
методологик хусусиятлари**

Мезон	Тавсиф	Илмий баҳс нуқтаси
Қиёс	Кенг ва фаол қўлланилган	Аҳли ҳадис томонидан танқид қилинган
Ижтиҳод	Ижтимоий бирликни таъминловчи механизм	“Ҳар бир мужтаҳид тўғридир” қараш [20]
Ёзма мерос	Усул ва наводир адабиёти [7]	Мазҳабнинг институционаллашуви
Сиёсий таъсир	Давлат бошқарувига жорий этилган	Аббосийлар даврида мустаҳкамланган

Ироқ мактаби кейинчалик турли минтакаларга тарқалди. Жанубий Осиё ҳанафийлиги айрим масалаларда Ироқ анъанасига яқин бўлгани таъкидланади [11:90-95]. Марказий Осиёда эса ҳанафийлик сунний мусулмонлар орасида устувор ҳуқуқий анъанага айланган [8:460-463].

Салжуқийлар даврида Ироқда сунний ва шиа марказлари ўртасида жиддий рақобат мавжуд бўлганига қарамай, ҳанафийлик мактаби ўз таъсирини сақлаб қолган [4:183-190]. Кейинчалик, Усмонлилар даврида ҳанафийлик расмий ҳуқуқий мактаб сифатида яна бир бор институционаллашган [6:80-83].

Шу маънода, Ироқ ҳанафийлик мактаби фақат илк шаклланиш босқичи эмас, балки кейинги асрларда ҳам ислом ҳуқуқий тафаккурига таъсир кўрсатган барқарор илмий анъана сифатида намоён бўлади. Унинг рационал ёндашуви, усуллик фикҳ ривожига қўшган ҳиссаси ва давлат амалиёти билан уйғунлиги уни ислом ҳуқуқи тарихида алоҳида ўринга эга мактаб сифатида тавсифлаш имконини беради.

Хуросон ҳанафийлик мактаби

Хуросон ҳанафийлик мактаби мазҳаб тарихида алоҳида босқични ташкил этади. Агар Ироқ муҳитида ҳанафийлик шаклланган бўлса, Хуросон ва Мовароуннаҳрда у мустақам илмий тизимга айланди. Илк босқичда Куфадан таълим олган уламолар Балх ва Рай каби шаҳарларга қайтиб, Абу Ҳанифа таълимотини ёйдилар. Натижада, ҳанафийлик ушбу ҳудудларда эрта даврданоқ кенг тарқалди [13:237-241].

Аббосий халифалар томонидан ҳанафий мазҳабининг қўллаб-қувватланиши унинг Хуросон ва Мовароуннаҳрда институционаллашувида туртки берди [13:239-244]. Самарқанд ва Бухоро илмий марказларга айланди. Бу ерда мазҳаб фақат ҳуқуқий амалиёт эмас, балки кенг илмий анъана сифатида ривожланди.

Хуросон муҳитида ҳанафийликнинг назарий пойдевори мустақамланишида Абу Мансур Мотуридийнинг ўрни бекиёс. Унинг “Таъвилоту аҳлис сунна” асари ақида ва фикҳ ўртасидаги боғлиқликни чуқур асослаб берди. Мотуридийлик таълимотида ҳуқуқий ҳукмлар ақидавий тамойиллардан узилган ҳолда эмас, балки ягона назарий тизим ичида кўрилади. Шу

жиҳатдан, Хуросон мактабида калом ва фикҳ ўртасида интеграция юзага келди.

Хуросон мактаби намояндаларидан яна бири Абу Бакр Жассос. У “Аҳкомул Қуръон” асари орқали Қуръон оятларидан ҳуқуқий ҳукм чиқариш методологиясини ишлаб чиқди. Бу асар усуллик фикҳнинг назарий чуқурлашувида муҳим кадам бўлди.

Шу билан бирга, Абу Бакр Сарахсий (Шамсулаимма)нинг “Ал-Мабсут” асари Хуросон ҳанафийлигининг энг йирик қомусий манбаларидан бири ҳисобланади. Унда молиявий ва мулкӣ муносабатлар Қуръон, ҳадис ва ақлий далиллар асосида кенг муҳокама қилинган [15:369-370].

Самарқандлик Абу Лайс Самарқандий томонидан тузилган “Китобун навозил” эса энг қадимги фатво тўпламларидан ҳисобланиб, Балх ва атроф ҳудудларидаги ҳуқуқий қарорларни сақлаб қолган [18:145-150]. Бу асар орқали ҳанафий фикҳининг ижтимоӣ муҳит билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланганини кўриш мумкин.

Марв, Бухоро ва Самарқандда шаклланган мазкур илмий муҳит кейинчалик Исфижоб каби янги марказларни ҳам вужудга келтирди. XI–XII асрларда Исфижобда мустақил фикҳий йўналиш шакллангани таъкидланади [10]. Бу ҳолат Хуросон ҳанафий мактабининг минтақавий таъсири кенг бўлганини кўрсатади.

Хуросон мактаби намояндаларининг асарлари мазҳабнинг назарий ва амалий тараққиётини таъминлади.

3-жадвал

Хуросон ҳанафийлик мактаби намояндалари ва улар асарларининг илмий йўналиши

Олим-лар	Асар	Йўналиш	Илмий қиймати
Жассос	Аҳкомул Қуръон	Таф-сир-фикҳ	Қуръондан ҳукм чиқариш методологиясини ишлаб чиқди
Самарқандий	Тухфатул фуқаҳо	Фикҳ	Масалаларни тизимли ва таълимий услубда баён этди
Мотуридий	Таъвилоту аҳлис сунна	Ақида	Ақида ва фикҳ уйғунлигини назарий асослади
Сарахсий	Ал-Мабсут	Қомусий фикҳ	Молиявий ва ижтимоӣ муносабатларни чуқур таҳлил қилди

Хуросон ҳанафий мактабининг таъсири кейинги асрларда ҳам давом этди. Масалан, Ҳиндистонда тузилган “Ал-Фатово оламгирия” асари ҳанафий ҳуқуқий анъанасини давлат кодекси даражасига кўтарди [1:452-460]. Шунингдек, Усмонли даврида қабул қилинган “Мажалла аҳкоми адлия” ҳанафийлик мазҳаби асосида қўлланилган ҳужжат намунаси бўлди.

Хуросон ҳанафийлик мактаби қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради.

4-жадвал

Хуросон ҳанафийлик мактабининг методологик хусусиятлари ва илмий аҳамияти

Мезон	Тавсиф	Илмий аҳамияти
Усул ул фикҳ	Методологик ёндашув	Далиллар иерархиясини тизимлаштириш
Ақида ва фикҳ	Калом ва ҳуқуқ уйғунлиги	Ҳуқуқий ҳукмларнинг эътиқодий асосини мустаҳкамлаш
Фатво амалиёти	Навозил ва фатво тўпламлари	Жамият эҳтиёжларига мос ҳуқуқий ечимлар
Инсон ҳуқуқлари	Ҳаёт, мулк ва эътиқод дахлсизлиги	Универсал ҳуқуқий тамойиллар [13:240-245]

Айрим тадқиқотларда ҳанафий мазҳабида инсоннинг ҳаёти, эътиқоди ва мулк дахлсиз экани таъкидланади [16:295-300]. Шунингдек, айрим этик-ҳуқуқий масалалар, масалан, ҳомиладорликни сунъий тугатишга оид баҳсларда ҳанафий уламолар турли фикр билдирганлари қайд этилади [17:220-225]. Бу ҳолат мазҳаб ичидаги фикрий плюрализм ва ижтиҳодий динамикани кўрсатади.

Шу ўринда яна бир муҳим жиҳат бор. Муҳаммад Шайбонийнинг айрим фикрларини кейинчалик қайта кўриб чиққани, истиҳсон ва урф каби тамойилларга таянган ҳолда ижтиҳодни янгиллагани ҳанафий мактабнинг методологик етуқлигини намоён қилади [14:180-185].

Шу тарика, Хуросон ҳанафийлик мактаби мазҳабни назарий жиҳатдан чуқурлаштирган, усул ул фикҳни тизимлаштирган ва уни турли минтакаларда амалий қўллаш имконини яратган илмий мактаб сифатида намоён бўлади. Агар Ироқ мактаби ҳанафийликнинг илк амалий босқичи бўлса, Хуросон мактаби унинг интеллектуал ва методологик камолот

босқичи деб баҳолаш мумкин.

Ироқ ва Хуросон мактабларининг қиёсий таҳлили

Ҳанафийлик доирасида икки йирик илмий муҳит шаклланиб. Улар ўртасида зиддият эмас, балки методологик йўналишдаги фарқлар бор. Бир томондан Абу Ҳанифа меросига бевосита яқин бўлган Ироқ муҳити. Иккинчи томондан ушбу меросни тизимлаштириб, назарий жиҳатдан бойитган Хуросон муҳити.

Бу борада баъзи тадқиқотларда Ироқ мактабининг “асл манба”, Хуросоннинг “ривожлантирувчи босқич” экани таъкидланади. Бир гуруҳ манбаларда, аксинча, мазҳабнинг илмий шаклланиши айнан Хуросонда мукаммаллашгани келтирилади. Шу нуқтаи назардан қиёсий таҳлил муҳим аҳамият касб этади.

Икки мактаб ўртасидаги энг муҳим фарқ – усул ва фикҳий методологияда намоён бўлади.

5-жадвал

Ироқ ва Хуросон ҳанафийлик мактабларининг методологик қиёсий таҳлили

Мезон	Ироқ мактаби	Хуросон мактаби
Қиёс	Кенг ва амалда қўлланилган	Назарий асос билан мустаҳкамланган
Усул	Амалий йўналиш устун	Тизимли назарий ёндашув
Давлатчилик таъсири	Қозилик ва давлат амалиёти билан боғлиқ	Илмий муҳит ва мадраса анъанаси устун

Ироқ мактаби, айниқса Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбоний фаолияти орқали давлатчилик билан яқин алоқада ривожланган. Қозилик амалиётида юзага келган муаммоларга жавоб бериш зарурати фикҳий қарорларнинг амалий хусусиятини кучайтирган. Шу боис қиёс ва истиҳсон каби усуллар амалда синовдан ўтган.

Мовароуннаҳр ва Хуросон муҳити нисбатан барқарор илмий макон эди. Самарқанд ва Бухоро каби марказларда фикҳ фақат амалий зарурат эмас, балки назарий тадқиқ объекти сифатида ўрганилди. Масалан, Абу Мансур Мотуридий ақида ва фикҳ уйғунлигини асослаб берди. Шунингдек, Абу Бакр Жассос Куръон оятларидан ҳуқуқий ҳукм чиқариш методикасини назарий жиҳатдан мустаҳкамлади.

Айрим олимлар Ироқ мактабини “динамик”, Хуросонни эса “систематик” деб таърифлайди. Бу қарашда асос бор. Чунки Ироқда ижтиҳод жараёни ҳаётий воқелик билан боғлиқ бўлса, Хуросонда у назарий таҳлил ва тасниф орқали мукаммаллашган.

Ҳар икки мактабнинг асарлари мазҳаб ривожига ҳал қилувчи ўрин тутган. Лекин уларнинг қўлланилиш доираси ва услуби ўртасида муайян фарқлар бор.

6-жадвал

**Ироқ ва Хуросон ҳанафийлик
мактабларининг илмий-амалий қиймати
бўйича қиёсий таҳлили**

Йўналиш	Ироқ мактаби	Хуросон мактаби
Қозилик амалиёти	Бевосита қўлланилган	Камрок, асосан назарий асос
Таълим жараёни	Асосий манба сифатида	Шарҳ ва таҳлил характерида
Замонавий ҳуқуқ	Молия ва сиёсий ҳуқуқ масалалари	Усул ул фикҳ ва герменевтика

Муҳаммад Шайбонийнинг “ал-Асл” ва “ас-Сияр” асарлари давлат ҳуқуқи ва халқаро муносабатлар масалаларида амалий дастур вазифасини ўтаган. Унинг ижтиҳодини қайта кўриб чиқиши мазҳаб ичидаги методологик етуқликни кўрсатади [14:180-183].

Хуросон муҳитида Шамсулаимма Сарахсийнинг “ал-Мабсут” асари фикҳий масалаларни кенг таҳлил қилиш билан ажралиб туради. Унда Қуръон, ҳадис ва ақлий далиллар уйғун қўлланилган [15:369-370]. Шунингдек, Абу Лайс Самарқандийнинг “Китобун навозил” асари фатво амалиёти ва ижтимоий муҳитни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади [18:2-5].

Агар кенгрок қаралса, кейинги даврда ҳанафийлик асосида тузилган “ал-Фатово оламгирия” [1:452-455] ва “Мажалла аҳкоми адлийа” каби ишларида ҳам Хуросон мактабида шаклланган назарий тизимлаштириш руҳи сезилади.

Икки мактабни қарама-қарши қўйиш илмий жиҳатдан тўғри эмас. Чунки ҳар иккаласи ҳам Абу Ҳанифа меросига таянади ва унинг усулий тамойилларини ривожлантирган. Бироқ йўналишда фарқ бор.

Ироқ мактаби ҳаётий муаммоларга тезкор жавоб беришга интилган. Унда амалийлик устун.

Хуросон мактаби эса мазҳабни тизимлаштириб, назарий жиҳатдан мустаҳкамлаган. Ақида ва фикҳ уйғунлиги, усул ул фикҳни чуқур ишлаш, ижтиҳодни назарий асослаш шу ерда кучли шаклланган.

Илмий нуқтаи назаридан айтиш мумкинки, агар Ироқ мактаби бўлмаганида мазҳаб шаклланмас эди. Агар Хуросон мактаби бўлмаганида эса у барқарор назарий тизимга айланмасди. Шу маънода, уларни ўзаро рақиб эмас, балки бир-бирини тўлдирувчи икки илмий кутб сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ.

ХУЛОСА

Ҳанафийлик мазҳаби ривож тарихан муайян ҳудуд ёки бир неча шахс фаолияти билан чекланиб қолмаган. У муайян босқичларда турли илмий муҳитларда шаклланган ва бойиган. Шу нуқтаи назардан, Ироқ ва Хуросон мактабларини мазҳаб тарихидаги икки муҳим поғона сифатида баҳолаш мумкин.

Ироқ мактаби, аввало, Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари фаолияти билан боғлиқ ҳолда, ҳанафий фикҳининг дастлабки амалий пойдеворини яратди. Қозилик амалиёти, давлат бошқаруви, ижтимоий муносабатларда юзага келган муаммоларга жавоб бериш зарурати мазҳабни ҳаёт билан узвий боғлади. Бу ерда фикҳ назария эмас, балки амалий ечим сифатида шаклланди. Шу боис Ироқ муҳити ҳанафийликнинг “ҳаракатдаги лабораторияси” вазифасини бажарган, дейиш мумкин.

Мовароуннаҳр ва Хуросон мактаби эса ушбу меросни қабул қилиб, уни назарий жиҳатдан такомиллаштирди. Самарқанд, Бухоро ва Марв каби марказларда фикҳ фақат ҳуқуқий қарорлар мажмуаси сифатида эмас, балки тизимли илмий фан сифатида ўрганилди. Абу Мансур Мотуридийнинг ақидавий қарашлари, Шамсулаимма Сарахсийнинг таҳлилий услуби ва бошқа мутафаккирлар фаолияти натижасида мазҳабнинг усулий ва назарий асослари мустаҳкамланди. Шу жиҳатдан Хуросон мактаби ҳанафийликни фақат амалиёт эмас, балки мукамал илмий тизим даражасига олиб чиқди.

Шунинг учун ушбу икки мактабни қарама-қарши қўйиш эмас, балки бир-бирини тўлдирувчи тизим сифатида кўриш тўғрироқ бўлади. Ироқ мактаби мазҳабнинг ҳаётий ва амалий

асосини таъминлаган бўлса, Хуросон мактаби уни назарий жихатдан чуқурлаштирган ва тизимлаштирган. Бирисиз иккинчиси тўлиқ шаклланмаган бўлар эди.

Замонавий ислом ҳуқуқи тадқиқотларида ҳам ҳар икки йўналиш тажрибаси алоҳида аҳамиятга эга. Давлатчилик, молия, халқаро муносабатлар каби соҳаларда Ироқ мактабининг амалий ёндашуви муҳим бўлса, усул фихҳ, герменевтика ва ақида-фиҳҳ уйғунлиги каби масалаларда Хуросон мактаби мероси бекиёс қиймат касб этади.

Шу маънода, ҳанафийлик мазҳабининг барқарорлиги ва ҳаётбахшлиги айнан шу икки илмий мактабнинг уйғун тараққиёти билан изоҳланади. Улар тарихий босқич эмас, балки бугунги илмий изланишлар учун ҳам методологик манба бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- Abbasi Muhammad Zubair. "Al-Fatāwā al-'Ālamgīriyyah: Ḥanafī Legal Code of the Mughal Empire." *Islamic Studies*, vol. 59, no. 4, 2020, pp. 451–476. JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/27088411>
- Abdulhalik R., Adilbayev A., Abdikalyk A., Zhamashev A.. Law basics in hanafi madhab // *European Journal of Science and Theology*. – 2020. – T. 16. – №. 1. – C. 83-90.
- Acar A. The First Jurist Who Introduced the Ḥanafī Sect in Andalusia: 'Abdallāh b. Farrūkh and His Students. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*. – 2019. – 23 (2). pp. 585-607
- Ali A.M., Jaber J.J. Shiite schools in Iraq during the Seljuk era: Challenges and achievements. *TPM – Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, vol. 32, no. S4: Posted 17 July, Aug. 2025, pp. 180-195
- Badr S. A. Abu Hafs Al-Nasafi (d. 537 AH/1142 CE) (Historical Study) // *International Journal of Early Childhood Special Education*. – 2021. – T. 13. – №. 2.
- Burak G. The Second Formation of Islamic Law: The Ḥanafī School in the Early Modern Ottoman Empire. (Cambridge Studies in Islamic Civilization.) New York: Cambridge University Press, 2015. pp. xv, 273.
- Ençakar O. Bir Mezhebin Yitik Kültürü: Hanevî Mezhebi Nevâdir Literatürü". *İslam Araştırmaları Dergisi*, no. 44, July 2020, pp. 1-36, doi:10.26570/isad.754290.
- Foltz R.C. *Islamic Communities in Central Asia*. Oxford University Press, 2006, pp 457–464
- Goren F. Al-Sarakhsī's (d. 483/1090) hadith methodology. In II. International Turkic World Young Academicians Congress 2025, pp. 52-62.
- Ilesbekov B., Abylov T., Kerim S., Alpysbayev Y. Isbijab – a new centre for the development of Islamic law (XI-XII) // *Pharos Journal of Theology*. – 2024. – T. 105. – №. 3.
- Khalfoui M. Together but separate: How Muslim scholars conceived of religious plurality in South Asia in the seventeenth century // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. – 2011. – T. 74. – №. 1. – C. 87-96.
- Okuyucu N. Al-Shāfi'ī's theory of intra-source abrogation and its interpretations in Shāfi'ī school of thought. *Islam Araştırmaları Dergisi*. – 2020. pp. 1-44.
- Primov S.U. Early doctrinal developments and the Islamization of Movarounnahr // *Jurnal Al-Dustur*. – 2024. – T. 7. – №. 2. – C. 236-248.
- Qaddumi S.I.A. The change of ijtiḥad in the Ḥanafī school: The case of Imam Muḥammad // *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*. – 2025. – T. 29. – №. 2. – c. 170-188.
- Qosimov M. The study of the novel al-mabsut by imam ahmad al-sarakhsi and its importance today // *Journal of Critical Reviews*. – 2020. – T. 7. – №. 11. – C. 369-370.
- Şentürk R. Human rights in Islamic jurisprudence: Why should all human beings be inviolable? // *In the Future of Religious Freedom: Global Challenges*. – 2013. pp. 290-311.
- Kwon I. Confucianism and abortion // *Abortion: global positions and practices, religious and legal perspectives*. – Cham: Springer International Publishing, 2021. – C. 217-227.
- Tsafrir N. The Kitāb al-nawāzil by Abū al-Layth al-Samarqandī as a source for legal and social history // *Jerusalem studies in Arabic and Islam*. – 2021. – №. 50. – C. 139-166.
- Tuychibaev A. A classification proposal on nawāzil works of Transoxanian origin. In II. International Turkic World Young Academicians Congress 2025. – 2025, pp. 1-7
- Yılmaz Ö. Uşûl al-Fiqh and Society: Effects of Social Structure on İjtihād and Effects of İjtihād on Social Cohesion // *Arab Law Quarterly*. – 2025. – T. 1. – №. aop. – C. 1-14.

SHAMSEMATOVA Barno Rixsivayevna

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

O'zbek va xorijiy tillar kafedrasini mudiri,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

bshamsematova76@gmail.com

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI SALOMLASHUV MADANIYATINING LINGVOMADANIY TAQQOSLANISHI

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ СРАВНЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ПРИВЕТСТВИЯ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

COMPARATIVE LINGUACULTURAL ANALYSIS OF GREETING CULTURE IN UZBEK AND ENGLISH

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek va ingliz tilidagi salomlashuv madaniyatini lingvomadaniy jihatdan tahliliga bag'ishlanadi. Salomlashuv, murojaat, hurmat va etik normalar lingvokulturologik kontekstda qiyoslanadi. Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek madaniyatining etik va kommunikativ xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga egadir.

Kalit so'zlar: salomlashuv, etik normalar, murojaat, hurmat, til va madaniyat, lingvomadaniyatshunoslik.

Abstract. This article examines the greeting culture in Uzbek and English from a linguacultural perspective. Greetings, forms of address, respect, and ethical norms are compared within the context of language and culture. The study results help to identify the ethical and communicative characteristics of both cultures.

Keywords: greeting, forms of address, respect, ethical norms, linguacultural, language and culture

Аннотация. Данная статья посвящена лингвокультурологическому анализу культуры приветствия в узбекском и английском языках. Приветствие, формы обращения, уважение и этические нормы сравниваются в лингвокультурном контексте. Результаты исследования имеют

важное значение для определения этических и коммуникативных особенностей английской и узбекской культур.

Ключевые слова: приветствие, этические нормы, обращение, уважение, язык и культура, лингвокультурология.

KIRISH

Til va madaniyat bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ma'lum bir tilning xususiyatlari uning madaniy kontekstini namoyon etadi. Lingvomadaniyatshunoslik fani ana shu o'zaro bog'liqlikni ilmiy jihatdan o'rganadi va milliy qadriyatlarni ifoda etuvchi til birliklari, ijtimoiy norma va odatlarni tahlil qiladi [7]. Har bir jamiyatda ijtimoiy muloqotning asosiy omillaridan biri salomlashuv va murojaat madaniyati hisoblanadi.

Ingliz va o'zbek tilidagi salomlashuv va murojaat madaniyati bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Bu farq nafaqat lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinganda, balki etik va madaniy normalarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. O'zbek tilida salomlashuvlar odatda ijtimoiy munosabatlar va hurmat darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ingliz tilida esa ularning rasmiy yoki norasmiy shakllari aniq kontekstga bog'liq bo'ladi [1].

Maqolaning maqsadi – o'zbek va ingliz tilida salomlashuv, murojaat, hurmat va etik normalarni lingvomadaniy kontekstda taqqoslash, ularning madaniy va kommunikativ xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

ASOSIY QISM

Salomlashish jarayoni har bir xalqning madaniyati, dunyoqarashi va ijtimoiy qadriyatlarini namoyon etadigan muhim nutqiy akt sanaladi. O'zbek va ingliz xalqlarida salomlashishning shakllari, mazmuni hamda qo'llanish vaziyatlari turlicha bo'lsa-da, ularning barchasida muloqotni boshlab berish, suhbatdoshga hurmat bildirish va ijtimoiy yaqinlikni shakllantirish kabi umumiy pragmatik funksiyalar mavjud. Ayniqsa, ikki xalqning lingvomadaniy an'analari salomlashuvda aks etadigan rasm-rusumlar, murojaat shakllari, nonverbal kommunikatsiya va til birliklarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu nuqtai nazardan, o'zbek va ingliz tillaridagi salomlashish turlarini tahlil qilish,

ularning lingvomadaniy mazmunini ochib berish muloqot madaniyatining milliy xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

O'zbek tilida salomlashuvlar ko'pincha murakkab ijtimoiy funksiyaga ega. Odatda, yosh va mavqe farqiga qarab turli shakllar qo'llanadi:

- “Assalomu alaykum” – rasmiy va hurmatni ifodalovchi salomlashuv, odatda kattalar va rasmiy suhbatlarda ishlatiladi.
- “Salom” – norasmiy, do'stona salomlashuv shakli, tengdoshlar o'rtasida keng tarqalgan.
- Qo'l uzatish, quchoqlash, bosh egish kabi jismoniy harakatlar ham salomlashuvni boyitadi va hurmat darajasini oshiradi [7:190-195].

Ingliz tilida salomlashuvlar asosan kontekstga bog'liq:

- “Hello”, “Hi” – norasmiy salomlashuv, do'stlar va tengdoshlar o'rtasida ishlatiladi.
- “Good morning”, “Good afternoon”, “Good evening” – rasmiy yoki professional kontekstlarda qo'llanadi.
- Qo'l berib salomlashish odati rasmiy va professional uchrashuvlarda keng tarqalgan bo'lsa, do'stona uchrashuvlarda quchoqlash va “cheek kiss” kabi madaniyatga xos shakllar ham mavjud [9].

Nutq jarayonida shaxsga qanday murojaat qilinishi suhbatdoshlar o'rtasidagi masofa, rasmiylik darajasi, yosh farqi, ijtimoiy maqom va munosabat yaqinligini belgilab beradi. O'zbek va ingliz tillarida murojaat shakllari tizimi o'ziga xos bo'lib, ularning qo'llanishida milliy mentalitet, madaniy urf-odatlar hamda ijtimoiy etik me'yorlar muhim rol o'ynaydi. Shu bois ikki tilning murojaat strategiyalarini qiyosiy tahlil qilish til birliklarining lingvomadaniy asoslarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

O'zbek tilida murojaat shakllari murakkab va turlicha:

- Ism + sharif bilan murojaat qilish rasmiy va hurmat belgisi, ayniqsa katta lavozimdagi insonlarga, ilm namoyondalariga yoki o'qituvchilarga.
- “Siz” va “Sen” orqali ijtimoiy masofa belgilanadi; “Siz” rasmiy va hurmatni ifodalaydi.
- Madaniyatimizda yosh va mavqega qarab hurmat ko'rsatish muhim ahamiyatga ega [8].

Ingliz tilida esa “Mr./Ms./Dr.” kabi unvonlar rasmiy muhitda ishlatiladi, shuningdek, “Sir/Madam” kabi ifodalar mavjud. “You” esa universal murojaat shakli bo'lib, kontekstga qarab norasmiy va rasmiy muloqotda ishlatiladi [2].

Etik normalar – bu ijtimoiy muloqotda qabul qilingan hurmat va odob qoidalari hisoblanadi. O'zbek tilida salomlashuv va murojaat paytida etik normalar qadimiy an'analarga tayangan. Masalan, quchoqlashish yoki qo'l uzatish yosh va jinsga qarab amalga oshiriladi, bu esa ijtimoiy hurmatni namoyon qiladi. O'zbek madaniyatida rasmiy suhbatlarda muvozanat va odob birinchi o'rinda turadi [7].

Ingliz tilida etik normalar ko'proq kontekst va vaziyatga bog'liq. Masalan, professional suhbatlarda qisqa va aniq salomlashuvlar afzal, do'stona muloqotlarda esa norasmiy va qulay shakllar keng qo'llanadi. Shuningdek, norasmiy muloqotda individual erkinlik va shaxsiy hududni hurmat qilish madaniyati katta ahamiyatga ega [5].

Lingvomadaniy tahlil ko'rsatadi:

- O'zbek tilida salomlashuv va murojaat madaniyati ijtimoiy hurmat va yosh-mavqe tizimi bilan chambarchas bog'liq.
- Ingliz tilida esa kontekst va rasmiy/norasmiy muloqot usuli asosiy rol o'ynaydi.
- O'zbek tilida jismoniy harakatlar (qo'l uzatish, quchoqlash, bosh egish) etik qiymatni oshiradi, ingliz tilida esa qo'l berib salomlashish, quchoqlash va yuzni o'pish shakllari madaniy qoidaga bog'liq.
- Har ikkala til ham hurmat va odobni ta'minlaydi, ammo ifoda vositalari va kontekstlar farqlidir [6].

O'zbek va ingliz tilidagi muloqotda etik normalar bir qator sabablarga ko'ra buzilishi mumkin: masalan, rasmiy va norasmiy vaziyatni chalkashtirib yuborish, suhbatdoshingizga hurmatsizlik ko'rsatish, so'zlashuvda “iltimos” yoki “rahmat” kabi odobli iboralarni ishlatmaslik, shuningdek, noverbal kommunikatsiya yoki imo-ishoralarda xato qilish. Etik normalarning buzilishi nafaqat nutq madaniyatining pasayishiga, balki munosabatlarda salbiy hissiyotlar, noqulaylik va tushunmovchilikka ham olib keladi. Shu bois, har bir til va madaniyat doirasida etik qoidalariga

rioya qilish muloqotning samarali va hurmatga asoslangan bo'lishi uchun muhimdir.

XULOSA

O'zbek va ingliz tilidagi salomlashuv madaniyati lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan sezilarli farq qiladi. O'zbek tilida salomlashuv va murojaat shakllari ijtimoiy mavqe, yosh va hurmat bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilida kontekst, rasmiy/norasmiy muloqot va individual erkinlik asosiy ahamiyatga ega. Har ikki madaniyat etik normalarni saqlashga intiladi, ammo ularni ifodalash usullari va muloqot strategiyalari turlicha. Lingvomadaniy tahlil shuni ko'rsatadiki, til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liq va salomlashuv madaniyati milliy qadriyatlar hamda kommunikativ odob-axloqning asosiy ko'rsatkichidir.

Ushbu tadqiqot natijalari lingvistlar, o'qituvchilar va tarjimonlar uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ikki madaniyat o'rtasida muloqotning samarali shakllarini aniqlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Asrorov I. (2025). The Role of Anthropocentric Teaching in Enhancing Student and Teacher Motivation at the University Level. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(5), 638-643.
2. Rikhsivayevna S. B. (2021). Structural And Semantic Aspects of Lexemic Units Expressing National Value in English and Uzbek Languages. *Eurasian Research Bulletin*, 2, 37-39.
3. Frye R. (1996). *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion*. Markus Wiener.
4. Grenet F. (2015). Sogdian Traders and the Silk Road. *Encyclopaedia Iranica*.
5. Rikhsivayevna S. B. (2021). Structural And Semantic Aspects of Lexemic Units Expressing National Value in English and Uzbek Languages. *Eurasian Research Bulletin*, 2, 37-39.
6. Shamsematova B. (2021, April). Value as an axiological component of the linguistic picture of the world. In *Конференция*.
7. Khasanova D. (2023). *Enhancing English Language Teaching for Islamic Studies Students: A Focus on Curriculum Design*. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 3(12), 190-195.
8. Shirinova F. A., & Musayeva G. I. (2017). *What Teaching Style is the Best for Student-Centric Classroom*. In *Современные социально-экономические процессы: проблемы, закономерности, перспективы* (pp. 50-52).
9. Whitfield S. (2018). *Life Along the Silk Road*. University of California Press.

АЗИМОВА Лола Каримовна,

Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
Ўзбек ва хорижий тиллар кафедраси доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори
(PhD)

“ХАМСА” ДОСТОНЛАРИНИНГ ТУРКИЙ АДАБИЁТДАГИ ТАЛҚИНИ

ТРАКТОВКА ПОЭМ «ХАМСЫ» В ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ТРАДИЦИИ

THE INTERPRETATION OF THE “KHAMSA” EPICS IN TURKIC LITERATURE

Аннотация. Мақолада ўзбек мумтоз адабиётида форс-тожик адабиётининг йирик вакили Низомий Ганжавий ижодининг таъсири масаласи XIV-XV асрларда яшаб ижод этган Қутб Хоразмий ва Ҳайдар Хоразмий асарлари мисолида таҳлилга тортилган. Туркий ижодкорлар Навоий анъанасини давом эттирган ҳолда “Хамса” достонларидан илҳомланиб, эркин таржима қилиш орқали ўзига хос дидактик, ишқий мазмундаги асарларни юзага келтирганликлари маълумотлар асосида қисман ёритилган. Шунингдек, Низомий ва туркийғўй ижодкорлар асарлардаги умумийлик ҳамда фарқли жиҳатлар адабиётишуносларнинг илмий-адабий таҳлиллари орқали изоҳланган.

Калит сўзлар: анъана, асар, гоё, дидактика, ахлоқ, адабиёт, ижод, хамсачилик, сюжет, композиция.

Аннотация. В статье рассматривается проблема влияния творчества выдающегося представителя персидско-таджикской литературы Низомий Гянджеви на узбекскую классическую литературу. Данный вопрос анализируется на примере произведений поэтов XIV–XV веков — Кутб Хорезми и Хайдар Хорезми. Отмечается, что тюркские авторы, продолжая традиции Алишер Навои, вдохновлялись поэмами «Хамсы» и посредством свободного перевода создавали оригинальные произведения дидактического и любовно-лирического характера. Кроме того, сходства и различия между произведениями Низами и тюркоязычных авторов раскрываются

на основе научно-литературных исследований и аналитических выводов литературоведов.

Ключевые слова: традиция, произведение, идея, дидактика, нравственность, литература, творчество, хамсаизм, сюжет, композиция.

Annotation. The article examines the issue of the influence of the творчество of the prominent representative of Persian-Tajik literature, Nizami Ganjavi, on Uzbek classical literature. This issue is analyzed through the works of the fourteenth–fifteenth century Turkic poets Qutb Khwarazmi and Haydar Khwarazmi. It is emphasized that Turkic authors, continuing the tradition of Alisher Navoi, drew inspiration from the poems of the “Khamsa” and, through the method of free translation, produced distinctive didactic and romantic works. Furthermore, the similarities and differences between the works of Nizami and Turkic-speaking authors are elucidated through scholarly literary analyses and critical interpretations.

Keywords: tradition, literary work, idea, didactics, morality, literature, creativity, Khamsa-writing tradition, plot, composition.

КИРИШ

Шарқ мумтоз адабиётида хамсачилик анъанаси алоҳида ўрин тутди. Бинобарин “Хамса” бешта мустақил эпик достондан иборат бадий мажмуа бўлиб, у шоирнинг адабий маҳорати, фалсафий тафаккури ва бадий дунёкарашини тўла намоён этиш имконини берадиган ижод ҳисобланади. Дастлаб форс-тожик адабиётида вужудга келган ушбу анъана кейинчалик туркий адабиётда ҳам мустақкам илдиз отди. Туркий халқлар адабиётида хамсачиликка, хусусан “Хамса” достонларига қизиқиш XIII-XIV асрлардан бошланган бўлсада, аммо унинг шаклланиш ва мустақил бадий асарларнинг юзага келиш даври XIV-XV асрларга тўғри келади. Форсий адабиётда илк хамсачиликни Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий бошлаб берган бўлса, сўнгра шу тилда Абдурахмон Жомий ижодий бакамолликка етказди. Сайёр сюжетлар асосида юзага келган мазкур ижод намуналари туркий халқлар адабиётида ҳам ўзига хос сюжет, композиция ва образга эга бадий асарларнинг юзага келишига туртки бўлди.

АСОСИЙ ҚИСМ

Алишер Навоий туркий хамсачилик тараққиётига бекиёс ҳисса қўшган ва Низомий Ганжавий ижоди даражасига кўтарган йирик мутафаккир саналади. Навоий устоз хамсанависларнинг юксак санъаткорлигини эътироф қилган ҳолда шарафлаган ҳамда уларнинг адабий тажрибаларидан таълим олган [1:421]. Бу хусусда, адабиётшунос Н.Маллаев “Навоий “Хамса”си уч юз йиллик тажриба ва традицияга эга бўлган хамсачилик тараққиётида янги ва йирик адабий ҳодиса бўлди”, дея Навоий яратган бадиий ижодни туркий хамсачиликнинг юксак намунаси сифатида баҳолаган эди [1:421]. Албатта, Навоий яратган туркий ижод Низомий ёки Дехлавий ижодини такрорламаган ҳолда янгича услуб, ўзига хос сюжет ва композиция асосида қурилган бадиий ижод ҳисобланади. “Хамса”даги беш дoston Навоий ижодий устахонасида анча сайқалланган, бадиий жиҳатдан пухта, воқелик баёни, образлар тизимида занжирий узвийлик ва ҳамоҳанглик ўзига хос тарзда бадиий талқин этилган. Мутафаккир икки йилдан ортиқроқ вақт мобайнида 51 минг мисрадан иборат 5 достонини яратган. Навоий “Хамса”си хусусида Абдурахмон Жомий “Хирадномаи Искандар” достони хотимасида шундай деган эди:

*... Бу бешларга аввал бошлаб уриб панжа,
Хуш хабарлар келтурганнинг юрти Ганжа.
Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб,
Бу сўз Даман жодусида боғлагай лаб.
Осмондин мақтов ёғсин у қаламга,
У қаламдан келди гўзал сўз оламга.
Кечирсинлар форсий тилда дур терганлар,
Дари тилда назм инжусин келтурганлар
[1:423].*

Кўринадики, Навоийнинг “Хамса”си мазмунан пухта, адабий юксак савияда ёзилган ижод намунаси сифатида XV асрдаёқ ўз даври ижодкорларининг эътирофига сазовор бўлган. Шу жиҳатдан, туркий халқлар орасида “Хамса” дostonлари ниҳоятда машҳур бўлиб кетганлигидан XV-XVIII асрларда қўлёзма ҳолида, XIX аср охири ва XX аср бошларида тошбосма нашрларда халқ орасида

кенг тарқалган [2:2]. Айниқса, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonлари котиблар томонидан бир неча бор қайта-қайта кўчирилган.

Ижодий баркамоллик кейинги давр туркийгўй ижодкорларнинг “Хамса” дostonларига бўлган қизиқишини оширишга, янгича руҳ, ижодий тажриба асосида ўзига хос бадиий ижод намуналарини ёзишга илҳомлантирган. Хусусан XIV-XV асрларда яшаб ижод этган Қутб Хоразмий ва Ҳайдар Хоразмий “Хамса”дек йирик ҳажмли асар ёзмаган бўлсаларда, аммо унинг таркибидаги дostonларга бўлган қизиқиш уларни ўзига хос бадиий ижод намуналарини юзага келтиришда манба вазифасини ўтаганлигини кўриш мумкин. Мазкур ижодкорлар эркин ижодий таржима йўлини танлаган ҳолда “Хамса” дostonларини Низомий меросига таяниб ёзганлар. Бинобарин, туркий хамсачиликда Навоийга тенглаша оладиган даражадаги юқори бадиий савиядаги асар ёзиш катта ижодий меҳнат ва адабий жараёни талаб этган.

Қутб Хоразмий ва Ҳайдар Хоразмий асосан ишқий, ахлоқий мавзудаги дostonларга қўл урган. Чунончи ўз даври ҳукмдорларига бағишлов сифатида ёзилган мазкур дostonларда давр, ижтимоий муҳит, сиёсий вазият нуқтаи назардан адабий баҳолаш юқори эканлигини билиш мумкин. Ҳар икки ижодкор асарларга эркин ёндашган ҳолда “Низомий болидан ҳалво пишур”ишга урунганлар. Хусусан Қутб бу борада шундай дейди:

*Қозонтег қайнаб уш савдо бишурдум,
Низомий болидан ҳалво пишурдум.*

Гарчи Қутб камтарлик билан ўз таржимасини Низомий болидан пиширилган ҳолва деб айта ҳам, у ниҳоятда катта меҳнат самараси ва буюк истеъдоднинг зуҳури деб айтиш мумкин. “Хусрав ва Ширин” дostonи “Қутадғу билиг”дан кейин туркий тилда маснавийда ёзилган нодир асарлардан ҳисобланган [3:38-39].

Қутб Хоразмий Низомий достонидан фарқли ўлароқ Олтин Ўрда хонларидан Ўзбекхоннинг ўғли Тинибек мадҳини келтириб,

Ўз даврини кузатиш асосида пайдо бўлган қарашларини бадиий ифодалайди. Шунингдек, Низомий образларини сақлаган ҳолда асар таржимасига ижодий ёндашган. Асарда Қутб томонидан қўшилган ҳамда халқ оғзаки ижоди ва урф-одатлари сингдирилган ўринлар ҳам бор. Айни пайтда, Низомий достони матнидан қисқартирилган ўринлар, ўзгартирилган географик номлар ҳам мавжудлигини кўриш мумкин. Низомий достони 100 бобдан иборат бўлиб, 6 мингдан зиёдроқ байтни ўз ичига олган. Қутб эса, ўз асарининг умумий мазмунига алоқасиз ҳисоблаган бир қатор бобларни қисқартириб, айрим бобларни ихчамлаштириб, бир-бирига қўшиб юборган ҳолда 91 боб қилиб белгилайди.

Айниқса, ўз даври сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, асар мукаддимасига “Шахзода Тинибекхон мадҳи”, “Малика марҳума Хонмалик мадҳи”, “Китоб назм қилмоққа сабаб баённи аюр” бобларини қўшган [3:40]. Шу жиҳатдан, ҳар икки ижодкор асарида умумийлик билан бирга, фарқли жиҳатлар ҳам кўзга ташланади. Хусусан Низомий достонида асосий мақсад муҳаббат фалсафаси ва инсон руҳиятини очиш ҳамда нафақат ишқий, балки ирфоний-фалсафий асар сифатида талқин этиш, баланд поэтик услуб, мураккаб ташбеҳлар, рамзлар ва фалсафий фикрларга бойлилик, сюжетни мураккаб композиция билан куриб, ортикча воқеаларсиз ихчам ва бадиий мувозанат сақлаш, муҳаббатни маънавий камолот йўли сифатида талқин қилиш кузатилса, Қутб Хоразмийда эса, кўпроқ халққа тушунарли ишқий-саргузашт дoston сифатида қайта ишлаш, асосий эътибор тарбиявий ва ҳикоявийликка қаратиш, соддарок, равон туркий тил, халқона ифода ва тушунарли баён, айрим эпизодларни кенгайтириш, баъзи саҳналарга қўшимча тафсилотлар киритиш ва шу орқали драматикликни кучайтириш ҳамда муҳаббатни ҳаётий ҳиссиёт ва инсон муносабатлари нуқтаи назаридан кўрсатиш каби хусусиятлар кўзга ташланади.

Ҳайдар Хоразмий ҳам Низомий Ганжавийнинг “Маҳзан ул-асрор” достонига жавобан “Тулшан ул-асрор” номли туркий тилда асар ёзиб, Султон Искандарга бағишлаган. Низомий достони Эрзинжон ҳокими Фахриддин

Баҳромшоҳ мадҳи ила ўз даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларига бағишланган ҳолда 20 мақола ва ҳар мақолага оид 20 ҳикоя бўлса, Ҳайдар ижоди ҳажман анча кичик – 639 байтдан иборат [4:23]. Асар Низомийникидан фарқ қилиб, аввал ҳикоя, сўнг шу ҳикоядан келиб чиқадиган хулоса ва фикрларни умумлаштирувчи боб келтирилган. Хусусан, мақолот, маъвиза ҳамда “Пулини йўқотган киши ҳикояти”, “Бўз тўқувчи ва баззоз ҳикояти”, “Ҳотами Той ҳикояти”, “Маҳмуд Ғазнавий ҳақида ҳикоят”, “Хорун била Баҳлул ҳикояти”, “Темурбек ҳикояти” каби ҳикоятлар келтирилган [5:210]. Ҳикоятлар панд-насихат мазмунида бўлиб, уларда фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалар қаламга олинган. Шунингдек, олижаноб инсоний фазилатлар тарғиб қилинган, меҳнат ва меҳнат аҳли улуғланган. Султон Искандар мадҳи ва бу орқали марказлашган давлат ҳамда одил ҳукмдор ғояси илгари сурилиб, ахлоқ-одоб, меҳнатсеварлик, саҳийлик, ростгўйлик тарғиб этилган. Ҳайдар Хоразмий бу асари орқали ўзбек адабиётида шеърӣ ҳикояни ривожлантирган.

Шоир асарнинг назм этилиши сабаби тўғрисида шундай хабар беради:

*Улфат ила беги уланди алиф,
Вуқусидин қофия топти радиф.
“Маҳзани асрор” бу рамз эрди, бил,
Нотиқа бу кўзгудин ўғранди тил [3:95-96].*

Ҳайдар Хоразмий асарида Низомий Ганжавийни ҳурмат билан тилга олиб, унга сўз ганжининг подшоҳи сифатида юксак таъриф берган. Ижодкор бу асари билан узоқ тарихга эга бўлган фалсафий-дидактик дostonчиликнинг янги даврини бошлаб берган [3:96].

Умуман олганда, Низомий Ганжавий ва Ҳайдар Хоразмий асарларида сюжет ва ғоявий йўналишда умумийлик билан бирга, аммо баъзи ўринларда фарқли жиҳатлар кўзга ташланади. Хусусан, Низомий ҳикоятларида фалсафий мазмун устунлиги, ишора ва рамз орқали баён, ихчам ифода, тафаккурда ундаш, қаҳрамонларни кўпроқ рамзий тимсол сифатида ифодалаш, ирфоний таълим каби хусусиятлар етакчилик қилса, Ҳайдар Хоразмийда эса, ахлоқий

тарбия устунлиги, содда ва халқона услуб, воқеаларни кенгайтирилган ҳолда баён этиш, қаҳрамонларни ҳаётий ва ҳаракатчан персонаж сифатида тасвирлаш, сабоқ чиқаришга чорлов ҳамда амалий жиҳатдан ахлоқий ўғит бериш каби хусусиятлар бадий ёритилишини кўриш мумкин.

ХУЛОСА

Юқоридаги қисман таҳлиллардан кўринадик, ўзбек мумтоз адабиётида сайёр сюжетлар асосида юзага келган асарлар талайгина. Туркий адабиётда юзага келган асарларнинг аксарияти форс-тожик, қисман араб адабиёти таъсирида шаклланганлигини кўриш мумкин. Чунончи, республикамиз фондларида сақланаётган XVI-XIX асрларга оид қўлёзма манбаларнинг аксарияти эркин таржима ёки сайёр сюжетлар асосида юзага келган асарлар ҳисобланади. Юқорида Низомий Ганжавий ижодининг туркий адабиётга таъсирини Қутб Хоразмий ва Ҳайдар Хоразмий адабий мероси мисолида қисман таҳлилга тортилди. Ҳар икки ижодкор ўзбек адабиётида фалсафий-дидактик мавзунини янада такомиллаштиришга ҳисса қўшган. Асарлар сюжети ва ғоявий йўналишига мос миллий рух, ахлоқий қарашларнинг бадий талқини ижод намуналарини янада таъсирчанлигини ошириш баробарида ўқимишли чиқишини таъминлаган. Шу жиҳатдан, туркий адабиётда юзага келган ҳар икки ижод намуналари ахлоқий, фалсафий-дидактик асарлар сифатида жамият маънавий-маърифий такомиллигига хизмат қилади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1965.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ҳамса. Ҳайратул-аброр. 20 томлик, 7 том, – Т.: “Фан”, 1991.
3. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. – Т. 2017.
4. Маллаев Н. Низомий Ганжавий. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015.
5. Ҳайдар Хоразмий. Гулшан ул-асрор // Ziyouz. kutubxonasi (elektron).

6. Atabayeva G. Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa” asridagi obrazlar tahlili va genezisi. // “Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an’anasi” mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman. 2024. <https://oriens.uz/conference/article/nizomiy-ganjaviyning-xamsa-asridagi-obrazlar-tahlili-va-genezisi>
7. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг Низомий ва унинг «Ҳамса»сига муносабати (электрон мақола). Uza.uz. <https://www.bing.com/search?pglt>

HAKIMOV Azizkhan

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Arab tili va adabiyoti al-Azhar kafedrası
o'qituvchisi*

ARAB GRAMMATIK AN'ANASIDA TERMINOLOGIK TIZIM: NAZARIY ASOSLAR VA ILMIY MEROS

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА В АРАБСКОЙ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ

TERMINOLOGICAL SYSTEM IN THE ARABIC GRAMMATICAL TRADITION: THEORETICAL FOUNDATIONS AND SCIENTIFIC HERITAGE

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab grammatik an'anasida lingvistik atamalarining shakllanishi, nazariy asoslari va ilmiy muomalada tizimlashuvi jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sibavayh, al-Mubarrad va al-Farro kabi ilk arabshunos olimlarning terminologik qarashlari ilmiy-nazariy jihatdan o'rganiladi. Ularning grammatik tushunchalarni aniq belgilash, atamalarni mantiqiy asosda ta'riflash va til hodisalarini tizimli ravishda tasniflashga qaratilgan yondashuvlari tahlil etiladi. Lingvistik atamaning faqat nomlash vositasi emas, balki nazariy kategoriya sifatidagi o'rni asoslanadi. Shuningdek, atamalarining semantik aniqligi va ilmiy muloqotdagi funksional ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar. Arab tilshunosligi, terminologik tizim, nahv, ilmiy meros, til tizimi, atamashunoslik.

Аннотация. В данной статье анализируется процесс формирования, теоретические основы и систематизация введенных в научный оборот лингвистических терминов арабской грамматической традиции. В исследовании с научно-теоретической точки зрения рассматриваются терминологические взгляды ранних ученых-арабистов, таких как Сибавайх, аль-Мубаррад и аль-Фаррав. Анализируются их подходы, направленные на четкое определение грамматических понятий, определение терминов на логической основе и систематическую классификацию языковых явлений. Обосновывается место лингвистического термина как теоретической категории, а не просто средства обозначения. Также выявляется семантическая

точность терминов и их функциональная значимость в научной коммуникации.

Ключевые слова. Арабская лингвистика, терминологическая система, nahv, научное наследие, языковая система, терминология.

Annotation. This article analyzes the process of formation, theoretical foundations and systematization of linguistic terms in the Arab grammatical tradition in scientific circulation. The study explores the terminological views of early Arabist scholars such as Sibawayh, al-Mubarrad and al-Farraw in a scientific-theoretical way. Their approaches, aimed at clearly defining grammatical concepts, defining terms on a logical basis, and systematically classifying linguistic phenomena, are analyzed. The place of the linguistic term as a theoretical category, and not just a means of naming, is based. Also, the semantic accuracy of terms and their functional significance in scientific communication are revealed.

Keywords. Arabic linguistics, terminological system, nahv, scientific heritage, language system, terminology.

KIRISH

Arab tilshunosligi VIII–X asrlarda shakllangan va tizimlashgan mustaqil ilmiy maktab sifatida maydonga chiqqan bo'lib, u islom sivilizatsiyasining intellektual yuksalishi davrida vujudga kelgan fundamental fan sohalaridan biri hisoblanadi. Lingvistik atama nafaqat muayyan til hodisasini nomlash vositasi, balki uning mazmun-mohiyatini ochib berish, boshqa kategoriyalardan farqlash va ilmiy muloqotda yagona ma'noni ta'minlashga xizmat qiluvchi nazariy birlik sifatida shakllandi. Shu ma'noda atama — tilshunoslik nazariyasining konseptual poydevori hisoblanadi. Qadimgi arabshunoslar atamalarni ishlab chiqishda til hodisalarini kuzatish, qiyosiy tahlil qilish va umumlashtirish orqali grammatik kategoriyalarni aniqlab, ularni muayyan terminlar bilan belgiladilar. Mazkur ulamolar orasida, ayniqsa Sibavayh, al-Mubarrad, Ibn Sarroj, Abu Ali Forisiy, Ibn Foris va al-Farro kabi yirik namoyondalarning lingvistik atamalarga doir qarashlari alohida o'rin tutadi. Ularning ilmiy merosi arab grammatik an'anasida terminologik tizimning shakllanishi va mustahkamlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Shu bois mazkur masalani tarixiy-nazariy jihatdan o'rganish nafaqat arab tilshunosligi taraqqiyotini anglash,

balki zamonaviy lingvistikada terminologiya muammosini chuqurroq tahlil qilish uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

Qadimgi arab tilshunosligida morfologik va sintaktik atamalarining rivojlanish yo'lini izchil kuzatish imkonini beradigan eng muhim manba — Sibavayh (vaf. 180 h.) ning “الكتاب” asaridir. Ushbu asar arab grammatikasining ilk mukammal nazariy qomusi sifatida morfologiya va sintaksisga oid tushunchalarni muayyan tizim asosida bayon etadi. Shu jihatdan, “الكتاب” nafaqat grammatik qoidalar majmuasi, balki lingvistik terminologiya shakllanishining ilmiy laboratoriyasi sifatida ham namoyon bo'ladi [1:13]. Olimning uslubi bir tomondan, atamaning amaliyot bilan bog'liqligini kuchaytirsa, ikkinchi tomondan, ayrim terminlarning ma'no doirasini keng va ko'pqirrali tarzda anglash imkonini yaratgan. Natijada uning asarida ba'zi atamalar bir necha nom bilan qo'llangani kuzatiladi. Jumladan, ismning morfologik qolipini o'zgartirish orqali unga qo'shimcha ma'no yuklash jarayonini ifoda etuvchi “التصغير” atamasi ayrim hollarda “التحقير” nomi bilan ham keltiriladi. Lug'aviy jihatdan “التصغير” kichraytirish ma'nosini anglatga, iʼtilohiy ma'noda muayyan ism qolipini o'zgartirish orqali unga kichiklik, yaqinlik yoki erkalatish ma'nosini yuklashni bildirgan. “التحقير” esa lug'aviy jihatdan pastga urish yoki kamsitishni anglatadi, iʼtilohiy ma'noda esa morfologik shakl o'zgarishi orqali predmetga nisbatan past baholash yoki mensimaslik munosabatini ifoda etadi. Bu holat ulamo terminologiyasida semantik nozik farqlar hali to'liq qat'iy lashmaganini, ayni paytda atamalar mazmuni kontekst orqali aniqlashtirilganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, Sibavayh tomonidan qo'llangan ayrim juz'iy atamalar keyingi nahv olimlari tomonidan qayta ko'rib chiqilgan va ular o'rniga boshqa terminlar joriy etilgan. Bu jarayon terminologik tizimning tabiiy evolyutsiyasini aks ettiradi. Keyingi davr tilshunoslari “الكتاب” dan naql qilish, uni sharhlash va kengaytirish jarayonida ayrim atamalarni o'zlari mansub bo'lgan ilmiy an'ananing nazariy tamoyillari asosida qayta talqin qilganlar. Natijada terminlar mazmuni aniqlashgan, ayrim hollarda esa ularning semantik chegaralari qayta belgilab chiqilgan. Morfologik va sintaktik atamalar rivojidadagi bu jarayon shuni ko'rsatadiki,

qadimgi arab tilshunosligida terminologiya dinamik xarakterga ega bo'lgan. Atamalar ilmiy muhokama, sharh va qayta tahlil orqali mustahkamlangan. Qadimgi arab grammatik an'anasida Sibavayhning uslubiy yondashuvi alohida e'tiborga loyiqdir. U ayrim boblarga maxsus sarlavha qo'yish yoki tushunchalarni qat'iy definitsiya orqali belgilashdan ko'ra, ularni tavsif va misollar asosida bayon qilishni afzal ko'rgan. Bu uslub ilmiy materialni nazariy qoidalaridan ko'ra amaliy kuzatuvlarga tayangan holda taqdim etishga xizmat qilgan. Natijada “الكتاب” asarida ayrim atamalar aniq termin sifatida nomlanmagan, balki mazmun jihatdan ochib berilgan holda qolgan.

Sibavayh nahviy tahlil markaziga “الإعراب” va “البناء” tushunchalarini qo'yadi. Uning nazariyasida “الإعراب” grammatik omil ta'sirida so'z oxirining o'zgarishi sifatida talqin qilinadi [1:24]. Bu o'zgarish, asosan, ismlar va “مضارع” fe'llarga xos deb qaraladi. Lug'aviy jihatdan “مضارع” o'xshashlik ma'nosini bildirsa, iʼtilohiy ma'noda u hozirgi va kelasi zamonni ifodalovchi fe'l shaklini anglatadi. “الإعراب”ni tildagi sintaktik munosabatlarning tashqi ko'rsatkichi sifatida baholaydi, ya'ni u grammatik bog'lanishlarning shakli ifodasini ta'minlaydi. Bu yondashuv arab tilida morfologiya va sintaksis o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qilgan. “البناء” tushunchasi esa omil ta'siriga bo'ysunmaydigan, so'z oxirining doimiy holatda saqlanishi bilan tavsiflanadi. Lug'aviy ma'noda “qurish” yoki “mustahkam o'rnatish”ni anglatuvchi mazkur atama iʼtilohiy jihatdan grammatik o'zgarishlarga moyil bo'lmagan shakllarni bildiradi. Sibavayh bu holatni, avvalo, harflar, ayrim ismlar hamda “ماضي” fe'llarga nisbatan qo'llaydi. “ماضي” lug'aviy jihatdan o'tib ketganlikni anglatga, iʼtilohiy ma'noda so'zlash vaqtidan oldin sodir bo'lgan va tugallangan ish-harakatni ifoda etuvchi fe'l shaklini bildiradi. Demak, “البناء” arab tilida morfologik barqarorlik va shakli o'zgarishlikni ifoda etuvchi kategoriya sifatida shakllangan.

Sibavayhning mazkur qarashlari arab grammatik an'anasida definitson aniqlik va kategoriyaviy tizimlashuvning muhim bosqichi bo'lgan. Shuningdek, jumla tuzilishiga doir nazariyasida “المسند إليه” va “المسند” atamalarini ilk bor tizimli ravishda qo'llab, ularni gapning ajralmas ustunlari sifatida belgilaydi. Lug'aviy jihatdan “المسند” — suyanilgan yoki bog'langan

narsani anglatga, istilohiy ma'noda u gapda ikkinchi bo'lakka nisbat berilgan hukm, harakat yoki holatni, ya'ni kesimni ifoda etadi. "المسند إليه" esa lug'aviy ma'noda suyantirilgan joyni anglatib, istilohiy jihatdan "محكوم عليه", ya'ni gap kim yoki nima haqida ekanini ko'rsatuvchi, grammatik jihatdan ega vazifasini bajaruvchi qismidir. Sibavayhning ta'kidlashicha, jumla mazkur ikki asosiy ustunsiz mavjud bo'la olmaydi, chunki har qanday xabar yoki hukm muayyan subyektga nisbatan bildiriladi. Qolgan unsurlar esa "فضلة", ya'ni lug'aviy ma'noda ortiqcha yoki qo'shimcha bo'laklar sifatida baholanadi. Istilohiy jihatdan "فضلة" gapning ikki asosiy ustuni — "المسند" va "المسند إليه" dan tashqari kelgan har qanday bo'lakni anglatadi. Ular gap ma'nosini kengaytirishi, aniqlashtirishi yoki boyitishi mumkin, biroq ularsiz ham jumla minimal ma'noviy yaxlitligini saqlab qoladi. Bu nazariya jumla tuzilishini iyerarxik asosda tahlil qilish imkonini berib, asosiy va ikkinchi darajali bo'laklar o'rtasidagi farqni ilmiy jihatdan mustahkamladi. Shunday qilib, uning so'z oxiri harakatlari va jumla ustunlariga oid qarashlari arab nahv nazariyasida kategoriyaviy aniqlik, struktur tahlil va terminologik tizimlashuvning mustahkam poydevorini yaratdi.

Al-Farro (vaf. 207h.) arab tilshunosligi tarixida lingvistik atamalarni shakllantirish va ularni amaliy tahlil jarayonida qo'llashda muhim o'rin tutgan olimlardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy merosi, ayniqsa, Qur'on tilini grammatik jihatdan sharhlashga bag'ishlangan asarlari orqali namoyon bo'ladi. Al-Farro atamalarni faqat nazariy kategoriya sifatida emas, balki til hodisalarini izohlash vositasi sifatida qo'llaydi. Shu jihatdan uning terminologik uslubi amaliy-nazariyotiy uyg'unlikka ega. Alloma "الإعراب" tushunchasini so'z oxirining omil (عامل) ta'sirida o'zgarishi sifatida talqin qilib, uning ma'noni aniqlashdagi ahamiyatini alohida ta'kidlaydi [2:45]. U "الرفع", "النصب", "الخفض/الجر" kabi atamalarni izchil qo'llab, har bir holatning ma'noviy funksiyasini ko'rsatadi. Ayniqsa, u "الخفض" atamasini "الجر" bilan barobar qo'llashi orqali terminologik variantlilik holatini namoyon etadi. Bu esa uning davrida atamalarning to'liq barqarorlashmaganini, ayni paytda esa ilmiy izchillikka intilish kuchli bo'lganini ko'rsatadi.

Al-Farro jumla tarkibiga doir masalalarda "المفعول", "الفعل الحرف", "الفعل الحرف" kabi asosiy grammatik atamalarni funksional jihatdan

sharhlaydi. Uning ta'riflarida sintaktik munosabat birinchi o'ringa qo'yiladi, ya'ni so'zlar o'rtasidagi bog'lanish va ma'no munosabati asosiy mezon sifatida qoraladi. Masalan, "الفاعل" u uchun faqat morfologik kategoriya emas, balki harakat manbaini anglatuvchi ma'noviy markazdir. U "المبني" va "المعرب" tushunchalarini ajratib, ayrim harflar va ismlarning o'zgarishini ularning semantik xususiyati bilan bog'laydi. Uning qarashlarida grammatik shakl va ma'no o'rtasidagi uzviy bog'liqlik asosiy tamoyil sifatida namoyon bo'ladi. Xulosa qilib aytganda, Al-Farroning lingvistik atamalarga oid qarashlari arab grammatikasida terminologik tizimning shakllanishiga katta hissa qo'shgan. U atamalarni izchil qo'llash, ularning funksional mazmunini ochib berish va Qur'on tili tahlilida tatbiq etish orqali arab tilshunosligida ilmiy uslub va terminologik barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Abu Abbos Mubarrad (vaf. 285 h.) hijriy III asrning eng nufuzli va ta'sirchan tilshunoslaridan biri hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati arab grammatikasida nahviy tushunchalar va lingvistik atamalarning mukammal tizimini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, bu jihat uni zamonaviy tilshunoslikda ham muhim meros egalari qatoridan joylashtiradi. Allomaning asosiy asarlaridan biri — "المقتضب" (she'rning qisqartirilgan o'lchami) bo'lib, u arab tilining grammatik va morfologik qoidalarini ilmiy asosda tahlil qiluvchi manba sifatida katta ahamiyatga ega. Ayrim tadqiqotchilar uni o'zidan oldingi olimlar tomonidan kam qo'llangan yoki umuman ishlatilmagan bir qator lingvistik atamalarni ilmiy muomalaga kiritgan olim sifatida baholaydilar. Masalan, u "الاسم الخاص" (lug'aviy – maxsus ism; istilohiy – muayyan bir shaxs, makon yoki predmetni boshqalaridan ajratib ko'rsatish uchun qo'yilgan xos nom) atamasini "العلم" (lug'aviy – bayroq, nishon; istilohiy – muayyan shaxs yoki obyektning turdoshlaridan ajratib turuvchi belgisi) sifatida qo'llaydi. Bu yondashuv Sibavayh va Basra maktabi an'anasini davom ettirib, atamalarning semantik aniqligini va sintaktik funksiyalarini ilmiy asosda belgilashga xizmat qilgan.

Allomaning fe'llar nazariyasida ham yangi yondoshuvlar mavjud. U "الفعل الحقيقي" (haqiqiy fe'l) atamasini "الفعل اللازم" sifatida qo'llab, unda "المفعول" talab qilinmaydigan, ya'ni fe'l faqat "الفاعل" ga tayanadigan o'z-o'zidan tugal ma'noni ifoda

etuvchi fe'llarni nazarda tutadi. Lug'aviy ma'noda "لازم" ajralmas va doimiylikni, iʼtilohiy ma'noda esa fe'lining ma'nosini ijro etish uchun qo'shimcha obyekt yoki to'ldiruvchi talab qilmasligini bildiradi. Bu tafovut olimning grammatik atamalarni amaliyotga yaqin va mantiqiy aniqlikda belgilash usulini ko'rsatadi. U "الإنكار في باب الفعلين" atamasi orqali hijriy III asr arab grammatikasida hodisalarni ilmiy asosda tasniflagan. Bu atama, keyinchalik hozirgi arab grammatikasida "التنازع" sifatida qo'llaniladi va ikki fe'lining bir ismga ta'sir qilish holatini ifoda qiladi. Bu yerda grammatik hodisa sintaktik munosabatlar bilan chuqur bog'liqligi, hamda atamaning funksional ahamiyati ilmiy asosda ko'rsatiladi. U fe'l boblari haqida ham to'xtalib, - har bir grammatik bobning o'z حد (chegarasi/ta'rifi) bo'lishi shart, toki u boshqa boblar bilan aralashib ketmasin [3:110], - deb ta'riflagan.

Mubarradning jumla nazariyasi ham inqilobiy ahamiyatga ega. U "جملة" atamasini mustaqil lingvistik kategoriya sifatida ilk bor qo'llagan va uni tugal ma'noli nutq bo'lagi sifatida qaragan. U jumlagi ma'no beruvchi, tugallangan ma'noni ifoda etuvchi, shu bilan birga, يحسن عليه السكوت (ustidan sukut qilish mumkin) xususiyati bilan bayon qilgan. Shu bilan birga, u jumla masalasini alohida bob sifatida to'liq ishlab chiqmagan va uning tarkibiy qismlarini sistemalashtirib bermagan bo'lsa-da, uning qarashlari grammatik izchillik va jumla tuzilishini tahlil qilishda muhim nazariy asos sifatida xizmat qilgan. Shu tariqa, Abu Abbos Mubarradning atamalarni tizimli ravishda ilmiy muomalaga kiritish, fe'l va jumla kategoriyalarini aniq belgilash, hamda grammatik va semantik aniqlikni ta'minlash yo'lidagi hissiy arab grammatikasi tarixidagi muhim bosqich hisoblanadi. Uning merosi keyingi nahv olimlari uchun ilmiy namuna sifatida xizmat qilgan va arab tilshunosligining barqaror terminologik tizimini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan.

Ibn Sarroj (vaf. 316 h.) o'zining mashhur asari "الأصول في النحو" da arab tilshunosligidagi lingvistik atamalarni sistemalashtirish va ularni nazariy jihatdan aniq belgilashga alohida e'tibor qaratgan. Uning tahlili asosan Basra maktabi an'anasiga xos terminologik konsepsiyalarga tayangan bo'lib, bu yo'nalishda atamalarning semantik va sintaktik vazifalarini izchil ko'rsatishga intilish

xarakterlidir [4:37]. Olim o'z asaridagi eng muhim innovatsiyalardan biri — atamalarning nazariy jihatdan to'liq tizimlashtirilishi hisoblanadi. U "منع" (lug'aviy – sarflanish man' qilingan; iʼtilohiy – tanvin qabul qilmaydigan va ikki kelishikli otlar) atamasini qo'llab, sarf sohasidagi unikal kategoriyaning ilmiy asosda belgilagan. Bu atama grammatik tahlilda obyektlarning morfologik barqarorligi va sintaktik funksiyasini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, u "الجر", "العطف", "النعت" kabi asosiy sintaktik tushunchalarni aniq va izchil ta'riflab, ularning jumla tuzilishidagi vazifalarini belgilagan. Lug'aviy va iʼtilohiy ma'nolar orasidagi farqni tushuntirish orqali u har bir atamaning semantik doirasi va sintaktik funksiyasiga nazariy asos yaratgan.

Alloma "البدل" (lug'aviy – o'rinbosar, evaz yoki bir narsaning o'rniga keluvchi; iʼtilohiy – o'zidan oldin kelgan مبدل منه ma'nosini aniqlashtirish yoki to'ldirish uchun keladigan tobe' so'z), "الضمائر" (lug'aviy – yashirin, maxfiy; iʼtilohiy – olmoshlar) va "الفعل المتعدي" (lug'aviy – متعد masdaridan olingan, o'tuvchi; iʼtilohiy – مفعول به ga ta'sir o'tkazuvchi o'timli fe'l) kabi atamalarni ham o'zining sistemali nazariyasi doirasida keng qo'llagan. Ularning har biri grammatik tahlilda aniq funksiya va nazariy tushunchani ta'minlaydi, shu bilan birga arab tilshunosligida atamalarning semantik va sintaktik barqarorligini kuchaytiradi. Bu yo'nalishdagi ishi arab tilshunosligida atamalarni ilmiy muomalaga kiritish, ularni nazariy jihatdan tushuntirish va sintaktik funksiyalar bilan bog'lashda muhim bosqich bo'lgan. Ushbu konsepsiyalar keyingi nahv olimlari uchun asosiy nazariy baza sifatida xizmat qilgan va arab grammatikasida terminologik izchillik va sistemalilikni mustahkamlashga e'tibor qaratish imkonini yaratgan.

Ibn Sarroj arab grammatikasining markaziy kategoriyalaridan biri bo'lgan الإعراب والمبني harakatlarini aniq farqlaydi. Uning ta'rificha, الإعراب so'z oxirining omil (عامل) ta'sirida o'zgarishi, ya'ni grammatik munosabatlar natijasida shakllanishi bo'lsa, المبني so'z oxirining doimiy, omil ta'siridan mustaqil holatda saqlanishi hisoblanadi. Bu farq so'zlar va fe'llar morfologik dinamikasini tushinishda muhim ahamiyatga ega. U harakatlarini an'anaviy toifada — رفع (lug'aviy – ko'tarish, yuksaltirish, balandlash yoki tikkalash; iʼtilohiy – bosh kelishikni anglatuvchi belgi, مرفوع deb ham ataladi, asliy harakati ضمة yoki uning

oʻrnini bosuvchi belgilar), النصب, الجر — sifatida tahlil qiladi. Uning taʼkidlashicha, bu harakatlar omil taʼsirida soʻz oxirining sintaktik va morfologik vazifalarini ifoda etadi. Shu bilan birga, u المبني harakatlarini ham qatʼiy ajratadi: فتحة (lugʻaviy – ochish, ochilish, yorish; istilohiy – ogʻiz ochishda talaffuz qilinadigan va harf ustiga qoʻyiladigan a tovushi), كسرة, ضمة (lugʻaviy – yigʻish, qoʻshish, jamlash; istilohiy – harf ustiga qoʻyiladigan vergulsimon belgi, u tovushi), السكون (toʻxtash, tinchlik, orom olish; istilohiy – tovushsiz holat, المضارع feʼllarda حالة الجزم deb ataladi va harf ustiga kichik, dumaloq belgi qoʻyish orqali ifodalanadi) kabi belgilar orqali tasvirlaydi.

Ushbu ajratish soʻz va feʼllarda harakatlarning semantik va morfologik vazifalarini aniq belgilash imkonini beradi. Shu bilan birga, u baʼzan bir tushunchani ikki xil atama bilan ifodalaydi, bu holat davrda lingvistik terminologiya hali toʻliq barqarorlashmaganini koʻrsatadi. Uning nazariyasi shu jihatdan muhimdir, chunki terminlarning dinamik va statika xususiyatlarini aniqlash orqali grammatik tahlilning ilmiy asosini mustahkamlaydi. Bu yondashuv, shuningdek, keyingi nahv olimlari uchun الإعراب va المبني harakatlari toifalarini nazariy jihatdan aniqlash va grammatik izchillikni taʼminlashda asosiy nazariy baza vazifasini bajargan. Uning qarashlari arab morfologiya va sintaksis tadqiqotlarida kategoriyaviy aniqlik va terminologik barqarorlikni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlgan.

Abu Ali Forisiy (vaf. 377 h.) jumla masalasini mustaqil ilmiy tahlil qilgan ilk arab tilshunoslaridan biri hisoblanadi. Uning asari “المسائل العسكرية”da (eslatib oʻtish joizki, bu yerda “harbiy” maʼnosi emas, balki nisba sifatida, muayyan joy, muhit yoki shaxsga bogʻliqlikni anglatadi) jumla nazariyasiga alohida bob ajratib, uning turlarini aniq tasniflagan. Forisiy jumla tuzilishini الإسمية (ismli), الفعلية (feʼlli) va الظرفية (zarfiy) turlarga boʻlib, har bir turning morfologik va sintaktik xususiyatlarini keng izohlaydi. Bu yoʻnalish uning asarini arab grammatikasida jumla tahlili boʻyicha ilk sistemali manbaga aylantiradi. U الإعراب va المبني harakatlariga ham alohida eʼtibor qaratgan. Uning taʼrificha, الإعراب — omil (عامل) taʼsirida soʻz oxirining oʻzgarishi boʻlib, grammatik munosabatlarning shakliy ifodasini taʼminlaydi. Bu oʻzgarish asosan ismlar va feʼllarda kuzatiladi. Buning aksincha, المبني soʻz oxirining omil taʼsiriga

boʻysunmasligi, doimiy holatda saqlanishini ifoda qiladi. “Grammatik ikki turli sabab boʻladi, biri tilning tabiiy oqimida mavjud boʻlgan سماعية (eshitiladigan) sabab boʻlsa, ikkinchisi aqliy mushohadaga asoslangan قياسية (analogik) sababdir. Terminologiya mana shu ikki kuchni birlashtirishi lozim” [5:85] – deydi u. Ushbu qarashlar Sibavayh va Mubarraddan meros boʻlib, Abu Ali Forisiy tomonidan yanada tizimli va mustaqil ravishda tahlil qilingan.

Shu bilan birga, u ismlarni المعرب va غير المعرب turlariga ajratadi. Forisiy taʼkidlaydiki, المعرب ismlar soʻz oxiridagi morfologik oʻzgarishlar orqali sintaktik munosabatni ifoda etadi, ammo ular harflarga oʻxshash maʼnoni oʻz ichiga olmaydi. Bu farq soʻzlarning morfologik va sintaktik funksiyalarini aniq belgilashda muhim ahamiyat kasb qiladi. Abu Ali Forisiyning qarashlari, ayrim ibora va uslub jihatidan Sibavayh va Mubarraddan farq qilsa-da, uning zamonigacha shakllangan umumiy arab grammatik anʼanani davom ettiradi. Uning jumla nazariyasi va morfologiya boʻyicha taʼriflari arab tilshunosligida terminologik izchillikni mustahkamlashga va jumla hamda feʼl kategoriyalarini ilmiy asosda tahlil qilishga katta hissa qoʻshgan.

Abu Husayn Ahmad ibn Foris (vaf. 395 h.) arab tilida lingvistik atamalarning evolyutsiyasi va tarixiy taraqqiyotiga alohida eʼtibor qaratgan olimlardan biri hisoblanadi. Uning fikricha, Islom kelishi bilan arab tilining qoʻllanish doirasi sezilarli darajada kengaydi va bu jarayonda ayrim soʻzlar yangi maʼno kasb qila boshladi. Bu soʻzlar tarixiy va ijtimoiy kontekstda oʻzgargan maʼnolar orqali arab grammatikasining semantik va sintaktik funksiyalarini boyitdi. Ibn Foris soʻzlarni ikki jihatdan — lugʻaviy va sharʼiy maʼnolardan baholaydi. Lugʻaviy maʼno soʻzning anʼanaviy, xalq orasidagi qoʻllanishini anglatga, sharʼiy maʼno uning islomiy qonuniyat va fiqhiy kontekstdagi xususiyatini ifoda etadi. Masalan, u “صلاة” kabi soʻzlarni har ikki jihatda tahlil qiladi, bu esa soʻzning maʼno doirasi va funksional qiymatini aniqlashda muhimdir. Shu tariqa, Ibn Foris til tarixi va mazmun evolyutsiyasi oʻrtasidagi bogʻliqlikni ilmiy asosda koʻrsatgan.

Allomaning eng muhim ilmiy xizmatlaridan biri — فقه اللغة (lugʻaviy – tilni chuqur anglash, uning sirlarini bilish; istilohiy – tilning ichki mantiqiy qonuniyatlarini tadqiq etadigan mustaqil

fan) atamasini ilk bor mustaqil fan nomi sifatida qo'llaganidir. Bu esa lingvistik atamaning nazariy va ilmiy maqomini aniq belgilashda muhim bosqich hisoblanadi. Uning fikricha, tilni chuqur anglash na faqat ma'nolarni tushunish, balki so'z va iboralarning morfologik va sintaktik tarkibini ham izchil tahlil qilish imkonini beradi. Shu tariqa, u arab tilida atamalarining tarixi va semantik o'zgarishi, lug'aviy va shar'iy ma'nolarni aniq ajratish, hamda فقه اللغة fani orqali lingvistika sohasida mustaqil nazariy konsepsiya yaratishga katta hissa qo'shgan. Uning qarashlari arab tilshunosligida atamalarining ilmiy maqomini mustahkamlash va terminologik barqarorlikni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan.

Ibn Jinniy (vaf. 392h.) arab tilshunosligi tarixida terminologik tizimni shunchaki texnik vositalar majmuidan yuksak nazariy va falsafiy kategoriya darajasiga ko'targan mutafakkir sifatida alohida o'rin tutadi. Uning ilmiy merosi, xususan, «الخصائص» asari arab grammatik an'anasidagi atamalarining mantiqiy asoslarini ochib berishda inqilobiy ahamiyat kasb etgan. U tilshunoslikdagi atamani tilning ichki qonuniyatlari va «القياس» (analogiya) tamoyillari bilan uzviy bog'lagan holda tahlil qilgan [3:34,40]. U ilk bor grammatik atamalarining semantik tabiati va ularning paydo bo'lish sabablarini (illat) lingvistik nuqtayi nazardan asoslab berishga muvaffaq bo'lgan.

Olimning terminologik tizim rivojiga qo'shgan eng katta hissalaridan biri bu «العامل» nazariyasini qayta talqin qilishidir. U klassik grammatikadagi omil tushunchasini shunchaki so'zlarning bir-biriga ta'siri emas, balki so'zlovchining ongidagi mantiqiy jarayon sifatida baholagan. Bu yondashuv terminologiyaning nafaqat lingvistik, balki psixologik va kognitiv jihatlarini ham ilmiy muomalaga kiritdi. Ibn Jinniyning «الإشتقاق الأكبر» (katta etimologiya) nazariyasi esa terminlarning o'zak tuzilishi va ma'no o'rtasidagi bog'liqlikni yangi bosqichga olib chiqib, atamalarining semantik aniqligini ta'minlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Uning qarashlarida lingvistik atama shunchaki shartli belgi emas, balki til falsafasining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Alloma atamalarni tizimli ravishda tasniflar ekan, ularning ilmiy muloqotdagi funksional ahamiyatiga va nazariy izchilligiga alohida urg'u bergan. Uning terminologiyaga oid yondashuvlari zamonaviy

lingvistikadagi struktural tahlil va semantik maydon nazariyalari bilan hamohang bo'lib, arab grammatik an'anasining nazariy jihatdan qanchalik mukammal va zamonaviy ilmiy aniqlik tamoyillariga mos ekanini ko'rsatadi. Shu tariqa, Ibn Jinniy terminologik tizimni falsafiy jihatdan boyitib, uning keyingi asrlar tilshunosligi uchun mustahkam poydevor bo'lishini ta'minlagan.

XULOSA

Arab grammatik an'anasida terminologik tizimning shakllanishi va rivojlanishini tadqiq etish natijasida mazkur soha shunchaki lingvistik hodisalarni nomlash vositasi emas, balki tilning ichki mantiqiy qonuniyatlarini ifoda etuvchi mukammal nazariy konsepsiya ekanligi ma'lum bo'ldi. Sibavayhdan boshlab Ibn Jinniygacha bo'lgan davrda terminologiya tavsifiy xarakterdan qat'iy definitson tizimga qarab izchil rivojlangan. Kelgusida arab grammatik an'anasining terminologik salohiyatini yanada chuqurroq o'rganish va uni zamonaviy fanga tatbiq etish yuzasidan bir qator takliflarni ilgari surish mumkin.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي بالولاء، أبو بشر، الملقب سيبويه. الكتاب – القاهرة. 1988. صفحة 982.
2. أبو زكريا يحيى بن زياد بن عبد الله بن منظور الديلمي الفراء، تحقيق - أحمد يوسف - محمد علي النجار. معاني القرآن – القاهرة. 1955. صفحة 1033.
3. المبرد، أبو العباس محمد بن يزيد. تح: عبد الخالق عزيمة - لجنة إحياء التراث الإسلامي. المقتضب - القاهرة. 1979. صفحة 696.
4. أبو بكر محمد بن السراج، تحقيق عبد الحسين الفتلي. الاصول في النحو – بيروت. 1988. الجزء الأول. صفحة 639.
5. أبو علي الفارسي، د. تحقيق - حسن شاذلي فرهود. الإيضاح العضدي – القاهرة. 1969. صفحة 324.
6. أبو الفتح عثمان بن جني، تحقيق محمد علي النجار. الخصائص – القاهرة. 1952. الجزء الثاني. صفحة 928.

KARIMOVA Sevara Maxamadaliyevna,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi,
mustaqil tadqiqotchi

XOJA MUHAMMAD PORSO “TAFSIR” ASARINING MUQADDIMA QISMIDAGI MAVZULAR TAHLILI

АНАЛИЗ ТЕМ, РАСКРЫТЫХ В ПРЕДИСЛОВИИ К ПРОИЗВЕДЕНИЮ «ТАФСИР» ХОДЖИ МУХАММАДА ПОРСО

ANALYSIS OF TOPICS REVEALED IN THE INTRODUCTION TO THE WORK “TAFSIR” BY KHOJA MUHAMMAD PORSO

Annotatsiya: Ushbu maqolada Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi Xoja Muhammad Porsoning O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida № 2180 raqami ostida saqlanadigan “Tafsir” asari (avtograf nusxasi) tadqiq etilgan. Maqolada muallifning asar muqaddimasida bayon etgan metodologik qarashlari, xususan, Qur'onni tadabbur va tafakkur bilan o'qishning ahamiyati, vahiy ontologiyasi hamda qiroat asnosidagi ruhiy holatlar (muroqaba va fano) tahliliga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, asarning xattotlik xususiyatlari, arab va fors tillarining uyg'unligi hamda manba sifatidagi o'ziga xosligi matnshunoslik nuqtai nazaridan yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Xoja Muhammad Porso, Naqshbandiya, Tafsir, qo'lyozma, tadabbur, muroqaba, vahiy, matnshunoslik, avtograf nusxa, tasavvuf.

Аннотация: В данной статье исследуется «Тafsir» (автографный список) Ходжи Мухаммада Порсо, видного представителя тариката Накшбандия, хранящийся в Институте востоковедения АН РУз под номером № 2180. Анализируются методологические взгляды автора, изложенные в предисловии к труду, в частности, важность чтения Корана с размышлением (тадаббур), онтология откровения и духовные состояния (муракаба) во время чтения. С текстологической точки зрения освещены особенности каллиграфии, сочетание арабского и

персидского языков, а также уникальность труда как источника, объединяющего шариат и тарикат.

Ключевые слова: Ходжа Мухаммад Порсо, Накшбандия, Тафсир, рукопись, тадаббур, муракаба, откровение, текстология, автограф, суфизм.

Abstract: This article examines the “Tafsir” (autograph manuscript) of Khoja Muhammad Parsa, a prominent representative of the Naqshbandiya Sufi order, preserved under number № 2180 at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan. The article analyzes the author's methodological views presented in the preface, specifically the significance of contemplative reading (tadabbur) of the Quran, the ontology of revelation, and spiritual states (muraqaba) during recitation. From a codicological and textual perspective, the paper highlights the features of calligraphy, the synthesis of Arabic and Persian languages, and the uniqueness of the work as a source integrating Sharia and Tariqa.

Keywords: Khoja Muhammad Parsa, Naqshbandiya, Tafsir, manuscript, tadabbur, muraqaba, revelation, textual studies, autograph, Sufism.

KIRISH

Qur'oni karim – bashariyatni zulmatdan nurga chiquvchi ilohiy dastur va qalb sirlarini ochuvchi cheksiz ummondir. Islom ilmi va ma'rifatining yirik markazi bo'lgan Movarounnahr zaminida ushbu ilohiy kalomni sharhlash borasida o'ziga xos maktab shakllangan bo'lib, uning eng yorqin va namoyandalardan biri naqshbandiya tariqatining ustuni, davomchisi, buyuk olim va alloma Xoja Muhammad Porso (v. 1420 y.) hazratlaridir.

Muallifning bizgacha yetib kelgan ilmiy meroslari qatorida hali to'liq tadqiq etilmagan “Tafsir” asari shunchaki tafsir asarlaridan emas, balki shariat va tariqat, zohir va botin tushunchalarini o'zaro uyg'unlashtirgan noyob manbadir. Xususan, asarning muqaddima qismi mufasssining metodologik yondashuvini, muallifning maqsadini, Qur'oni karimga bo'lgan yuksak ehtiromini va qiroat asnosidagi ruhiy holatlar tahlilini o'z ichiga oladi.

ASOSIY QISM

Xoja Muhammad Porso faqatgina tasavvuf ahli emas, balki olim sifatida ham tanilgan yetuk shaxsdir. Hozirda kunda tadqiqotchilar tomonidan

allomaning 23 dan ortiq asarlari aniqlangan. Bu qo'lyozmalarning asosiy qismi jahon kutubxonalari qatorida O'z FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondida saqlanadi [2:127].

Xoja Muhammad Porsoning bu asari haqida ma'lumotlar manbalarda qayd qilingan bo'lib, hozirgi kunga kelib qo'lyozmaning zamonaviy nashri yoki uning to'liq tarjimasi amalga oshirilmagan deb ayta olamiz.

O'zbekistonda Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida № 2180 raqam ostida saqlanadigan Xoja Muhammad Porsoning "Tafsir" asarining qo'lyozmasi "Tafsiri Xoja Muhammad Porso" deb ro'yhatga olingan. Tafsir o'z ichiga "al-Qadr"dan "al-Humaza" gacha bo'lgan sakkizta surani tashkil etib, asar 237 varaqdan (237 b – 1b) dan iborat. Har bir varaq matn 21-25-26 qatordan joylashtirilgan. Manba nasx xat turida, ayrim joylarida esa nasx aralash nasta'liq yozuvida yozilgan. Hoshiyalarida asosiy matndan tashqari yozuvlar va kutubxona muhrlarini ko'rish mumkin. Qo'lyozma yaxshi saqlangan bo'lib, kitob muqovasi XIX asrga tegishlidir. Har bir varaq yakunida poygir ham qo'yilgan bo'lib, bu keyingi varaqni topishga yordam berdi. Undan tashqari asar unvon varag'i, muqaddima va asosiy qismlardan tashkil topgan. Bu qo'lyozmada kalafon qismi mavjud emas. Lekin oxirgi varag'ining hoshiya qismida yozuvlari hiralashgan bo'lsa ham asarning yakunlangan sanalarni ko'rish mumkin. Unda Xoja Muhammad Porsoning vafoti (ta'rixi) zulhijja oyining 24-sanasi, payshanba kuni hijriy 822-yil (1420y.) va bu kitob (ularning) vafotlaridan 7-yil oldin yozilgan degan ma'lumotlarni olish mumkin [3:49].

O'zbek olimlaridan birinchi bo'lib, tarixchi olim N.Xidirova "Xoja Muhammad Porsoning Xojagon-naqshbandiya tariqatining rivojlanishida tutgan o'rni va roli" mavzusidagi tadqiqot ishida № 2180 raqam ostida saqlanadigan Xoja Muhammad Porsoning "Tafsir" asari muallifning dastxati bilan yozilgani va undan tashqari qo'lyozma varaqlarida Abdurahmon Jomiyning xati ham borligi haqida ma'lumotlarni yangilik sifatida taqdim etgan. Undan tashqari tadqiqotchi bu asar haqiqatdan avtograf nusxa ekanligini aniqlagan ilk tadqiqotchi hisoblanadi [3:53].

Tadqiqotchilar asarni matnshunoslik va manbashunoslik asosida tahlil qilib, muallifning uslub metodlarini, tafsirda foydalanilgan adabiyot va manbalarini aniqlab, qo'lyozmaning kutubxonalarda mavjud nusxalarini topib, ularni qiyoslab tadqiq qilishgan. Jumladan, boshqa tadqiqotchilarga nisbatan turk va eronlik olimlarning "Tafsir" asari asosida olib borgan tadqiqot ishlarini akademik tahlil deb aytish mumkin. Lekin bu tadqiqot ishlarida tafsir yozishdan muallifning asosiy masqadi, asarning asosiy mazmuni va uslubi hamda bu tafsir qaysi yo'nalishga mansubligi to'liq ochib berilgan emas [4:81-102].

Asarning unvon qismi haqida tarixchi olim N.Xidirova ma'lumotiga ko'ra, bu qo'lyozma nusxasining unvon varag'ida [1:2a] Xoja Muhammad Porso, Qozi Mir Nosir, Said Bahodir Sulton Abdulahad, Sadr Ziyo va Abdurahmon Jomiy ismlari qayd qilingani va turli davrlarga tegishli uch xil yozuv borligini sababli hamda yozuv mazmuniga tayanib, Toshkent nusxasi avval Muhammad Doniyolbiy otaliq (1758-1785) kutubxonasida, keyinchalik mashhur Muhammad Sharif Sadr Ziyo (1867-1932) kutubxonasida saqlangani hamda bu qo'lyozma Buxoro amiriga sovg'a qilib berilgani haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bu esa asarning qiymatini oshiradi deya ta'kidlagan. [5:65].

Xoja Muhammad Porso "Tafsir" asarining muqaddima qismi an'anaga ko'ra basmala va Allohga hamd bilan boshlab, muallif o'zining to'liq ismi Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud ibn Hofiz al-Buxoriy deya tanishtirgan [1:2b:1-3q]:

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام علي سيد المرسلين
محمد وآله وأصحابه اجمعين وعلي من تبعهم الي يوم الدين يقول
الفقيه الي الله تعالى الودود محمد بن محمد بن محمود الحافظي
البخاري

Muallif ismidan oldin الفقير (faqir) deb o'ziga nisbat berishidan maqsad uning ojizligini, qashshoqligini, oddiy banda ekanligini va har bir soniyada Allohga tayanganini va Uning yordamini ifodalashi zamirida vahdati vujud ta'limotini anglatadi, ya'ni inson Allohning buyukligini va o'zining ojizligini idrok etishidir [6:153].

Muallif yuqoridagi jumlasidan keyin: "Qur'oni Karimni tafakkur va tadabbur bilan o'qigan insonning ibodati, oddiy o'qilgan

xatmlarga nisbatan eng afzal ibodat hisoblanadi”, – deya ta’kidlab, o’z asarini aynan shu metodologik asosga yozilganini ta’kidlab ketadi [1:2b:4-5q.]. Bu orqali muallif tafsir asarini sharhlashda qo’llagan fundamental uslubini bayon qilib, asosiy maqsad shunchaki qiroat emas, balki chuqur intellektual va ma’naviy yondashuv birlamchi ekaniga ishora qiladi.

Xoja Muhammad Porso yuqoridagi fikr va mulohazalarini davom ettirib, Qur’oni karimdagi “Niso” surasining 82-oyati: “Qur’onni tadabbur qilib ko’rmaydilar mi?!” (فأقروا ما تدبر من القرآن) [1:3a:7q.], bilan fikrini mustahkamlaydi. Shuningdek, u Qur’onni tadabbur bilan xatm qilinishi barcha ma’naviy amallar ichida eng yuksagini belgilab: “Zikrlar ichida eng afzali – Qur’oni karim qiroatidir” (قراءة القرآن افضل من الذكر) [1:3a:12q.] deya bu o’rinda zikr bilan Qur’oni karimni uzviy bog’liq ekanligini ta’kidlagan holda naqshbandiya tariqatining asosi mahfiy zikrni Qur’oni karimga ishora qilgan. Xoja Muhammad Porsoning yondashuviga ko’ra tadabbur qilmagan inson Qur’oni karimni “yopiq kitob” kabi o’qiydi. Tadabbur esa bu – oyatning orqa tomonidagi (botiniy) maqsadlarni ko’ra bilishni anglatadi. Xoja Muhammad Porso zikr va Qur’oni karimni bir nuqtada yoritar ekan, qiroatni shunchaki til amali emas, balki qalbiy tadabbur bilan bog’liq bo’lgan yuksak ma’naviy hodisa sifatida talqin etadi. Muallifning “Niso” surasiga murojaati va qiroatni eng afzal zikr deb e’lon qilishi, uning tafsirida ilmiy tadqiqot (istinbot) va ruhiy tarbiya (tazkiya) bir butunlikni tashkil etishidan dalolat beradi. Bu esa o’quvchidan Qur’on o’qish asnosida Alloh huzurida turish mas’uliyatini talab qiladi. Bu tariqat ta’limotining muroqaba holatini ifodalaydi [7:8-29].

Matn davomida Qur’oni karimning qiyomat kunidagi shifoati haqida so’z yuritilib, undan keyin hadis keltiriladi. Hadisning to’liq matni berilmagan, ya’ni bir qismi [1:2b:15]: *قد كان من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ورضي عنهم من لا يحفظ إلا الجزء والجزءين والسور المعودة والسورتين وقد كان من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم من لا يحفظ إلا الجزء والجزءين والسور المعودة وسورتين وكان من يحفظ الحزب منه وهو السبع أو البقرة* hadis mazmuni: “*Rasululloh (s.a.v.) ning sahobalari orasida faqat bir yoki ikki juzni yoxud sanoqli suralarnigina yod olganlar bor edi.*

Kimdir bir hizb (Qur’onning oltmishdan bir qismi) yoki “Baquara” va “An’om” suralarini yod olsa, u kishi sahobalar ichida katta olim sanalardi”. Matndagi eng asosiy urg’u Qur’onni shunchaki til bilan tez o’qib bitirish (xatm qilish) emas, balki ma’nosini anglab (tadabbur bilan) o’qishdir. Muallif sahobalarning hammasi ham hofizi Qur’on (to’liq yod olgan) bo’lmaganini, lekin yod olgan birgina surasiga to’liq amal qilganini misol qilib keltirmoqda. Yuqoridagi fikrlarning mantiqiy va uzviy davomi sifarida “Ko’p o’qishdan ko’ra, tushunib o’qish Afzal” degan xabarni yetkazish hamda sahobalarning hayot tajribasi asosida ta’lim olish zarurligi ta’kidlangan. Bu yondashuv naqshbandiya tariqatining sahobalarga ergashish, “Hush dar dam” (har bir nafasda ogoh bo’lish) va qalb bilan his qilish tamoyillariga to’la mos keladi [8:160].

Muallifning har bir jumlasini tahlil qilish asnosida talaygina ma’lumotlar, teran qarashlar, o’ziga xos g’oyalar hamda uslub va metodlarni kashf etish mumkin.

Matndan olingan namunalar asosida qilingan qiyosiy tahlillar:

“...Sizga qalb xushusi va sir (ichki olam) softligi hosil bo’ladigan miqdorda (o’qing). Qachonki (Qur’on) o’qilganda dilni hozir tutsa va (qalbini) ulug’lash nuri bilan bezatsa....” (Asl matni: فيه خشوع القلب وصفاء السر و چون خوانده دل حاضر دارد و نور تعظم آراسته كر داند) [1:3a:13-16q.]. Ushbu jumlada esa muallifning o’ziga xos uslubi, ya’ni arabcha iqtibos va forschalar shaharning qorishmasidan tashkil topganini ham kuzatish mumkin. Unda Qur’on qiroatining botiniy shartlari va uning natijasida hosil bo’ladigan ma’naviy holatlar bayon qilingan. Bu jumla ko’proq tasavvufiy asarlar, taqvolilarning o’gitlari yoki duolarda uchraydigan ilmiy-ma’naviy iboralarni o’zida jamlagandir. “Qalb xushusi” (خشوع القلب) va “sirning softligi” (صفاء السر) jummalari ko’proq Xoja Muhammad Porso kabi oriflar va mutasavvif ulamolarning istilohlari hisoblanadi. Muallif o’z tafsirida Qur’onni shunchaki til bilan emas, balki qalb huzuri bilan o’qishga targ’ib qilgan. Bu esa tasavvuf ilmida qalbnig maqomini va darajasini bildiradi [9:104].

“... (Bu holat nafsning) asarlarini daf qiladi. Naql va vijdon (ichki sezgi) guvohligi bilan Qur’on vahiysini yetkazishda Haq subhanahu

va taoloni “Mutakallim” deb bilmoq lozim. (Bu so‘zlashuv uch bosqichda amalga oshdi): **Birinchidan:** Jabroil alayhissalom vositasida Hazrat Muhammad sollallohu alayhi vasallamga (yetkazildi). **Ikkinchidan:** Rasul sollallohu alayhi vasallamning bashariyat suratlari (insoniy qiyofalari) vositasida ummatga yetkazildi. **Uchinchidan:** Ba’zi odamlarning bashariyat surati (bir-birlariga ta’lim berishi) vositasida yetkazildi. Xuddi Alloh taolo O‘zining qadimiy xitobini daraxt vositasida Muso alayhissalomning qulog‘iga yetkazgani kabi. Holbuki, Mutakallim (Alloh) O‘z pardasi ortida edi” [1:3a:16-26q.]. Bu qismda Xoja Muhammad Porsoning **vahiy ontologiyasi** (mavjudlik iyerarxiyasi) haqidagi qarashlarini ochib berilgan. Muallif ilohiy kalomning yetib kelishini uchta katta “vosita”ga ajratadi:

1. Farishta yordamida: Alloh va Payg‘ambar o‘rtasidagi Jabroil (a.s.) vositachiligi. Bunga dalil sifatida muallif “Shuaro” surasining 193-194 oyatlarini keltirgan: “*Uni (Qur’onni) Ruhul Amin (Jabroil) sening qalbingga, ogohlantiruvchilardan bo‘lishing uchun olib tushdi*”.

2. Payg‘ambar orqali: Payg‘ambar (s.a.v.) o‘z insoniy qiyofalarida ilohiy ma’nomlarni insonlar tushunadigan tilga o‘girib bayon qilishlari.

3. Insoniy ta’lim: Ulamolar va mo‘minlarning bir-birlariga Qur’onni o‘rgatishlari.

Muallif Muso alayhissalom va daraxt o‘rtasidagi muloqotni misol qilib keltirar ekan, daraxt bu yerda faqatgina moddiy vosita ekanini, haqiqiy so‘zlovchi esa parda ortidagi Mutakallim – Alloh taolo ekanini ta’kidlaydi. Shundan kelib chiqib, muallif Qur’on qiroati jarayoniga o‘zgacha bir yondashuvni taklif etadi: garchi biz inson ovozi eshitsak-da, qiroat asnosida uning haqiqiy Egasi Alloh ekanini “vijdon”, ya’ni ruhiy sezgi orqali his etish lozimligini uqtiradi. Bu esa qiroatning nafaqat lisoniy, balki yuksak ma’naviy-shuhudiy jarayon ekanini ko‘rsatib, hamma ilm talabida yurgan talaba buning asl mazmuni anglagan holda qiroat qilishini bayon qiladi [10:104].

“...Agarchi zikr nuri doimiy sifatga aylansa-da, ammo eng afzal vird va eng mukammal amal – namozning farzlari va sunnatlari ichida (Qur’on o‘qishdir). Chunki namoz barcha ibodatlarni o‘zida jamlovchi eng mukammal ibodatdir” [1:3b:1-6q.]. Ushbu matn orqali muallif mo‘min o‘zini Allohning

huzurida turgandek his qilib, kalomni Uning O‘ziga arz qilishi, o‘zini go‘yo Muso (a.s.) kabi his qilib, o‘qilayotgan oyatlarni bevosita Allohdan eshitayotgandek tadabbur qilishi ta’kidlangan. Undan tashqari, muallif bu jumla yordamida “*U Mening bilan eshitadi va Mening bilan ko‘radi*» (فِي يَسْمَعُ وَيَبْصُرُ) degan mashhur hadisi qudsiyga ishora qilmoqda. Bu bandaning fano darajasiga yetishi, ya’ni qiroat asnosida o‘zligini unutilib, butun borlig‘i ilohiy kalom bilan qoplanishi holatidir. Xoja Muhammad Porso bu yerda juda muhim bir nuqtaga e’tibor qaratadi: eng yaxshi zikr Qur’on, lekin uning eng mukammal ko‘rinishi namoz ichidagi qiroatdir. Chunki namoz o‘zida ham jismoniy, ham ruhiy, ham lisoniy ibodatlarni jamlagan “جامع” (jamlovchi) amal hisoblanadi. Xulosa qilganda, muallif qiroat asnosida fano va huzur maqomiga yetishishni tavsiya etadi.

“...Ammo mo‘min kishi uchun har bir darajada (holatda) Qur’on tilovati va hifzidan (yodidan o‘qishdan) nasiba bo‘lishi lozim: xoh u yetti juz bo‘lsin, xoh butun Qur’on bo‘lsin, xoh oz, xoh ko‘p bo‘lsin. Biroq, charchoq (kalolat) va malollik (ruhiy toliqish) yetgan zamonda, namoz darajasidan tilovat darajasiga tushish, tilovat darajasidan esa mufrad (oddiy) zikr darajasiga tushish lozimdir. O‘sha holatda “muroqaba” darajasiga, ya’ni Haq subhanahu va taoloning o‘z ahvollaridan xabardorligini (mutolaasini) his qilib turishga o‘tish har qanday (nafl) amaldan ustunroq va afzalroqdir” [1:3b:7-12q.]. Bu o‘rinda muallif insonda sodir bo‘ladigan ichki holatlar haqida atroflicha “ruhiy holat”ni ochib berishga harakat qilgan. U ibodatda miqdor emas, sifat va qalbiy huzur muhimligini hayotiy misollar orqali tushuntiradi. Muallif nazdida eng yuqori daraja namoz (chunki u hamma narsani jamlagan), undan keyin tilovat, undan keyin esa zikr. Inson tabiati doim bir xil quvvatda bo‘lmaydi. Agar mo‘min namozda yoki tilovatda charchoq sezsa va qalbi huzur topolmay qolsa, o‘zini majburlab, ibodatni “shunchaki tilda” bajarishga o‘tmasligi kerak. Aksincha, yengilroq darajaga (masalan, tilovatdan zikrga) o‘tib, qalb hushusini saqlab qolishi lozim deya izohlaydi. Eng qiziqarli joyi shundaki, agar kishi hatto zikr qilishga ham charchasa, u holda shunchaki sukunatda o‘tirib, muroqaba qilishi (Alloh meni ko‘rib turibdi, deb his qilishi) tavsiya

etiladi. Xoja Muhammad Porso bu “sokin huzur”ni charchoq holatidagi quruq tilovatdan ustun qo’yish afzalligi keltiriladi. Xoja Muhammad Porsoning bu qarashlari nafaqat nazariyotchi, balki “nafs tabibi” ekanini ko’rsatadi. Uning tafsiri shunchaki ilmiy izoh emas, balki qalbni tarbiya qiluvchi amaliy qo’llanma deb hisoblash mumkindir. Demak, Xoja Muhammad Porso mo’min kishining ruhiy holatiga qarab ibodat turlarini tanlashda moslashuvchan bo’lishni tavsiya etadi. Bu esa mufassirning tadabbur va huzurni hamma narsadan ustun qo’yaniga yana bir asosli dalildir [11:94].

Muqaddimaning eng muhim va markaziy qismi muallifning asarni yozishdan ko’zlagan asosiy maqsadi bayon etilgan o’rin hisoblanadi: “... (shuni aytish lozimki), ushbu Qur’oni Karim va Furqoni Azimning tarjimasi hamda tafsiri sof manbalardan (masharib) istinbot qilingan, din ulamolari va ahli yaqin (avliyo) kishilarning muqaddas kalomlari charog’idan (mishkot) iqtibos olingandir. Alloh subhanahu ularning maqomlarini nurli qilsin va ulardan rozi bo’lsin. Unda (bu qo’lyozmada) Qur’on matni mushaf tartibi, nuqtalari va e’robi bilan bir qalamda bitildi. Undan tashqari (izohlar) esa Qur’on yozilganidan boshqa qalam va boshqa rangdagi siyoh bilan yozildi. Ulamolar aytganlarki: “Mushafning imlosiga (hijjolanishiga) ergashish vojibdir. Qur’on bilimdonlari, olimlar, kotiblar va adiblarga mushaf xattotligidagi ushbu rasm (uslub) ni bilishlari va unga ergashishlari, undan aslo chetga chiqmasliklari vojibdir” [1:3b:13-18q.].

Ta’kidlash lozimki, Xoja Muhammad Porsoning o’z tafsir asarini yozishdan maqsadi, uning manbalari va Qur’on xattotligi (rasmul-xat) borasidagi qat’iy ilmiy-texnik qoidalarini amal qilgani bayon qilgan. Muallif asarini shunchaki o’z fikri emas, balki “ahli yaqin” (buyuk so’fiylar va ulamolar)ning asarlaridan olingan iqtiboslar (mishkot) ekanini ta’kidlagan. Tafsirda muallifning shaxsiy fikrini kam kelganiga asos bo’ladi. Muallif ilohiy kalom bilan unga berilgan sharhlar o’zaro chalkashib ketmasligi uchun Qur’on matnini bir xil qalam va rangda, tafsir hamda izohlarni esa mutlaqo boshqa qalam va o’zgacha rangdagi siyohda bitganligi qayd qilgan. Demak, ushbu metodik aniqlik va xat uslubidagi o’ziga xosligini hamda mazkur qo’lyozmaning bevosita muallif dastxati (avtograf nusxa) ekanligini hamda asarning yuksak

ilmiy aniqlik bilan ko’chirilganini tasdiqlaydi. Bu esa yuqoridagi “bu asar muallif dastxati bilan yozilgan” fikrni yana bir bor isbotlaydi.

XULOSA

Xoja Muhammad Porso “Tafsir” asarning muqaddima qismida ilgari surilgan fundamental mavzular quyidagilar: Tadabbur va istinbot metodikasi: Qur’oni shunchaki o’qish emas, balki uning “g’aroyibot”lari – chuqur ma’no qatlamlariga sho’ng’ish zaruriyati; Vahiy ontologiyasi: Ilohiy kalomning Lavhul Mahfuzdan insoniyatga yetib kelish bosqichlari va bu jarayonda “Mutakallim” (Alloh) huzurida turish mas’uliyati; Qiroat va qalb uyg’unligi: Tilning amali bilan qalbning xushusi (muroqaba) o’rtasidagi bog’liqlik; Texnik va ilmiy qat’iyat: Mushaf xattotligi (rasmul-xat) va tajvid qoidalari orqali asoslanishini yaqqol ko’rish mumkin.

Xoja Muhammad Porsoning “Tafsir” asari muqaddimasi bo’yicha olib borilgan tahlillar shuni ko’rsatadiki, ushbu asar temuriylar davri Movarounnahr ilm-fani va ma’naviyatining yuksak mahsuli, shariat va tariqat ilmlarini o’zida mujassam etgan noyob qomusiy manbadir. Muallif Qur’on tafsiriga shunchaki lisoniy sharh sifatida emas, balki inson qalbini ilohiy xitob bilan bog’lovchi ma’naviy ko’priq sifatida yondashadi. Xoja Muhammad Porsoning metodologiyasida tadabbur va istinbot tushunchalari markaziy o’rin tutib, u o’quvchini oyatlarning zohiriy ma’nolari ortidagi cheksiz botiniy hikmatlarni qidirishga, miqdor ketidan quvmay, har bir kalomning mag’zini chaqishga chorlaydi. Mufassirning vahiy ontologiyasi va qiroat odoblari borasidagi qarashlari, ayniqsa, ruhiy toliqish vaqtida ibodat shakllarini qalbiy huzurga qarab moslashtirish (muroqaba) haqidagi tavsiyalari uning nafaqat yirik ulamo, balki mohir ruhiyatshunos (qalb tabibi) ekanligini tasdiqlaydi.

Ta’kidlash lozimki, bu “Tafsiri” qo’lyozmasi haqiqatdan ham islom ilm-fani uchun katta xazinadir. Ushbu asarda Qur’on tafsiri bilan birga, tajvid ilmi tarixini, qiroat imomlarining ixtiloflari ham o’z ichiga olgan noyob manba hisoblanadi. E’tiborli jihati shundaki, bu asarning eng “muhim” joylaridan biri shariat (tajvid qoidasi) va tariqat

(silsila va qasam bilan bog'liqlik) birlashganidadir. Bu matnni o'qigan qori nafaqat qoidani o'rganadi, balki o'zini Jabroil (a.s.) va Payg'ambar (s.a.v.) ga bog'langandek his qiladi. Bu muallifning naqshbandiya ta'limotidagi "zikr orqali Allohga qisqa yo'l bilan yetishish" g'oyasiga mos keladi.

Arabcha iqtiboslarning forsha sharhlar bilan uyg'unlashgani esa o'sha davr Movarounnahr ilmiy muhitining an'anasini va asarning keng qamrovli auditoriyaga mo'ljallanganini namoyon etadi. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, Xoja Muhammad Porsoning ushbu asari Naqshbandiya ta'limotining tafsir ilmidagi in'ikosi bo'lib, undagi metodik yondashuvlar bugungi kun tafsirshunosligi, matnshunosligi va ruhiy tarbiya asoslarini o'rganishda beqiyos manba bo'lib xizmat qiladi. Mazkur qo'lyozmani tizimli tadqiq etish islom ilm-fani tarixidagi ochilmagan ko'plab sahifalarni yoritishga imkon beradi. Xoja Muhammad Porso nafaqat buyuk mutasavvif (Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi), balki ulkan olim bo'lgan. U kishining asarlariga xos bo'lgan xususiyat arabcha iqtiboslarni forsha sharhlar bilan uyg'unlashtirishdir. Tafsir va tasavvuf sintezini lug'aviy ma'no emas, balki irfoniy (so'fiylik) ma'nolar juda kuchli ekanligida ko'rish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xoja Muhammad Porso. Tafsiri Porso – O'zR FA Sharqshunoslik instituti asosiy fondi, qo'lyozma № 2180. – 3a, 3b, 4a, 4b, 5a, 5b, 6a-varaqlar.
2. Boboxonov SH., Mansurov A. Naqshbandiya tariqatiga oid qo'lyozmalar fihristi. O'z FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti O'zbekiston Respublikasi Islom hamkorlik fondi. – Toshkent.: Movarounnahr, 1993.
3. Xidirova N. Xoja Muhammad Porso tafsirining noyob qo'lyozmasi // O'zbekiston tarixi. – 2003. – № 1.
4. Xidirova N. Naqshbandiya tariqati manbalari tahlili. – Toshkent: O'zMU xabarlar, 2018.
5. Abdulmelik Ibrahimog'lu. Muhammad Pärä to'liq tafsir yozganmi? Dicle universiteti ijtimoiy fanlar instituti jurnali. 33-son (2023-yil)
6. Usmon Turar. Tasavvuf tarixi. -T.: Istiqlo, 1999. – 180 b.
7. Комилов Н. Тасаввуф. Тавхид асрори. – Т.:

Ўзбекистон, 1999.

8. Раҳимов К. Мовароуннахр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Тошкент: Академнашр, 2020.
9. Раззоков А. Тариқатга йўлланма (нақшбандия таълимоти асосида) – Тошкент: 2003.
10. Тафсири Баҳр: Қўлэзма китоблар асосида Қуръони карим оятлари маъноларининг илмий-изоҳли таржимаси ва тафсирлари (29-30 жузъ). Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи: Б.Умурзоков. – Тошкент, ТИУ, 2010.
11. Мухаммад Содик М.Ю. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Т.: Мовароуннахр, 2004.

BOQIJONOVA Kumushoy
Oriental universiteti,
2-kurs magistranti

ARAB VA INGLIZ TILLARIDAGI SHART GAPLARNING FUNKSIONAL-GRAMMATIK TAHLILI

ФУНКЦИОНАЛЬНО- ГРАММАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УСЛОВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АРАБСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

FUNCTIONAL-GRAMMATICAL ANALYSIS OF CONDITIONAL SENTENCES IN ARABIC AND ENGLISH

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot arab va ingliz tilidagi shart gaplarning funksional va grammatik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Shart gaplar til o'rganuvchilar uchun qiyin mavzu hisoblanadi, chunki ikki til o'rtasida fe'l ishlatilishi, zamon va shart yuklamalari bo'yicha farqlar mavjud. Arab tilida shart gaplar ko'pincha turli shart yuklamalari orqali ifodalanadi, fe'l esa bir xil zamonda qoladi, ingliz tilida esa shart va natija gaplaridagi fe'llar zamon jihatdan o'zgaradi. Bu strukturaviy farqlar talabalar uchun tushunish va tarjimada qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Tadqiqotda bu qiyinchiliklar tilshunoslik adabiyoti va amaliy misollar asosida tahlil qilinadi, arab va ingliz tilidagi shart gaplarning o'xshashliklari va farqlari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Shart gaplar, Arab tili, Ingliz tili, Funksional tahlil, Grammatik tahlil, Til o'qitish

Аннотация. Данное исследование направлено на изучение функциональных и грамматических особенностей условных предложений в арабском и английском языках. Условные предложения представляют трудность для изучающих язык, поскольку существуют различия в употреблении глаголов, времен и условий между двумя языками. В арабском языке условные предложения часто выражаются различными условными маркерами, при этом глагол остаётся в одном времени, тогда как в английском языке глаголы в условной и

результативной части предложения изменяются по времени. Эти структурные различия могут создавать трудности для понимания и перевода. В исследовании данные трудности анализируются на основе лингвистической литературы и практических примеров, показываясь сходства и различия условных предложений в арабском и английском языках.

Ключевые слова: Условные предложения, Арабский язык, Английский язык, Функциональный анализ, Грамматический анализ, Преподавание языка

Abstract. The study investigates the functional and grammatical aspects of conditional clauses in Arabic and English. Conditional sentences are considered a challenging topic for language learners due to differences in verb usage, tense, and conditional particles between the two languages. Arabic conditional clauses often rely on variations of particles while keeping the verb in the same tense, whereas English conditional sentences require tense changes in both the conditional and result clauses. This structural difference can create difficulties for students in comprehension and translation. To analyze these challenges, the study draws on linguistic literature and practical examples, highlighting the similarities and differences between Arabic and English conditional clauses.

Keywords: Conditional clauses, Arabic, English, Functional analysis, Grammatical analysis, Language teaching

KIRISH

Har qanday tilda fikrlarni ifodalashda ularning o'rtasida mantiqiy va lingvistik bog'liqlikni yaratish muhim hisoblanadi. Bunday bog'liqlikka qarama-qarshilik (contrast), qo'shimchalar (addition), ifodalar (expressions) va shartlar (condition) kiradi. Shart gaplar esa tilshunoslikda va tarjimashunoslikda alohida o'rinni egallaydi, chunki har bir til o'ziga xos usulda shart gaplarni shakllantiradi. Masalan, arab va ingliz tillarida shart gaplar turlicha tuziladi va ifodalanadi. Tarjimonlar uchun esa manba va maqsad tillaridagi shart gap tuzilmasini aniqlash va uni ekvivalent shaklda tarjima qilish muhimdir.

ASOSIY QISM

Ingliz tilida shart gaplarning har hil turlari mavjud: haqiqiy (real), haqiqatga to'g'ri

kelaydigan (unreal), mumkin bo'lgan (possible) va mumkin bo'lmagan yoki taxminiy (impossible/hypothetical) [2:297]. Shuningdek, shart gaplarning grammatik tuzilishi, semantik ma'nosi va zamon jihatlari til o'rganayotganlar uchun murakkab bo'lib, ona tili arab tilidagi shart gaplarga nisbatan osonroq hosil qilinadi. Tillar o'rtasida shart gaplarda umumiy jihatlari mavjud. Ushbu gaplar ko'pincha haqiqatdan uzoq, virtual yoki tasavvuriy holatlarni ifodalaydi. Ularning o'zaro bog'liqligi ba'zan metafizik, seziladigan yoki sezilmaydigan, real hayotdan uzoq, ba'zan esa aniq va konkret bo'lib, bu bizni mantiqiy va odatiy fikrlash chegarasidan chiqib, yangi qarashlar hosil qilishga undaydi. Shu sababli, shart gaplar o'rganilishi bizning xulq-atvorimiz, fikrlarimiz, munosabatlarimiz tabiati, ularning ortidagi sabablar va shakllanish omillarini tushunishimizga yordam beradi.

Arab va Ingliz tilidagi shart gaplar (Conditional Clauses in Arabic and English)

Garchi ingliz va arab tillaridagi shart gaplar ba'zi jihatlarda farq qilsa-da, har ikkala til ham ikki asosiy gapdan iborat:

- "If-clause" (qo'shimcha gap/subordinate clause) – shartni bildiradi
- Natija gap (main/result clause) – shart bajarilganda sodir bo'ladigan asosiy harakatni ifodalaydi.

Muhim jihat shundaki, asosiy harakat faqat if-clause'dagi shart bajarilganda sodir bo'ladi [2:298].

Ingliz tilidagi shart gaplar (English Conditional Clauses)

Ingliz tilidagi shart gaplar shart fe'li (conditional verb) va unga mos javob o'rtasidagi munosabatga asoslanadi. Bu javob real yoki taxminiy bo'lishi mumkin, bu esa gapiruvchining niyati va bizning tushunishimizga bog'liq.

Shart gaplar sabab va natijani ifodalaydi va ular quyidagicha tasniflanadi:

- **Antecedent clause** (qo'shimcha/if-gapi) – taxminiy holatni bildiruvchi subordinate clause
- **Consequent clause** (asosiy/natija gapi) – antecedent bajarilganda sodir bo'ladigan holatni ifodalaydi Boshqacha aytganda, antecedent shartni bildiruvchi gap bo'lsa, consequent esa shart bajarilganda yuz beradigan holat yoki mulohazani bildiradi [14:27].

Yule ta'kidlaganidek, ingliz tilida uchta asosiy holat mavjud:

1. Fakt holati (factual state): Haqiqiy voqea yoki holat

- Misol: Nowadays, if people want something, they can buy it. Hozirgi kunda, agar odamlar biror narsani xohlasalar, uni sotib olishlari mumkin. (Hozirgi haqiqat)

2. Real imkoniyat (real possibility): Haqiqiy bo'lishi mumkin bo'lgan holat

- Misol: If you lend me some money, I will pay you back. Agar menga biroz pul qarz bersangiz, men uni sizga qaytarib beraman.

3. Taxminiy holat (hypothetical state): Haqiqatga to'g'ri kelaydigan yoki shartli holat [15:125]

- Misol: If I were you, I would help him. Agar men sizning o'rningizda bo'lganimda, unga yordam bergan bo'lardim. Larsen-Freeman [8:62] shuni ta'kidlaydiki, shart gaplarning uch turi mavjud: o'tgan zamon (past), hozirgi zamon (present) va kelajak (future). Shuningdek, grammatiklar Yule [15:123] va Wu [16:42] shuni ta'kidlaydiki, shart gaplarning to'rtta turi mavjud: zero, present, past va future conditionals. Shart gaplar ikki asosiy turga bo'linadi: haqiqiy (real) va haqiqatga to'g'ri kelaydigan (unreal), bu antecedentdagi fe'lga bog'liq. Haqiqiy shartlarda (real conditionals) antecedent shartni bildiradi, ammo uning haqiqatligi kafolatlanmagan bo'ladi. Natija gapidagi fe'l esa o'tgan, hozirgi yoki kelajak zamonda bo'lishi mumkin. Haqiqatga to'g'ri kelaydigan shartlarda (unreal conditionals) antecedent noto'g'ri yoki imkonsiz bo'lgan shartni bildiradi [9:78, 125].

Arab tilidagi shart gaplar (Arabic Conditional Clauses)

Arab tilida

Arab tilidagi shart gaplarda uchta asosiy bog'lovchi so'z (particle) ishlatiladi: **إِنْ**, **إِذَا**, **لَوْ**, ularning har biri o'ziga xos ishlatilish va ma'noga ega.

- Masalan, **لَوْ** fe'li haqiqatga to'g'ri kelaydigan, imkonsiz yoki mavjud vaziyatga zid holatlarni ifodalaydi, ingliz tilidagi If I were you misoliga o'xshash. Ushbu bog'lovchi so'z o'tgan, hozirgi yoki kelajak zamonda ishlatilishi mumkin [2:297, 2:300].

- Misol: **لَوْ دَرَسْتُ لَنَجَحْتُ** – Agar u o'qiganida, muvaffaqiyatga erishardi.

• Misol: لو كان معي ألف دولار لشترت سيارة – Agar mening qo‘limda ming dollar bo‘lganida, men mashina sotib olardim.

Bu misollar haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan shart gap (unreal if-clause) ni ifodalaydi.

• إن – shart gapni bildiradi, lekin mumkinlikni ko‘rsatmaydi, faqat shartni bildiradi.

• Misol: إن درس، سنحج – Agar u o‘qisa, muvaffaqiyatga erishadi.

• إذا – shart gapni bildiradi va mumkinlik yoki ehtimol darajasini bildiradi, ingliz tilidagi when, whenever kabi.

• Misol: إذا ذهبنا بالقطار، سنأخر – Agar biz poezdda ketsak, kechikamiz.

Shuningdek, Arab tilida boshqa bog‘lovchi so‘zlar ham mavjud bo‘lib, ular shart gap sifatida ishlatilishi mumkin, masalan: أمان، متى، أنما (ibid).

Arab va Ingliz shart gaplaridagi o‘xshashliklar va farqlar (Similarities and Differences between Arabic and English Conditional Clauses)

Ushbu bo‘limda Arab va Ingliz tilidagi shart gaplarni o‘rganishning maqsadi shart gaplarni o‘rganish va tarjima qilishdagi qiyinchiliklar o‘rganiladi.

O‘xshashliklar (Similarities)

• Ingliz va Arab tillarida shart gaplar (if-clause / qo‘shimcha gap) va result clause / natija gapdan iborat, ya‘ni shart gaplarning asosiy tuzilmasi har ikkala tilda o‘xshash.

• Arab tilida shart fe‘li natija gapidan mustaqil kelishi mumkin yoki ingliz tilidagi kabi natija gapdan keyin kelishi ham mumkin.

• Misol: حتى، إلا، و

• Misol: إذا أردت أحضر الى المكتب – Yakshanba kuni ofisga kel, agar xohlasang.

• Misol: سأذهب الى المتحف إذا زرت تركيا – Agar men Turkiyaga borsam, muzeyga boraman.

• Misol: لا يسمح لك بالسفر إلا إذا اكملت دراستك – Agar o‘qishni tugatmasang, sayohat qilishga ruxsat berilmaydi.

• Arab tilida shart gaplarni لم، إذا لم، kabi bog‘lovchi so‘zlar bilan ham ifodalash mumkin.

Muhim nuqta:

• Ingliz va Arab tillarida shart gaplar bog‘lovchi so‘zlarsiz imperativ shaklda ham ishlatilishi mumkin [13: 77].

• Misol: ادرس تنجح – O‘qisang, muvaffaqiyatga erishasan.

• Ammo har bir shart gap imperativ shaklda bo‘la olmaydi, ayniqsa bir imkoniyatni bildiruvchi shart gaplar:

• Misol: If you are David Sami, the money is for you.

• Buni imperativ shaklga o‘tkazib bo‘lmaydi: Be David Sami and the money is for you noto‘g‘ri.

Farqlar

Ushbu o‘xshashliklarga qaramay, arab va ingliz tilidagi shart ergash gaplar o‘rtasida ko‘plab farqlar ham mavjud. Masalan, ingliz tili fe‘lga e‘tibor qaratadi va bir xil shart bog‘lovchisi – if ni qo‘llaydi, arab tili esa bir xil fe‘l bilan turli shart yuklamalarining o‘zgarishiga e‘tibor qaratadi [2; 297]:

1. لو ذهب – “If he had gone” (Agar u borganida edi) – bu uning bormaganini bildiradi.
2. إن ذهب – “If he goes” (Agar u borsa) – bu uning borishi mumkinligini bildiradi.
3. إذا ذهب – “If he goes” (Agar u borsa) – bu ham uning borishi mumkinligini bildiradi.

Bundan tashqari, arab tilida natija ergash gapidagi fe‘l va shart ergash gapidagi fe‘l bir xil zamonda (o‘tgan/perfect zamonda) kelishi mumkin:

1. إن ذهبت قابلته – If I go, I will meet him (Agar men borsam, u bilan uchrashaman).
2. إذا ذهبت قابلته – If I go, I will meet him (Agar men borsam, u bilan uchrashaman).
3. لو ذهبت لقابلته – If I had gone, I would have met him (Agar men borganimda edi, u bilan uchrashgan bo‘lardim).

Misollardan ko‘rinadiki, arab tilida shart va natija ergash gaplarining fe‘llari turli shart yuklamalari bilan perfect (o‘tgan) zamonda keladi, ingliz tilida esa zamon o‘zgarishi shart va natija ergash gaplaridagi fe‘llarda yuz beradi. O‘rganuvchilar duch keladigan qiyinchiliklardan biri shundaki, ingliz tilidagi **would** fe‘lining arab tilida to‘liq muqobili yo‘q. Shuningdek, arab tilidagi ... ل konstruksiyasi ingliz tilida mavjud emas.

Bundan tashqari, ingliz tilida noreal (haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan) vaziyatni ifodalovchi zamon – **past perfect**, arab tilidagi shart gaplarda esa bu ma‘no **perfect (o‘tgan)** zamon orqali ifodalanadi.

Ingliz va arab tillaridagi shart gaplarni tushunishdagi qiyinchiliklar

Ingliz tilida ayrim gaplar shaklan shart gapga o'xshasa-da, boshqa ma'noni anglatishi mumkin, masalan, va'da: (*I will give you money if you clean the dishes*) – "Agar idishlarni yuvsang, senga pul beraman." Bu holat arab talabalari uchun gapni tushunish va uni to'g'ri tarjima qilishda muammo tug'diradi. Talabalar duch keladigan yana bir muammo shundaki, ba'zi shart gaplar shart yuklamasiz ham tuzilishi mumkin, avval aytib o'tilganidek: (*Come early, and you will get it*) – "Erta kel, shunda olasan."

Talabalar shart gaplarni tarjima qilish va o'rganishda duch keladigan qiyinchiliklarni aniqlash maqsadida ingliz grammatikasi bo'yicha mutaxassis bo'lgan 40 nafar (magistr va PhD darajasiga ega) o'qituvchi bilan turli universitetlarda intervyu o'tkazildi.

Ularning ta'kidlashicha, **Present Simple** va **Future** zamonlarida tuzilgan shart gaplar o'rta darajadagi talabalar uchun nisbatan oson, **Present Perfect** bilan tuzilgan shart gaplar esa barcha darajadagi talabalar uchun eng qiyin hisoblanadi. Shuningdek, talabalar shart ergash gap natija gapidan keyin kelganda, gap boshida kelganiga qaraganda ko'proq xatoga yo'l qo'yishlari aniqlangan.

O'qituvchilarning taxminan 65 foizi zamon shakllarining turlicha qo'llanishi talabalarni chalg'itishini aytgan. Chunki ingliz tilidagi shart konstruksiyalari ko'pincha real vaqt ma'nosiga to'g'ri kelmaydigan turli zamonlarda tuziladi, holbuki arab tilidagi shart gaplarda bunday holat mavjud emas.

Shuningdek, **if** ishlatilmagan, lekin yashirin shart ma'nosini bildirgan gaplarni arab tiliga shart gap sifatida tarjima qilish talabalar uchun qiyin kechadi. Ma'lumki, **if-clause** shart ma'nosini bildiradi, ammo muammo shundaki, talabalar shart gap turlarini bir-biriga aralashtirib yuboradilar va har bir turning o'ziga xos qo'llanishini to'liq anglamaydilar.

Shart gaplarni o'qitishda o'qituvchilar uchun strategiyalar

Yuqorida muhokama qilingan jihatlariga asoslanib, tadqiqot o'qituvchilarga quyidagi strategiyalarni tavsiya etadi:

1. Talabalar shart gaplarni o'rganishdan oldin gap turlari, zamonlar va bog'lovchilarni o'zlashtirishlari kerak.

2. O'qituvchilar o'qitishni eng oson turdan – **if-clause** dan boshlab, keyinroq boshqa turlarga (masalan, **when**) o'tishlari lozim.

3. Shart gaplarni o'qitishda ketma-ketlikka rioya qilish zarur: avval real shart, so'ngra noreal yoki xayoliy shart gaplarni o'rgatish, shunda talabalar ularni farqlay oladilar.

4. Shaklan **if** bilan tuzilgan, ammo shart ma'nosini bildirmaydigan gaplar (masalan, *if you please*) o'qituvchilardan faqat tuzilishga emas, balki kontekstga ham e'tibor qaratishni talab qiladi.

5. O'qituvchilar Chomskyning **Transformations-generativ grammatika (TGG)** nazariyasidan foydalanishlari mumkin. Bu nazariyaga ko'ra, shart konstruksiyalaridagi noaniq ma'nolarni aniqlashtirish uchun til birliklariga ayrim transformatsiyalar qo'llash mumkin. Bular: almashtirish (substitution), tushirib qoldirish (deletion), bog'lash (binding) va gap qismlarini qayta joylashtirish (rearrangement).

6. Shart konstruksiyalarini turli vaziyatlar va bosqichlarda o'rgatish tavsiya etiladi. Bu talabalarga ularni real hayotda istak, iltimos, faktlarni tushuntirish va ehtimollikni ifodalashda qo'llash imkonini beradi hamda fikrlash, tahlil qilish, bog'lash, tasavvur qilish va munosabatlarni anglash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

7. O'qituvchilar shart konstruksiyalarini talabalarni o'z fikrlarini va istaklarini erkin ifodalashga undash asosida o'rgatishlari lozim. Bu ularning tasavvur doirasini kengaytiradi va shart gaplarni kommunikativ tarzda, hayotiy vaziyatlarga yaqin shaklda qo'llashga yordam beradi. Masalan: *If I were a doctor... If I were you...*

XULOSA

Arab tilidagi shart gaplarni o'qitish har doim arab tili o'qituvchilari uchun qiyin vazifa bo'lgan. Shu sababli, ushbu tadqiqot arab va ingliz tillaridagi shart gaplarning mohiyatini o'rganish va tushuntirish orqali talabalar duch keladigan qiyinchiliklarni yengishga qaratilgan. Arab va ingliz tilidagi shart gaplar o'rtasida bir qator farqlar mavjud; aynan shu farqlar sababli

talabalar shart gaplarni tushunish va tarjima qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu bois, o'qituvchilarning vazifasi – bu qiyinchiliklarni bosqichma-bosqich va to'g'ri usulda shart gaplarni o'rgatish orqali kamaytirishdir. Shu sababli tadqiqot o'qituvchilarga talabalariga shart gaplar va ularning barcha turlarini tushuntirishga yordam beradigan muayyan strategiyalarni taklif qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Al-Mashtah Majeed Abdul-Haleem. (2010). *Al-lughatu Al-arabiah wa Allissaniatu Al-Mua'sirah*. – Al-Basra: Matbaat Al-Nakheel. 2010. – B. 1-250.
2. Abu Anzeh A. (2006). *Sound approach to English grammar*. Qatar: Dar Yafa Al-Elmia For Pub. 2006. – B. 1-180.
3. Covitt, R. (1976). *Some Problematic Grammar Areas for ESL Teachers*. MA Thesis. – Los Angeles: University of California. 1976. – B. 1-120.
4. Haegeman L. (2009). *The Syntax of Conditional Clauses*. University of Siena, 2009. – B. 29-50.
5. Hammadi S. & Al-Ahmedi, M. (2015). *A Semiotic Analysis of Threat and Warning Symbols in George Orwell's Novel 1984*. International Journal of Research. 2015. – B. 493-498.
6. Hammadi S. (2018). *Messages behind Images: A Semiotic Analysis of Mother Movie R. Barthes's Theory*. Mustansyia College of Arts Journal. 2018. – B. 472-484.
7. Hammadi S., Al-Bahrani, R., Al-Saadi, S. (2015). *Students' Ability to Diagnose Threat and Warning Act Clues in George Orwell's Novel "1984"*. International Journal of English and Education, 2015. – B. 356-373.
8. Larsen-Freeman D. (1999). *Techniques and Principles in Language Teaching* (2nd ed.). New York: Oxford University Press. 1999. – B. 1-189.
9. Palmer, F. R. (2001). *Mood and Modality*. – Cambridge: Cambridge University Press. 2001. – B. 1-236.
10. Wu M. (2012). *The Probability Approach to English If-conditional Sentences*. – Canadian Center of Science and Education, 2012. – B. 37-44.
11. Quirk Randolph, Greenbaum Leech, & Svartvik. (1989). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman. 1989. – P. 1-1779.
12. Slaton R. L., & Newcombe, N. (1996). *Study guide to accompany Newcombe, Child Development: Change over Time, Eighth Edition*. – New York: HarperCollins College, 1996. – P. 1-210.
13. Wickens G.M. (1980). *Arabic Grammar: A First Workbook*. – Cambridge: Cambridge University Press. 1980. – P. 1-120.
14. Louis George Alexander Longman English Grammar, 1988. – P. 27.
15. George Yule The Study of Language, 2010. – P. 25.
16. Mei Wu The probability Approach to English If-conditional sentences, 2012. – P. 42.

КАРИМОВ Мухаммадбиллол,
Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси,
I-курс магистранти
karimovmuhammadbilol@gmail.com

Илмий раҳбар: ИСЛОМОВ Зоҳиджон,
Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси,
Араб тили ва адабиёти ал-Азҳар кафедраси
профессори, филология фанлари доктори

АЗ-ЗАМАХШАРИЙНИНГ АРАБ ТИЛШУНОСЛИГИ РИВОЖИДАГИ ЎРНИ: “АЛ- МУФАССАЛ” ВА “АЛ-УНМУЗАЖ” АСАРЛАРИ МИСОЛИДА

РОЛЬ АЗ-ЗАМАХШАРИ В РАЗВИТИИ АРАБСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ: НА ПРИМЕРЕ ТРУДОВ “АЛ-МУФАССАЛ” И “АЛ-УНМУЗАЖ”

AZ-ZAMAKHSHARI'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF ARABIC LINGUISTICS: ON THE EXAMPLE OF THE WORKS “AL-MUFASSAL” AND “AL-UNMUDHAJ”

Аннотация. Мақолада Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарийнинг ҳаёти ва араб тилишунослиги тараққиётида тутган ўрни ёритилган. Ўрта асрга оид араб манбалари асосида алломанинг илмий фаолияти ҳамда илм талабидаги сафарлари таҳлил қилинган. Асосий эътибор аз-Замахшарийнинг араб тилишунослигига қўшган ҳиссасига, айниқса “ал-Муфассал фи санъатил-иъроб” ва “ал-Унмузаж фин-наҳв” асарининг илмий-методологик янгилиги ва аҳамиятига қаратилган. Асарда грамматик масалаларни сўз туркумлари асосида тизимлаштириш усули араб наҳв ва сарф илми ривожига муҳим босқич сифатида баҳоланади. Хулосада аллома меросининг жаҳон филологиясидаги барқарор қиймати асослаб берилган.

Таянч сўзлар. Замахшарий, араб тилишунослиги, “ал-Муфассал”, “ал-Унмузаж”, исм, феъл, ҳарф, илмий мерос.

Аннотация. В статье освещены жизнь Абул Касима Махмуда аз-Замахшари и его роль в развитии арабской филологии. На основе арабских источников, относящихся к Средним векам,

проанализированы научная деятельность ученого и его поездки в поисках знаний. Основное внимание направлено на вклад аз-Замахшари в арабскую лингвистику, особенно на научно-методологическую новизну и значение его трудов «ал-Муфассал фи санъатил-иъраб» и «ал-Унмузаж фин-нахв». Метод систематизации грамматических вопросов на основе частей речи в них оценивается как важный этап в развитии арабской науки нахв и сарф. В заключении обоснована устойчивая ценность наследия ученого в мировой филологии.

Ключевые слова. аз-Замахшари, арабская филология, «ал-Муфассал», «ал-Унмузаж», исм, феъл, ҳарф, научное наследие.

Abstract. In the article, the life of Abul Qasim Mahmud az-Zamakhshari and his place in the development of Arabic linguistics are highlighted. Based on Arabic sources belonging to the Middle Ages, the scientific activity of the scholar and his travels in demand of knowledge are analyzed. The main attention is focused on az-Zamakhshari's contribution to Arabic linguistics, especially on the scientific-methodological novelty and importance of the works «al-Mufassal fi san'at al-i'rab» and «al-Unmudhaj fin-nahw». The method of systematizing grammatical issues based on parts of speech in the work is evaluated as an important stage in the development of Arabic nahw and sarf science. In the conclusion, justified the stable value of the scholar's heritage in world philology.

Keywords. az-Zamakhshari, arabic linguistics, «al-Mufassal», «al-Unmudhaj», ism, fi'l, harf, scholarly heritage.

КИРИШ

Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган буюк алломалардан саналади. Олим 467/1075-йили Хоразмнинг Замахшар кишлоғида таваллуд топган.

Аз-Замахшарий ҳақидаги маълумотларнинг асосий қисми ўрта аср араб манбаларида учрасада, қисман маълумотлар олимнинг ўз асарларида ҳам қайд қилинган. Унинг ҳаёти ва илмий фаолиятини ёритишда келтирилган Ибн Холликоннинг “Вафоётул-аъён” [6:168], Ёкут ал-Ҳамавийнинг “Муъжамул-удабо” [4:2687], Жалолиддин ас-Суютийнинг “Бугътул вуот” [5:279], Ибн ал-Қифтийнинг “Инбахурувот” [7:265] каби асарлари ҳамда бошқа араб муаллифларининг ёзма мероси муҳим манбалар сифатида аҳамият касб этади. Маҳмуд Замахшарий илм талабида бутун умри давомида

жаҳоннинг турли мамлакатларига сафар қилган. У Хуросон, Эрон, Арабистон, Ирок, Яман ва Шом (ҳозирги Сурия) каби ҳудудлардаги Марв, Нишопур, Исфохон, Бағдод, Ҳижоз, Дамашк ҳамда Макка шаҳарларида бўлиб, илмий фаолияти учун бой манбалар тўплаган.

Буюк аллома томонидан яратилган илмий мерос ичида араб тилшунослигига оид асарлар алоҳида ўрин тутати. Унинг бу соҳадаги энг машҳур ишлари қаторида «ал-Муфассал» ва «ал-Унмузаж» каби грамматикага оид асарлар алоҳида аҳамиятга эга. Шу билан бирга, аллома луғатшунослик соҳасида ҳам катта ютуқларга эришган бўлиб, янги услуб асосида бир нечта нуфузли луғатлар тузган. Улар қаторида «ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис», «Асосу-л-балоғ» («Балоғат асоси»), «ал-Муъжамул арабиятул-форисият» ва «Муқаддимату-л-адаб» каби асарлар жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан юқори баҳоланган [10:136].

АСОСИЙ ҚИСМ

“*Ал-Муфассал фи санъатил-иъроб*”. Аз-Замахшарий Маккада истиқомат қилган даврда илм-фан билан фаол шуғуллана бошлайди. Илмий кузатишлар жараёнида у минтақа ҳудудида яшовчи энг кичик қабилаларнинг ҳам машғулоти, нутқ услуби ва тил хусусиятларини чуқур ўрганиб, ҳар бир сўзнинг маъноси ва моҳиятини аниқлашга интилади. Шу жараён натижасида араб тили грамматикаси қоидаларини ўз ичига олган «Муфассал» номли асар яратилади. Асарнинг тўлиқ номи — «ал-Муфассал фи санъатил-иъроб», айрим манбаларда эса «ал-Муфассал фин-наҳв» деб қайд этилган [6:168]. Мазкур асар етакчи тилшунослар томонидан араб грамматикаси соҳасидаги бетакрор кашфиёт сифатида эътироф этилган.

Ҳозирги кунда ҳам бу асар араб дунёсидаги нуфузли университетларда араб тили грамматикаси бўйича асосий дарсликлардан бири сифатида қўлланиб келинмоқда. Жумладан, Мисрнинг Қоҳира шаҳрида жойлашган “ал-Азҳар” университетида ҳам талабаларга араб тили грамматикаси айнан шу асар асосида ўқитилади.

«Ал-Муфассал» Замахшарийнинг бошқа тилшуносликка оид асарларидан шундан фарқ қиладики, муаллиф унда анъанавий тартибни

— яъни аввал синтаксис, кейин морфология, сўнг фонетика баёнини — тарк этиб, грамматик масалаларни сўз туркумлари асосида ҳал этган. Яъни, у сўзларни қуйидаги қисмларга ажратган:

1. **Исмлар** — мустақил маънога эга, бироқ замон ифода этмайдиган сўзлар (исм, сифат, сон, олмош, равиш);

Исмларга бағишланган биринчи қисм 51 фаслдан иборат. Дастлаб муъраб (турланувчи) исмлар таснифи, исмнинг эъроб турлари ҳақида маълумот келтирилган. Шунингдек, қўшма сўзлар, мажозий маънога эга сўзлар ҳам кенг ёритилган. Бирликдаги сўзлардан араб тилига хос бўлган иккилик ва кўплик шакллариининг ясалиши ва уларнинг таснифи, аниқ, ноаниқ ҳолатдаги исмларнинг ифодаланиши ва таснифи, исмларда музаккар ва муаннаслик жинси, кичрайтма отлар, нисбий сифатлар ҳам ёритилган. Мазкур бўлимда араб тилидаги сонлар категориясига оид грамматик қоидалар кенг берилган.

2. **Феъллар** — ҳаракатни англатувчи ва замонга эга бўлган сўзлар;

“Ал-Муфассал” асарининг феълларга бағишланган иккинчи қисмида уларнинг ўтган ва ҳозирги-келаси замон шакллари, ҳозирги келаси замон майлларда ўзгариши, аниқлик, истак, шарт, буйруқ майллари, ўтимли ва ўтимсизлик, феъл даражалари, “ўйлаш, ҳисоблаш”, “яқинлик” маъносидаги феъллар, ноқис, мақтов, таҳқир, таажжуб феъллари, феъллардаги уч ўзакли ва тўрт ўзакли тизим ёритилган.

3. **Ҳарфлар** — ёрдамчи сўзлар туркуми.

Асарнинг учинчи қисми ҳарф ёрдамчи сўз туркумига оид. Унда ҳарфлар 29 фаслга бўлиб ёритилган. Маҳмуд Замахшарийнинг ҳарфларга бағишланган амалий грамматик асарларида предлоғларнинг умумий таснифи ва уларга оид содда мисоллар келтирилган. «Муфассал»да предлоғларнинг кенг тизими ва таснифи батафсил қоидалар билан ёритилган. Араб тилидаги ўзига хос ҳарфнинг феъллар билан боғлиқ “лакинна”, “ка анна”, “лаъалла” каби юкламаларнинг грамматик изоҳи ҳам очиқ берилган. Қисмда боғловчиларга алоҳида урғу берилган ва грамматик изоҳи киритилган.

4. **Барча ҳолатлар учун муштарак бўлган қоидалар.**

Асарнинг тўртинчи қисми араб тилидаги умумий муштарак ҳолатлар изоҳига

бағишланган. Жумладан, араб тилида муҳим бўлган исм ва феъллардаги унлини талаффуз қилиш, тиниш-тўхташ усуллари, қасамни ифодалаш, ҳамзани енгил талаффуз қилиш, икки сукуннинг бир ўринда келиши, сўз бошида ҳамза келишининг хос ҳолатлари, ҳарфни қўшиш ўзак таркибига кирмайдиган ҳарфлар, ҳарфларни алмаштириш, иллатли ҳарфларнинг ишлатилиши, хусусан, биринчи, иккинчи, учинчи ўзақларнинг *вов* ёки *йо* билан ифодаланиши ва идғом – ассимиляция ҳолати баён қилинган.

Асарнинг ҳар бир қисмида ҳам синтаксис, ҳам морфологияга оид масалалар қамраб олинган бўлиб, асарнинг охирида фонетика масалалари баён этилган. «Ал-Муфасссал» араб тилининг наҳв ва сарф соҳалари бўйича мукамал қўлланма сифатида ўша даврда араб оламида катта эътибор қозонган. Ҳатто, Дамашқ ҳукмдори Музаффариддин Мусо бу асарни ёд олган ҳар бир кишига 5000 кумуш танга ва қимматбаҳо совғалар берилишини ваъда қилгани [2:25-26], асарнинг қанчалик юксак қадрланганини яққол кўрсатади.

Кўпгина олимлар «ал-Муфасссал» асарининг араб тилини ўрганишдаги аҳамиятини эътироф этиб, уни машҳур тилшунос Сибавайҳнинг «Китабу Сибавайҳ» асарида кейинги иккинчи буюк илмий манба сифатида баҳолайдилар [9:17-18].

«Ал-Муфасссал» ўзининг илмий янгилиги ва аҳамияти билан нафақат Шарқ, балки Ғарб илмий фикри тараккиёти учун ҳам катта аҳамият касб этади. Англиялик шарқшунос Х.А.Р. Гибб ушбу асар ҳақида шундай дейди: *«Европада араб тилини ўрганиш соҳасида Замахшарийнинг “Муфасссал” асари каби машҳур бўлган асар жуда кам эди; у араб тилидаги “наҳв” ва “сарф”ни ўргатувчи дарслик сифатида катта обрў қозонган»* [3:85-86].

Кейинги асрларда араб тилини ўрганишга қизиққан кўплаб европалик тадқиқотчилар мазкур асардан кенг фойдаланганлар. Олмон шарқшуноси Карл Брокельманнинг маълумотларига кўра, «ал-Муфасссал»га ёзилган шарҳлар сони тахминан ўттизтани ташкил этади. Улар орасида энг машҳури — ўрта асрлар Сурия олими Муваффақиддин Абу-л-Бақо Яъиш Ҳалабий томонидан ёзилган шарҳ бўлиб, у икки жилда Лейпцигда нашр этилган. Асарга ёзилган шарҳларнинг қўлёзма ва литограф

нусхалари ҳозирда Лондон, Берлин, Мюнхен, Париж, Милан, Истанбул, Машҳад, Дамашқ ва Қоҳира шаҳарларидаги кутубхоналар ҳамда илмий тўпламларда сақланмоқда [11:509-510].

“Ал-Унмузаж *фин наҳв*”. Маҳмуд Замахшарийнинг грамматик меросида ушбу рисоласи ўзининг содда баён услуби, ихчамлиги ҳамда грамматик қоидаларнинг аниқ ва тизимли мисоллар орқали ёритилгани билан алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу асар наҳв илмига оид асосий қоидаларни қисқа ва равшан шаклда баён этиши билан ажралиб туради. Бу муҳим асарни олим меросининг маҳаллий халқлар томонидан араб тилининг асосий қонун-қоидаларини ўрганиш учун ёзилган биринчи қўлланмаси деб ҳисоблаш мумкин. Грамматик йўналишдаги асарларини олим араб тилининг анъанавий қоидалари асосида шакллантирган. Жумладан, грамматик қоидалар араб тилидаги сўз туркумлари таснифидан келиб чиқиб баён қилинган. Араб тилидаги сўз туркумларига хос ёндашувдаги грамматик қоидалар баёни Замахшарийнинг барча асарларида кўзга яққол ташланади. Олим асарлари йўналтирилган китобхоналарининг савиясига қараб асарларни грамматик қоидалар билан тўлдирган ва уларга муносиб мисоллар киритган. Замахшарийнинг грамматик асарларини шартли равишда икки туркумга тақсим қилиш мумкин. Уларнинг биринчисига дастлабки, бошланғич грамматик маълумотлар берадиган асарлар, араб тили грамматикаси ҳақида йирик фундаментал илмий асарлари иккинчи гуруҳга киради. «Унмузаж *фи-н-наҳв*» рисоласи ўзининг аҳамияти жиҳатидан бошланғич грамматик маълумотлар берадиган асарлардан саналади.

Асар араб тилидаги анъанавий сўз туркумлари исм, феъл ва ҳарф бўйича маълумот ва мисоллар бериш билан бошланади. Биринчи боб «Исмларга бағишланган ва унда исм сўз туркумига тааллуқли грамматик қоидалар изоҳланади. Замахшарий мазкур бобда «турдош от», «атокли от», «турланадиган ва тобеъ исмлар», «турланмайдиган исмлар», «иккиликдаги исмлар», «кўпликдаги исмлар», «аниқ ва ноаниқ ҳолатдаги исмлар», «музаккар ва муаннас жинсдаги исмлар», «кичрайтма исмлар», «сонлар», «нисбий исмлар», «феъллардан ясалган исмлар» жами ўн иккита исм турини изоҳлайди.

Рисоланинг иккинчи боби араб тилидаги асосий сўз туркуми феълларга бағишланган. Феъллар асарда ўнта фаслга бўлиб изоҳланган. Улар «ўтган замон», «ҳозирги-келаси замон», «буйруқ майли», «ўтимли ва ўтимсиз», «мажҳул даража», «ёрдамчи феъллар», «олқиш ва қарғиш феъллари», «таъажжуб феъллари» каби грамматик категорияларда ёритилган.

Асарнинг учинчи бобида араб тилидаги ҳарфлар ёрдамчи сўз туркуми ёритилган. Мазкур сўз туркуми араб қоидаларни ўзига жамлайди. грамматикасидаги ёйиқ қоидаларни ўзига жамлайди. Жумладан, Маҳмуд Замахшарий «Муқаддамату-л-адаб» асарининг «Ҳуруф» қисмида араб тилидаги барча ёрдамчи сўзларни 10 гуруҳга жамлаб изоҳлаган. «Унмузаж фи-н-наҳв» да ҳарф сўз туркуми 23 фаслга бўлиб тушунтирилган. Бобда исмлар билан қўлланиладиган предлоглар, феълларга ўхшаган юкламалар, боғловчилар, инкор, огоҳлантирувчи, ундов, тасдик, истисно, хитоб, боғловчи, изоҳ каби юкламаларнинг кенг қамровли гуруҳи батафсил илмий таҳлил қилинган.

Асарнинг қўлёзмалари Миср, Туркия, Германия, Россия, Ўзбекистон фондларида сақланади. Асарнинг илмий аҳамияти унга ўз даврида ва кейинчалик ҳам кўплаб тилшунос олимлар томонидан шарҳ ва ҳошияларнинг ёзилишига олиб келди. Муҳаммад ибн Абдулғоний Ардабий (ваф. 1036/1262) шарҳи жуда машҳур, шунингдек, Али ибн Абдуллоҳ ибн Аҳмад Зайнуларабнинг шарҳи, Саъдуддин Бурдаийнинг «Ҳадоиқу-л-ҳақоик», Зиёуддин Маккийнинг «Никоятун-наҳв фи илми-л-иъроб», Иброҳим ибн Саид Хасусийнинг «Умдату-с-сарий», Муҳаммад Исо Аскарнинг «Фирузаж» номли шарҳлари мавжуд. Муаллифлари кўрсатилмаган асарга ёзилган бир қатор шарҳлар аниқланган. Асар 1867 йил Германияда, 1289/1872 йил Қоҳирада, 1298/1880, 1299/1881 йиллар Истанбулда, 1884 йил Техронда, 1901 йил Қозонда нашр этилган [8:14].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий Шарқнинг илмий-маънавий меросида ўчмас из қолдирган, жаҳон илм-фани равнақида улкан ҳисса қўшган

улуғ мутафаккирлардан бири саналади. У томонидан яратилган 80 дан зиёд асарлар араб тили грамматикаси, луғатшунослик, адабиётшунослик, мантик, география, аруз, диний илмлар ҳамда Қуръон тафсири каби кўплаб йўналишларни қамраб олади. Юқорида айтиб ўтилган илмий ишлари, хусусан “ал-Муфасссал” ва “ал-Унмузаж” асарлари араб тилшунослигининг асосий манба ва пойдевори сифатида бугунгача ўз қийматини йўқотмаган.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

1. Абдужабборов А. Араб тили. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2005. – 311 б.
2. Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. Шарҳлар муаллифи ва таржимон У. Уватов. – Т.: Камалак, 1992. – 80 б.
3. Гибб Х.А.Р. Арабская литература. Классический период (Перевод А.Б. Халидова). Москва: Восточная литература, 1960. – 188 б.
4. Ёқут ал-Ҳамавий. Мўъжамул-удабо. 6-Ж. – Байрут: Дарул ғорбил исламий, 1993.
5. Жалолiddин ас-Суютий. Бугътул вуот. 2-Ж. – Байрут: ал-Мактабатул-аъсрийя. – 608 б.
6. Ибн Холликон. Вафоътул-аъён ва анбау абнаиз-замон. 5-Ж. – Байрут: Дару содир, 1998.
7. Ибн ал-Қифтий. Инбахур-рувот. 3-Ж. – Қоҳира: Дарул-фикрил аъробий – Байрут: Муассасатул кутубис-сакофия, 1982.
8. Исломов З. “Муқаддаматул-адаб”: грамматик рисоалар [Матн]: монография / З.Исломов. – Тошкент: “Ўзбекистон халқаро ислом академияси” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020. – 128 б.
9. Маҳмуд аз-Замахшарий. Асосул балоға. 1-Ж. – Байрут: ал-Мактабатул-аъсрийя, 1998.
10. Носирова М. Тилшунослик билимлари тарихи (Араб тилшунослиги) – Т.: Наврўз, 2019. – 200 б.
11. Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Leiden, 1937. – 676 б.
12. Sulaymonova N. The work “al-Mufasssal fi san’ati-l-i’rob” by Mahmud Zamakhshari and its lithography copies// The American Journal of Applied Sciences, Vol. 2, 2020, pp. 17-24.
13. <https://www.bukhari.uz/?p=15520>
14. <https://oliymahad.uz/30650>
15. <https://kukaldosh.uz/28/02/2018/603>

O‘TKIROVA Zahro Doniyor qizi

*O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Filologiya va tillarni o‘qitish (arab tili) yo‘nalishi
4-bosqich talabasi*

Ilmiy rahbar: NURIDDINOV Xojiakbar Djalaliddinovich

*O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Arab tili va adabiyoti al-Azhar kafedrasi katta
o‘qituvchisi*

ARAB TILINI O‘RGANISHDA DUOLINGO ILOVASINING SAMARADORLIGI: YONDASHUVLAR VA TAHLILLAR

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИЛОЖЕНИЯ DUOLINGO В ИЗУЧЕНИИ АРАБСКОГО ЯЗЫКА: ПОДХОДЫ И АНАЛИЗ

THE EFFECTIVENESS OF THE DUOLINGO APP IN LEARNING ARABIC: APPROACHES AND ANALYSES

Annotatsiya: Ushbu maqolada Duolingo mobil ilovasini arab tilini o‘qitish jarayonida qo‘llashning samaradorligini baholash metodlari chuqur tahlil etiladi. Xususan, raqamli texnologiyalarning rivojlanishida o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini rivojlantirishda gamifikatsiyaga asoslangan ta‘lim ilovalari va interaktiv, qiziqarli yondashuvlarning o‘ziga xos jihatlari yoritiladi. Bundan tashqari, Duolingo ilovasi va an‘anaviy o‘qitish usullaridan foydalanayotgan o‘quvchilarning ta‘lim natijalari, motivatsiyasi hamda faolligi testlar va amaliy tajribadan olingan ma‘lumotlar yordamida solishtirib ko‘riladi. Mazkur maqola arab tili pedagogikasidagi innovatsion strategiyalarni boyitishga hissa qo‘shadi va o‘qituvchilarga texnologiyalarni yanada samarali integratsiya qilish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar taklif etadi.

Kalit so‘zlar: Duolingo, gamifikatsiya, arab tili, pedagog, o‘quvchi, o‘rganish, yondashuv, raqamli texnologiya, o‘quv samaradorligi, motivatsiya, test, usul, grammatika, natija va boshqalar

Аннотация: В настоящей статье проводится глубокий анализ эффективности применения мобильного приложения Duolingo в процессе преподавания арабского языка. Особое внимание уделяется особенностям геймифицированных

образовательных приложений и интерактивных, увлекательных подходов к формированию языковых компетенций учащихся в контексте развития цифровых технологий. Кроме того, осуществляется сравнительный анализ учебных достижений, уровня мотивации и вовлеченности обучающихся, использующих приложение Duolingo, с показателями тех, кто обучается традиционными методами; сравнение проводится на основе результатов тестирования и эмпирических данных. Работа вносит вклад в разработку инновационных стратегий преподавания арабского языка и предлагает педагогам научно обоснованные рекомендации по более эффективной интеграции современных технологий в образовательный процесс.

Ключевые слова: Duolingo, геймификация, арабский язык, педагогика, обучающийся, изучение языка, подход, цифровые технологии, эффективность обучения, мотивация, тестирование, метод, грамматика, результат

Abstract: This article provides an in-depth analysis of methods for evaluating the effectiveness of the Duolingo mobile application in the process of teaching Arabic. Particular attention is given to the distinctive features of gamification-based educational applications and interactive, engaging approaches in developing learners' language skills amid the advancement of digital technologies. Furthermore, the learning outcomes, motivation, and engagement levels of students using the Duolingo application are compared with those of students relying on traditional teaching methods, based on data obtained from tests and practical experiments. The article contributes to enriching innovative strategies in Arabic language pedagogy and offers scientifically grounded recommendations for educators on more effective integration of technology into the teaching process.

Keywords: Duolingo, gamification, Arabic language, pedagogy, learner, learning, approach, digital technology, learning effectiveness, motivation, test, method, grammar, outcome

KIRISH

Arab tili xalqaro miqyosdagi muhim tillardan biri bo‘lib, ayniqsa musulmon aholisi ko‘p bo‘lgan mamlakatlarda katta ahamiyatga ega. Ushbu holatda arab tilini yaxshi bilish nafaqat kundalik muloqot uchun, balki diniy va madaniy matnlarni tushunish uchun ham zarurdir. Arab tilini o‘rganuvchilar uchun muloqot qilish ko‘nikmasi alohida ahamiyatga ega: bu qobiliyat og‘zaki

nutqni rivojlantiradi, o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi, arab madaniy xususiyatlarini tushunishga yordam beradi hamda tinglash, o'qish va yozish kabi boshqa ko'nikmalar uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. [10.13]

Arab tili o'qitishning markaziy vazifasi o'quvchilarni tilni akademik muhitda ham, amaliy hayotda ham tushunib, qo'llay oladigan darajaga yetaklashdan iborat. [7.17] Shu bilan birga, o'qitish sifatini oshirish uchun zamonaviy innovatsion vositalar ayniqsa, o'quv maqsadlariga mos ta'limiy kinofilmlar va audiovizual materiallardan foydalanish zarur, bu esa o'quvchilarning qiziqishini kuchaytirib, ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi. Arab tili pedagoglari yo'l boshchi sifatida o'quvchilarga samarali o'rganishga yordam beradigan o'quv modellarini tanlashga mas'uldirlar va o'quvchilarning kutgan natijalarga erishishiga ko'maklashadilar. [8.79-83] Biroq, arab tili o'qitishda ko'pincha qiyinchiliklar yuzaga keladi: grammatika qoidalarini o'zlashtirishdagi qiyinchiliklardan tortib, o'quvchilarning motivatsiyasi yetishmasligi. O'quvchilar arab tilini o'rganishda xohish va qiziqish bildirishlari uchun yangiliklar joriy etilishi talab etiladi. [6.243-244] Sinf boshqaruvi o'quvchilarning aql-zakovati va o'rganish xususiyatlariga moslashtirilishi lozim, ya'ni pedagog o'quvchilarning turli o'rganish usullarini hisobga olishi kerak. [11.48] Texnologiya rivoji bilan birga, o'quvchilarga tezroq fikr-mulohaza beradigan va ularning taraqqiyoti hamda yaxshilash kerak bo'lgan jihatlarni tushunishga yordam beradigan ilg'or baholash vositalaridan foydalanish zarur. [15.1-4]

O'quv vositalarini interaktiv va innovatsion qilish uchun rivojlantirish lozim. O'quv vositasi pedagog va o'quvchi tomonidan qo'llaniladigan vosita bo'lib, o'quv jarayonini osonlashtirib, o'quv maqsadlariga erishishga xizmat qiladi. [9.268-273] Zamonaviy ta'lim tizimida texnologiyaga tayangan o'quv qurollaridan foydalanish muhim o'rin tutadi, chunki bu vositalar tarbiya-o'qitish jarayonini real hayotga yaqinlashtiradi, innovatsion usullar bilan rivojlantiradi va yanada samarali qiladi. AKT (axborot va aloqa texnologiyalari) ta'lim mazmunini tez, ishonchli va yuqori samaradorlik bilan o'quvchilarga yetkazishda markaziy rol o'ynaydi. [1.40] Raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish jarayonida pedagoglarning talab va ehtiyojlarini qondirish alohida ahamiyatga ega.

Ular yetarli o'quv manbalari va raqamli resurslarga ega bo'lishlari, shu bilan birga texnologik tayyorgarlik va malaka oshirish dasturlarini o'tashlari lozim. Bu ularga raqamli texnologiyalarni dars va o'quv faoliyatiga muvaffaqiyatli joriy etish imkonini beradi. [2.271] Yuqori malakali pedagog yangi zamonaviy media vositalarini qo'llaydi, chunki bugungi davrda deyarli barcha ta'lim texnologiyalari ilovalarga asoslangan raqamli tizimda shakllantirilmoqda. [13.44] Til o'rganish ilovalari, masalan, Duolingo, mustaqil va interaktiv til o'rganishni osonlashtiruvchi jozibador alternativa sifatida paydo bo'ldi. Oldingi bir qancha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ilovalarga asoslangan o'qitish an'anaviy usullarga nisbatan o'quvchilarning o'quv natijalarini oshirishi mumkin.

ASOSIY QISM

“Android tizimi” ta'lim sohasida yuqori darajada ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Axborot va aloqa texnologiyalarining rivojlanishi Android tizimida ishlovchi qurilmalarga qulayliklar yaratganligi sababli, bu imkoniyatlardan innovatsion va ijodiy o'quv vositasi sifatida yuqori darajada foydalanishni talab qilmoqda. Bundan tashqari, arab tili o'qitishda gamifikatsiya¹ konsepsiyasi o'yin elementlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi, bu esa o'quvchilarning o'rganish tajribasi va motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv o'qitish innovatsiyasi deb hisoblanadi va ta'limiy o'yinlar orqali ijobiy munosabatni shakllantirishi mumkin. O'yin faoliyati orqali o'quvchilar o'rganish tajribasini bevosita his qilishlari, til ko'nikmalarini qulayroq muhitda qo'llashlari, shu bilan birga ular o'rtasida ijtimoiy aloqani rag'batlantirishlari – bu til o'rganishda muhim omil hisoblanadi. Umuman olganda, gamifikatsiya o'quvchilarning faolligini oshirish va arab tilini yaxshiroq o'zlashtirishlariga yordam berish uchun samarali usul sifatida qaraladi. [17.5]

Duolingo orqali chet tilini o'rganish o'quvchilarga noyob tajriba taqdim etadi, chunki har bir o'quv tizimi turli metodologik jihatlarni – taraqqiyotni kuzatish, motivatsiya, fikr-mulohaza va so'z boyligini o'zlashtirishni o'z ichiga oladi, bu esa o'rganish jarayonining samaradorligini

¹ Gamifikatsiya – tizimlarni o'yinga xoslash orqali soddalashtirish jarayoni.

ta'minlaydi. Shuning uchun Duolingo ilovasining arab tili o'qitish kontekstidagi samaradorligini yanada chuqurroq o'rganish muhimdir. Ilovalar yordamida til o'qitish bo'yicha bir qancha tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lsa-da, Duolingo ilovasining aynan arab tili uchun qo'llanilishiga oid adabiyotlarda hali ham bo'shliqlar mavjud. Raqamli davrda ta'limda texnologiyalardan foydalanish tobora dolzarb bo'lib bormoqda, shuning uchun ushbu tadqiqot natijalari pedagoglarga yanada samarali o'quv strategiyalarini rivojlantirishda qimmatli tavsiyalar beradi.

“Duolingo ilovasidan foydalangan holda arab tilini o'rganish an'anaviy usullarga nisbatan qanchalik samarali?!”

Ushbu tadqiqotning maqsadi Duolingo ilovasidan foydalanish va an'anaviy o'qitish usullari o'rtasidagi farqni – o'quv natijalari, motivatsiya va o'quvchilarning faolligi jihatidan o'rganish va tahlil qilishdan iboratdir.

O'quv vositalari ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi, ayniqsa o'qitishning samaradorligi va interaktivligini oshirishda. [19.4-5] Texnologiya taraqqiyoti bilan mobil ilovalar, interaktiv videolar va e-learning platformalari kabi turli media vositalari qiziqarli o'qitish usullarini qo'llashda juda foydali hisoblanadi. To'g'ri tanlangan o'quv vositalari o'quvchilarga materialni yaxshiroq tushunishga, motivatsiyani oshirishga hamda o'rganish jarayonini yanada soddalashtirishga yordam beradi. [5.1-2]

Raqamli davrda arab tilini o'qitishda turli qulaylik va imkoniyatlar mavjud. [3.3941-3943] Axborot texnologiyalari odamlarni o'rganish usuli va ma'lumotni tushunish tarzini o'zgartirib, yanada moslashuvchan va interaktiv o'qitishni ta'minlamoqda. [5.11] Endilikda o'quvchilar arab tilini boy va turli xil resurslarni taklif etuvchi ko'plab raqamli platformalar orqali o'rganishlari mumkin. [14.7-8] Biroq, texnologiyaga kirish imkoniyati va yangi texnologiyalarga moslashishdagi qiyinchiliklar, ayniqsa texnologik infratuzilmasi yetarli bo'lmagan hududlarda, hali ham e'tiborga muhtoj masaladir. [3.6] Duolingo chet tillarni o'rganish ilovalaridan biri bo'lib, juda mashhur va samarali hisoblanadi, ayniqsa endigina boshlaganlar uchun. [12.3] Ushbu ilova gamifikatsiya yondashuvidan foydalanadi, ya'ni o'rganish jarayoniga o'yin elementlarini qo'shadi, bu esa uni foydalanuvchilar uchun qiziqarli qiladi.

[18.5] Duolingo turli modullarni taklif etadi, ularda so'z boyligi, grammatika va gapirish ko'nikmalari qamrab olingan bo'lib, barchasi interaktiv formatda taqdim etiladi. [4.8] Duolingo ilovasidan arab tili o'qitishda foydalanish ko'plab afzalliklarni beradi. Ushbu ilova mustaqil o'rganishni osonlashtiradi, o'quvchilarga istalgan vaqtda va istalgan joyda o'rganish imkoniyatini taqdim etadi.

Duolingo ilovasini arab tili o'qitish kontekstida qo'llash ijobiy natijalarni ko'rsatdi. [4.3] Ko'plab tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, Duolingodan foydalanuvchi o'quvchilar so'z boyligini o'zlashtirish va gapirish ko'nikmalarida sezilarli o'sishni boshdan kechirishadi. Optimal natijalarga erishish uchun pedagoglar ushbu ilovani an'anaviy o'qitish usullari bilan integratsiya qilishlari muhimdir. Shu tariqa, Duolingo nafaqat yordamchi vosita, balki yanada yaxlit o'quv strategiyasining ajralmas qismi sifatida xizmat qiladi.

Duolingo ilovasi orqali o'quvchilar arab tili ko'nikmalarini, ayniqsa so'z boyligi va grammatikani interaktiv mashqlar yordamida oshirishlari mumkin, bu esa yangi so'zlarni tezroq eslab qolishga yordam beradi. Duolingodagi gamifikatsiya yondashuvi o'yin elementlari – ballar va chellenjlar orqali o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishi mumkin va shu bilan bir qatorda o'quv jarayonini yanada qiziqarli qiladi. Mustaqil o'rganishni qo'llab-quvvatlagan holda, Duolingo o'quvchilarga o'z tezligida o'rganish odatini shakllantirishga yordam beradi, bu esa materialni chuqurroq tushunish va uzoq muddat eslab qolishni oshiradi. Duolingo an'anaviy o'qitish usullari bilan integratsiya qilinib, arab tilini yanada chuqur anglash imkonini beradi. Umuman olganda, Duolingo raqamli davrda til o'qitishni qo'llab-quvvatlashda samarali vosita sifatida qaraladi.

Duolingo ilovasining asosiy funksiyalari

a) Gamifikatsiya, ya'ni Duolingo o'rganishni yanada qiziqarli qilish uchun o'yin elementlaridan foydalanadi. Foydalanuvchilar chellenjlarni bajarish, ballar to'plash va yangi darajalarni ochish orqali o'rganish motivatsiyasini oshirishi mumkin.

b) Interaktiv o'rganish, ya'ni ilova audio va vizualga asoslangan mashqlarni taklif etadi, bu foydalanuvchilarga tinglash, o'qish va gapirish orqali o'rganish imkonini beradi. Bu yangi tilda tushunish va gapirish qobiliyatini oshiradi.

c) Bosqichma-bosqich o'rganish yondashuvi, ya'ni o'quv materiali asosiy darajadan – alifbo

va oddiy soʻz boyligidan boshlanib, asta-sekin murakkabroq darajaga oʻtadi. Bu yangi boshlovchi foydalanuvchilarga tilni tushunishni osonlashtiradi. [16.5-6]

d) Tezkor fikr-mulohaza, yaʼni foydalanuvchilar mashqni bajarishi bilan darhol fikr-mulohaza oladilar, bu esa ularga xatolarini tushunishga va til qobiliyatlarini tezda yaxshilashga yordam beradi.

e) Oʻrganishni moslashtirish, yaʼni bu ilova foydalanuvchilarga oʻrganmoqchi boʻlgan materiallarni tanlash imkonini beradi, bu esa oʻrganish jarayonida erkinlik va moslashuvchanlikni taʼminlaydi.

f) Jamiyatga asoslangan oʻrganish, yaʼni Duolingo foydalanuvchilarga bir-biri bilan muloqot qilish va oʻzaro oʻrganish imkonini beruvchi xususiyatlarga ega, bu esa hamkorlikdagi oʻrganishni qoʻllab-quvvatlaydi. [19.7]

g) Qulaylik, yaʼni bu ilova turli qurilmalarda (mobil va kompyuterda) mavjud boʻlib, foydalanuvchilarga vaqt yoki joy cheklolursiz istalgan vaqtda va joyda oʻrganish imkonini beradi. [12.4]

h) Taraqqiyot tahlili, yaʼni Duolingo foydalanuvchilarga til oʻrganishdagi rivojlanishlarini kuzatishga yordam beruvchi statistika va grafiklar taqdim etadi. [4.9]

i) Kontekstga asoslangan oʻrganish texnikasi, yaʼni oʻrgatiladigan materiallar koʻpincha tegishli kontekst bilan birga beriladi, bu foydalanuvchilarga oʻrganilgan soʻzlar va iboralarning haqiqiy qoʻllanishini tushunishga yordam beradi. [19.11]

j) Maxsus koʻnikmalarni mashq qilish, yaʼni Duolingo maʼlum koʻnikmalarga qaratilgan mashqlarni taklif etadi, masalan, gapirish, tinglash, oʻqish va yozish, bu foydalanuvchilarga til koʻnikmalarini toʻliq rivojlantirishga yordam beradi.

Andragogik² oʻqitishning amaliy (implications) natijalari

Duolingo andragogik oʻqitish uchun juda mos keladi, chunki u quyidagilarni qoʻllab-quvvatlaydi:

a) Mustaqil oʻrganish: Katta yoshli foydalanuvchilar oʻzlarining ehtiyojlariga qarab mustaqil ravishda oʻqishlari va materiallarni moslashtirishlari mumkin.

² “Andragogika” atamasi pedagogikadan farqli oʻlaroq, andragogika kattalar taʼlimiga oid boʻlib, taʼlim vositasida yetuk shaxsni boshqarish, rivojlantirish va yoʻnaltirish haqida soʻz yuritadi. Shu bois, kattalarga taʼlim beruvchi mutaxassis andragog nomini oladi.

b) Tanqidiy fikrlash koʻnikmalarini rivojlantirish: Kontent bilan muloqot va izlanish orqali foydalanuvchilar tanqidiy fikrlash koʻnikmalarini rivojlantira oladilar.

c) Taʼlimda texnologiyalardan foydalanish: Duolingo oʻquv jarayoniga texnologiyalarni integratsiya qiladi, bu hozirgi katta yoshli oʻquvchilarning ehtiyojlariga toʻliq mos keladi. [19.14-16]

Duolingo ilovasining kamchiliklari

a) Tom maʼnoli tarjima usulidan foydalanish. Ilova koʻpincha umumiy maʼnoli (literal) tarjima usuliga tayanadi, bu esa foydalanuvchilarda iboralar yoki leksik birliklarning haqiqiy kontekstini toʻgʻri tushunishda qiyinchiliklar va chalkashliklar keltirib chiqarishi mumkin. [12.2]

b) Ogʻzaki nutq koʻnikmasiga yetarli eʼtibor bermaslik. Nutqiy mashqlar mavjud boʻlishiga qaramay, koʻplab foydalanuvchilar ilovaning ogʻzaki nutqni samarali shaklda mashq qilish uchun yetarlicha imkoniyat taqdim etmasligini taʼkidlaydilar, bu esa ayniqsa faol kommunikatsiya talab etadigan tillarni oʻrganishda muhim ahamiyatga ega. [19.6]

c) Ijtimoiy oʻzaro taʼsirning cheklanganligi. Ilovada jamiyat elementlari mavjud boʻlsa-da, ijtimoiy muloqot jismoniy oʻquv muhitidagidek intensiv emas, natijada hamkorlikka asoslangan oʻrganish tajribasi susayishi mumkin.

d) Texnologiyaga yuqori darajada bogʻliqlik. Texnologiyaga oʻrganmagan foydalanuvchilar ilovani samarali foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, bu esa ularning oʻrganish jarayoniga toʻsqinlik qilishi ehtimoli bor.

e) Rasmiy baholash tizimining yetishmasligi. Duolingo foydalanuvchilarning oʻzlashtirish darajasini har tomonlama baholash uchun rasmiy baholash tizimini taqdim etmaydi, bu esa baʼzi oʻquvchilar uchun muhim ahamiyatga ega boʻlishi mumkin.

Duolingo ilovasining afzalliklari

a) Qiziqarli va interaktiv oʻrganish. Duolingo oʻyinlashtirish (gamification) elementlaridan foydalanadi, bu oʻquv jarayonini yanada jozibali va qiziqarli qiladi hamda foydalanuvchilarning motivatsiyasini oshirishi mumkin.

b) Oson va moslashuvchan kirish imkoniyati. Ilova turli qurilmalarda (mobil ilova va kompyuterlarda) mavjud boʻlib, foydalanuvchilarga

istalgan vaqtda va joyda o'qish imkonini beradi, bu ularning qulayligiga to'liq mos keladi.

c) Bosqichma-bosqich o'rganish yondashuvi. Taqdim etilayotgan material boshlang'ich darajadan boshlanib, asta-sekin murakkablashib boradi, bu foydalanuvchilarga tilni tizimli ravishda o'zlashtirishga yordam beradi.

d) Tezkor fikr-mulohaza. Foydalanuvchilar mashqni tugatgandan so'ng darhol fikr-mulohaza oladilar, bu ularga xatolarni tushunish va til ko'nikmalarini tezda takomillashtirish imkonini beradi.

e) Til ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirish. Duolingo og'zaki nutq, tinglash, o'qish va yozish kabi turli til ko'nikmalarini qamrab olgan mashqlarni taklif etadi, bu foydalanuvchilarga o'z qobiliyatlarini kompleks tarzda rivojlantirishga yordam beradi.

f) O'rganishni shaxsiy moslashtirish. Foydalanuvchilar o'zlari xohlagan materiallarni tanlash erkinligiga ega bo'lib, bu ularga o'z ehtiyojlariga eng mos keladigan sohalarga e'tibor qaratish imkonini beradi.

g) Jamiyatga asoslangan o'rganish. Ilova foydalanuvchilarga boshqa o'quvchilar bilan muloqot qilish imkonini beradi, bu hamkorlikdagi o'rganishni va tajriba almashishni qo'llab-quvvatlashi mumkin.

h) O'zlashtirish dinamikasining aniq tahlili. Duolingo statistika va grafiklar orqali o'quv jarayonidagi yutuqlarni ko'rsatadi, bu foydalanuvchilarga o'z rivojlanishini kuzatishga yordam beradi hamda bu o'rganish motivatsiyasini oshirishi mumkin. [19.9]

i) Til o'rganishda texnologiyalardan foydalanish. Duolingo o'quv jarayoniga texnologiyalarni integratsiya qiladi, bu hozirgi raqamli davrda til o'rganish ehtiyojlariga to'liq mos keladi.

j) Mustaqil o'rganish imkoniyati. Duolingo mustaqil o'rganishni qo'llab-quvvatlaydi, foydalanuvchilarga o'z tezligi va vaqtiga qarab o'qish erkinligini beradi, bu katta yoshdagi o'quvchilari uchun juda muhimdir. [4.7]

Duolingodan interaktiv o'quv vositasi sifatida foydalanish o'quvchilarning arab tilini tushunish darajasini sezilarli darajada oshirishga muhim hissa qo'shadi hamda ularning mustaqil o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini rag'batlantiradi.

Quyida keltirilgan jadval orqali o'tkazilgan tadqiqotlarning asosiy natijalari va xulosalar tahlilini aniq ko'rish mumkin. Jadvalda taqdim etilgan ma'lumotlar Duolingo ilovasidan foydalanishning o'quvchilarning arab tili ko'nikmalarini oshirishdagi samaradorligini statistik jihatdan tasdiqlaydi.

	Tadqiqot natijalari
Duolingo gamifikatsiyasi: Ingliz tilini o'rganishda o'quvchilar motivatsiyasini oshirishda ilovaning roli (2021)	Duolingo yangi boshlovchilar uchun tilni o'rganish platformasi sifatida samarali bo'lib, bu samaradorlik, avvalo, o'yinlashtirish (mekanizm) yondashuviga asoslanadi, chunki u o'quv jarayonini yanada jozibali va qiziqarli qiladi. Biroq, yuqori malaka darajasiga ega katta o'quvchilari uchun ilova og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish jihatidan hali yetarlicha optimal emas. Duolingo andragogiya tamoyillari va mustaqil o'rganish kontekstida ilg'or darajadagi o'quvchilarning ehtiyojlarini to'liq qondirish uchun qo'shimcha funksiyalarni rivojlantirishga muhtojdir.
Duolingo: Andragogik ta'limda arabcha og'zaki nutq ko'nikmalarini o'rganish platformasi (2022)	Duolingo ilovasidan foydalanish yuqori o'quvchilarining arab tili so'z boyligini o'zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshirdi. Ushbu ilova an'anaviy yodlashga asoslangan usullarga nisbatan yanada interaktiv va qiziqarli o'quv metodini taqdim etadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, pre-testdagi o'rtacha baho 74,7 balldan post-testda 97,5 ballgacha ko'tarilgan bo'lib, statistik tahlil natijalari bu o'sishning yuqori darajada ishonchligini tasdiqlaydi. Duolingo o'quvchilarning o'quv yutuqlarini oshirishda samarali ekanligi isbotlangan hamda o'quv jarayonini yanada jozibali va interaktiv qilishga xizmat qiladi.

<i>Duolingo ilovalaridan arabcha soʻz boyligini oshirishda foydalanish (2022)</i>	Duolingo ilovasidan foydalanish oʻquvchilarning arab tili soʻz boyligini oʻzlashtirish darajasi va oʻrganishdagi mustaqilligini sezilarli darajada oshirdi. Ilova oʻquvchilarga “oʻynab-oʻrganish” yondashuvi orqali mustaqil ravishda taʼlim olish imkoniyatini beradi, bu esa zamonaviy oʻquv ehtiyojlariga toʻliq mos keladi. Tadqiqot natijalariga koʻra, pre-testdagi oʻrtacha koʻrsatkich 82,5% dan post-testda 90,8% gacha koʻtarilgan, shuningdek, oʻquvchilarning motivatsiyasi va mustaqilligi 71% dan 80% gacha oshgan. Duolingo arab tili oʻrganishda mustaqil taʼlimni qoʻllab-quvvatlash va oʻquv yutuqlarini yaxshilashda samarali vosita ekanligi isbotlangan.
<i>Duolingo media ilovasining VIII sinf oʻquvchilarining arab tili soʻz boyligini oʻzlashtirish darajasini oshirishdagi taʼsiri (2023)</i>	Duolingo ilovasidan foydalanish oʻquvchilarning arab tili oʻrganish motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi. Ilova ochko toʻplash, daraja koʻtarish, reyting jadvali va mukofotlar kabi funksiyalarni taqdim etib, oʻquvchilarni yanada faol oʻqishga va sogʻlom raqobatlashishga undaydi. Tadqiqot natijalariga koʻra, Duolingodan foydalanish oʻquv jarayonini interaktiv va jozibali qilishi oʻquvchilarning ishtirokini oshiradi. Motivatsiya darajasi oʻquvchilar orasida turlicha boʻlishiga qaramay, umumiy jihatdan ilova qiziqarli va innovatsion oʻquv tajribasini yaratishda samarali ekanligi isbotlangan.

Tahlil qilingan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, texnologiyalar, xususan Duolingo kabi mobil ilovalar tezkor fikr-mulohaza, oʻquvchining individual qobiliyatiga moslashtirilgan oʻrganish hamda istalgan joyda va vaqtda taʼlim olish moslashuvchanligi kabi funksiyalar orqali til oʻrganish sifatini oshirishi mumkin. Duolingo shaxsiylashtirilgan va interaktiv oʻrganishga asoslangan gamifikatsiya ilovasi sifatidagi samaradorlikni taʼminlaydi. Bundan tashqari, bir qator tadqiqotlar texnologiyadan foydalanish va anʼanaviy usullar natijalarini solishtirgan boʻlib,

bu Duolingo samaradorligini arab tili oʻqitishdagi klassik yondashuvlar bilan taqqoslashda foydali hisoblanadi. Shu nuqtai-nazardan, Duolingo mavjud oʻqitish metodlarini toʻldiruvchi vosita sifatida qaraladi. Muammoli holatlarga kelsak, taʼlimning muayyan muhitlarida texnologiyalarga kirish imkoniyatidagi tengsizlik hamda foydalanuvchilarning moslashuv qiyinchiliklari muhim masala hisoblanadi. Shu sababli, texnologik infratuzilmasi cheklangan maktablar yoki hududlarda Duolingo ilovasidan foydalanish jarayonida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan shunga oʻxshash toʻsiqlarni hisobga olish zarur hisoblanadi.

XULOSA

Umumiy xulosada aytish mumkinki, Duolingo kabi mobil ilovalarning arab tili oʻrganish samaradorligini oshirishdagi potentsiali yuqori hisoblanadi. Shu bilan birga, tadqiqot infratuzilma cheklovlari va yangi texnologiyalarga moslashuv bilan bogʻliq muammolarni ham doimiy eʼtiborda tutgan holda, ilovani mavjud oʻqitish metodlarining toʻldiruvchi vositasi sifatida baholashni tavsiya etadi. Duolingo ilovasidan arab tili oʻrganish jarayonida foydalanish oʻquvchilarning til koʻnikmalarini oshirishga ijobiy hissa qoʻshadi. Gamifikatsiyaga asoslangan yondashuvi tufayli ilova interaktiv, moslashuvchan va jozibali oʻquv muhitini yaratib, oʻquvchilarning motivatsiyasi hamda darslarda faol ishtirokini sezilarli darajada oshiradi. Duolingo nafaqat anʼanaviy oʻqitish metodlarini boyituvchi yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi, balki mustaqil va shaxsiylashtirilgan oʻrganish tajribasini ham taqdim etadi. Duolingo ilovasi motivatsiyani oshirish va soʻz boyligini kengaytirishda muhim ustunliklarga ega boʻlib, uning qoʻllanilishi bir qator qiyinchiliklar ham mavjud: texnologiyalarga kirish imkoniyatidagi tengsizlik, shuningdek, ogʻzaki nutq koʻnikmalarini chuqur rivojlantirishdagi cheklovlar. Shu sababli, Duolingo ilovasidan eng optimal natija olish uchun uni boshqa oʻqitish metodlari – masalan, anʼanaviy darsliklar, guruh muhokamalari, haqiqiy suhbat amaliyotlari va qoʻshimcha raqamli resurslar bilan birgalikda qoʻllash maqsadga muvofiqdir.

Ushbu maqola pedagoglarga texnologiyalarni oʻquv dasturiga strategik tarzda integratsiya qilishni tavsiya etadi hamda kelgusida Duolingo kabi mobil ilovalarning samaradorligini turli taʼlim muhitlari, yosh guruhlari va madaniy kontekstlarda

kengroq o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Raqamli vositalarning to'g'ri va muvozanatli qo'llanilishi zamonaviy til ta'limining samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi. Shu tariqa, Duolingo nafaqat hozirgi ta'lim amaliyotini boyitadi, balki kelajakdagi innovatsion yondashuvlar uchun mustahkam poydevor yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alfusanah Fadilatul, Agus Jatmiko and Ihsan Mustofa. "Literatur Review Penggunaan Aplikasi Wordwall Berbasis Website Sebagai Media Pembelajaran Interaktif Pada Pembelajaran PAI" 06, no. 3 (2024). (Indonesia)
2. Azzah Risti Meliyani, Gina Purnama Syabani and Najwa Zalfa Zuhri. "Analisis Kebutuhan Media Pembelajaran Digital Bagi Guru Agar Tercipta Kegiatan Pembelajaran Yang Efektif Dan Siswa Aktif." Jurnal Jendela Pendidikan 2, No. 02 (2022) ISSN: 2776-267X (Print)/ISSN: 2775-6181. (Indonesia).
3. Deni Sukarya, A. Kamil and P. Utami. "Students' Experiences in Implementing Duolingo-Assisted Listening Learning." JIIP — Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan 5, No. 10 (2022) 3941-3946. (Indonesia).
4. Febriani Erma. "The Use of Duolingo Applications To Improve Arabic Vocabulary Learning." Seminar Nasional Bahasa, Sastra, Seni, Dan Pendidikan Dasar 2, no. November (2022). (Indonesia)
5. Helty Alvie Rahmadani and Muhammad Syayidi. "Pengembangan Literasi Digital Dalam Pembelajaran Bahasa Arab." Indonesian Research Journal on Education 4, no. 2 (2024) (Indonesia).
6. Hijriyah U., Basyar S., Koderi K. "Pengembangan media pembelajaran bahasa arab berbasis android untuk Mahārat al istimā' Kelas 8 SMP." Al Mi'yar: Jurnal Ilmiah Pembelajaran Bahasa Arab dan Kebahasaaraban. Vol 5 No 2 Oktob. (Indonesia)
7. Hijriyah Umi. Struktur Bahasa Arab Di Madrasah Ibtidaiyah, 2018. (Indonesia)
8. Koderi K. Penerapan model pembelajaran bahasa arab berbasis savi (Somatis, Auditori, Visual, Intelektual) Dalam meningkatkan hasil belajar pada peserta didik. Jurnal Al Bayan Vol.10, No.1, Bulan Juni Tahun 2018. ISSN 2086-9282. (Indonesia).
9. Koderi Muhammad Aridan, Ahmad Bukhari Muslim. "Pengembangan Mobile Learning Untuk Penguasaan Mufrodat Siswa MTs." Arabiyatuna : Jurnal Bahasa Arab 4, No. 2 (2020): (Indonesia)
10. Koderi Muhammad Sufian and Erlina. "Developing Lampung Local Wisdom Film of Arabic Communication Skills for Madrasah Tsanawiyah Students." International Journal of Information and Education Technology 13, no. 12 (2023) (Indonesia).
11. Mahmudi Ihwan, Ahmad Manca, and Amir Kusuma. "Literatur Review: Pendidikan Bahasa Arab Di Era Digital." Jurnal Multidisiplin Madani 2, no. 2 (2022) (Indonesia)
12. Mahyudin Ritonga, Febriani, Martin Kustati, Ehsan Khaef and Renti Yasmar. "Duolingo: An Arabic Speaking Skills' Learning Platform for Andragogy Education." Education Research International (2022). (Indonesia).
13. Muhammad Zamroni, Muhammad Akmansya and Koderi. "Interactive Media Development Of Articulate Storyline Application For Mts Level Arabic Learning." Jurnal Pendidikan Glasser 7, No. 1 (2023) p-ISSN: 2579-5082e-ISSN: 2598-2818 (Indonesia).
14. Mulia Afifah, Muhammad Naufal and Al Walid Syamsudin Ali. "Pengaruh Gamifikasi Terhadap Keaktifan Peserta Didik Dalam Pembelajaran Maharah Bahasa Arab." NBER Working Papers, (2023) (Indonesia).
15. Nurhidayati Imam Asrori, Mohammad Ahsanuddin and M. Dariyadi. "10508 28881-1-Pb." Pembuatan Media Pembelajaran Berbasis Powerpoint Dan Pemanfaatan Aplikasi Android Untuk Guru Bahasa Arab 2, no. 3 (2019) (Indonesia).
16. Redjeki Indah Sri and R. Muhajir. "Duolingo for Grammar Learning." Prosiding Lppm Uika Bogor, 2020, (Indonesia).
17. Rohani Binti Jasni, Siti, Suhaila Binti, Hakim Bin and Kebangsaan Malaysia. "Pendekatan gamifikasi dalam pembelajaran bahasa arab Gamification Approach In Learning Arabic Language." Jurnal Pengurusan Dan Penyelidikan Fatwa, 2018. (Malaysia)
18. Yazid Ahmad, M. Syamsul Ma'arif and M. Anang Firdaus. "The Effect of Duolingo Media Application in Improving Arabic Vocabulary Mastery of Class VIII Students at MTsN 6 Nganjuk." Al-Wasil 1, no. 1 (2023) (Indonesia)
19. Yusuf Kamal. "The Role of Mobile Applications in Learning Arabic-Indonesian Translation." Journal of Physics: Conference Series 1933, no. 1 (2021). (Indonesia)
20. <https://doi.org>
21. <http://www.nber.org>
22. <http://pkm.uika-bogor.ac.id>
23. <https://dinastirev.org>

AXMATALIYEVA Nilufar Karimjon qizi,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Filologiya va tillarni o'qitish: arab tili yo'nalishi
3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: SHAKIROVA Zulfiya,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
tarix fanlar nomzodi, dotsent

O'Z MA'NOSINI SAQLAB QOLGAN ARABIZMLAR

АРАБИЗМЫ, СОХРАНИВШИЕ СВОЕ ЗНАЧЕНИЕ

ARABISMS PRESERVING THEIR ORIGINAL MEANING

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tili leksikasining tarixiy shakllanish jarayonida arab tilining tutgan o'rni, o'zlashgan sifatlarning semantik xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida arab tilidan kirib kelgan va asrlar davomida o'zining dastlabki lug'aviy-semantik ma'nosini saqlab qolgan sifatlari tahlil qilinib, arab tili grammatik qoidalari asosida asl va nisbiy turlarga ajratilgan, ularning o'zbek tili fonetik-morfologik tizimiga moslashganligi hamda turli nutq uslublari qo'llanilish imkoniyatlari yoritib berilgan.

Tayanch so'z va iboralar: o'zlashma so'z, asl sifati, nisbiy sifati, semantik o'zgarish, vazn, nutq uslublari, leksik birlik.

Аннотация: В данной статье исследуется роль арабского языка в историческом формировании лексики узбекского языка, а также семантические особенности заимствованных прилагательных. В ходе исследования анализируются прилагательные, сохранившие свое первоначальное лексико-семантическое значение на протяжении веков; они классифицируются на качественные и относительные на основе правил арабской грамматики. Освещаются вопросы их адаптации к фонетико-морфологической системе узбекского языка и возможности применения в различных стилях речи.

Ключевые слова и выражения: заимствованное слово, основной прилагательный, относительный прилагательный, семантическое изменение, морфологическая форма, стили речи, лексическая единица.

Abstract: This article examines the role of the Arabic language in the historical formation of the

Uzbek vocabulary and the semantic characteristics of borrowed adjectives. The study analyzes adjectives that have preserved their original lexico-semantic meaning over the centuries, classifying them into qualitative and relative adjectives based on Arabic grammatical rules. Furthermore, their adaptation to the phonetic-morphological system of the Uzbek language and their usage across various speech styles are highlighted.

Key words and phrases: borrowed word, primary adjective, relative adjective, semantic change, morphological pattern, speech styles, lexical unit.

KIRISH

O'zbek tilining shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti jarayoniga nazar tashlansa, uning turli tillar, xususan, arab tili bilan uzviy aloqada rivojlanganini ko'rish mumkin. Ushbu jarayon VIII asrda Markaziy Osiyoga arablar kirib kelishi va islom dinining mintaqada keng yoyilishi bilan chambarchas bog'liqdir. O'rta asrlarda arab tili diniy marosimlar, davlat boshqaruvi, huquqiy munosabatlar, ilm-fan hamda madaniyat sohalarida asosiy muloqot va yozuv tili vazifasini bajargan. Natijada mazkur ijtimoiy-madaniy muhit o'zbek tilining leksik tarkibiga arab tilidan ko'plab so'z va atamalarning kirib kelishiga qulay zamin yaratgan. Ushbu o'zlashmalar, asosan, diniy terminlar (masalan, imon, ibodat, namoz, zakot), ilm-fan va ta'limga oid tushunchalar (ilm, kitob, maktab, muallim), shuningdek, axloqiy-etik hamda mavhum tushunchalarni ifodalovchi birliklar (adolat, sabr, taqdir, hikmat) orqali til tizimiga singib borgan. Eng muhimi, mazkur so'zlar o'zbek tiliga fonetik va morfologik jihatdan moslashib, bugungi kunda ham faol leksik qatlamning ajralmas qismi sifatida qo'llanib kelmoqda.

Shu tariqa, arab tilidan kirib kelgan leksik birliklar o'zbek tilining tarixiy rivojlanishida muhim qatlamni tashkil etib, uning lug'at boyligini kengaytirgan, semantik maydonlarini boyitgan va madaniy-ma'naviy tushunchalarni ifodalash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirgan. Bu holat o'zbek tilining boshqa tillar bilan o'zaro ta'siri natijasida shakllangan ko'p qatlamli va ochiq tizim ekanini ko'rsatadi.

Islom olamida VIII–XIII asrlarda yashab o'tgan Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Muhammad Xorazmiy, Mahmud Zamaxshariy va Ahmad al-Farg'oniy kabi buyuk olimlarimiz falsafa, tibbiyot va ilohiyot sohalariga asarlarini arab tilida yozganlar [1:4].

Natijada tibbiyot, astronomiya, falsafa va boshqa sohalarga oid ko'plab arabcha terminlar mahalliy tillarda, jumladan, o'zbek tilida keng tarqalib, asrlar davomida saqlanib qolgan. Qolaversa, Samarqand va Hirotida markazlashgan Temuriylar sulolasi islom ilm-fani, maorifi va adabiyotiga homiylik qilgan. Temur va uning vorislari tomonidan bunyod etilgan madrasalarda ta'lim asosan arab tilida olib borilgan [2].

Arab tilidan o'zlashgan ko'plab so'zlar o'zbek xalqining kundalik nutqida mustahkam o'rin egallagan. Bu o'zlashmalarni o'rganish uchun bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ayrim tadqiqotchilar o'zbek tili lug'at tarkibida arabcha qatlamning salmoqli ekanini ta'kidlaydilar. Jumladan, filologiya fanlari nomzodi Fotih Abdullayev o'zbek tiliga o'zlashgan arabizmlarga bag'ishlangan tadqiqotlar olib borgan. Shuningdek, Abduhafiz Abdujabborovning "Arab tili" nomli darsligida turk, fors, afg'on (pushtu) va boshqa tillar lug'at tarkibidagi arabcha so'zlar ayrim hollarda 50–60 foizdan ortiqni tashkil etishi qayd etilgan [3:6].

Arab tilidan o'zlashgan so'zlar tarixiy rivojlanish jarayonida turli xil semantik o'zgarishlarga uchragan. Bu haqida tilshunos olim I.Rahmonov o'zining tadqiqotlarida o'zlashma so'zning semantik tuzilishi 3 xil yo'l bilan vujudga kelishini aytib o'tgan:

1. So'z ma'nolarining kengayishi;
2. So'z ma'nolarining torayishi;
3. So'z ma'nolarining ko'chishi hodisasi;

O'zlashma so'zlarning semantik tuzilishidagi o'zgarishlarni esa quyidagicha tasnif qilgan:

1. O'z ma'nosini saqlab qolgan o'zlashmalar;
2. So'z ma'nolarining kengayishi;
3. So'z ma'nolarning torayishi;
4. O'zlashmalarning umuman yangi ma'no kasb qilishi, ya'ni so'z ma'nolarining o'zgarishi va zidlashuvi [4], ushbu maqolada arab tilidan o'zbek tiliga o'z ma'nosini saqlagan holatda o'zlashgan sifatlar tadqiq etilgan.

ASOSIY QISM

Arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar orasida o'z ma'nosini saqlab qolgan sifatlar ham salmoqli o'rin egallaydi. Ularda har ikkala tilda ham ma'no tengligi hodisasi kuzatiladi. O'z ma'nosini saqlab qolgan sifatlar o'zlashish jarayonida qanday semantik mazmunga ega bo'lgan bo'lsa,

o'zlashgandan so'ng ham asosan shu ma'noda qo'llaniladi.

Masalan, "aziz" (عزيز) o'zlashma so'zining semantik tuzilishida aynan shu holatni kuzatish mumkin. Ushbu so'z arab tilida "ulug'", "e'zoz-e'tiborga loyiq", "izzat-hurmatga sazovor", "ardoqli", "qadrli" ma'nolarini ifodalaydi. O'zbek tilining izohli lug'atida ham mazkur so'zning arab tilidagi ma'nolari deyarli o'zgarmagan holda berilgan. O'zbek tili izohli lug'atida ham arabiy ma'nosining ayni o'zidir. Masalan: "Aziz Vatan", "Aziz mehmon", "Bola aziz odobi undan aziz"[5].

Ikki tilda ham bir xil ma'noni anglatuvchi o'z ma'nosini saqlab qolgan o'zlashma sifatlarni hozirgi adabiy o'zbek tili lug'ati tarkibida ko'plab uchratish mumkin. Bu o'zlashma sifatlarni tahlil qilishda, so'zlarning kelib chiqishi, shakllanish jarayoni hamda uning dashtabki holatini bilish muhim ahamiyatga ega. Chunki arab tilining so'z qurilishi o'zbek tilidagi so'z qurilishidan tubdan farq qiladi. Bu esa ayrim nomutanosibliklarni vujudga keltiradi. Masalan, arab tilidagi fe'llarning majhul daraja sifatdoshi shakli ko'p hollarda o'zbek tilida sifat ma'nosini beradi. Bunga masrur (مسرور), mas'ud (مساعد), mash'um (مشؤوم), mashhur (مشهور), mamnun (ممنون), mahzun (محزون) kabi o'zlashmalarni misol keltirish mumkin.

O'z ma'nosini saqlagan holatda o'zlashgan sifatlarni tahlil qilishda shu kabi muammolarni oldini olish maqsadida „O'zbek tilining etimologik lug'ati" dan foydalanildi. Quyidagi jadvalda o'z ma'nosini saqlagan holatda o'zlashgan sifatlar arab tili qoidalari asosida asliy va nisbiy turlarga ajratilgan.

Nisbiy sifatlar:		Asliy sifatlar:	
Haqiqiy	حَقِيقِيّ	Jasur	جَسُور
Ilmiy	عِلْمِيّ	Azim	عَظِيم
Saxiy	سَخِيّ	Mohir	مَاهِر
Samoviy	سَمَاوِيّ	Oqil	عَاقِل
Tibbiy	طَبِّيّ	Sokin	سَاكِن
Tarixiy	تَارِيخِيّ	Ojiz	عَاجِز
Hayotiy	حَيَاتِيّ	Aziz	عَزِيز
Diniy	دِينِيّ	Solih	صَالِح
Iqtisodiy	اِقْتِصَادِيّ	Asil	أَسِيل
Insoniy	إِنْسَانِيّ	Zolim	ظَالِم
Ijtimoiy	اجْتِمَاعِيّ	Faqir	فَقِير
Siyosiy	سِيَاسِيّ	Loyiq	لَائِق
Asabiy	عَصْبِيّ	Tanbal	تَنَبَل

Aqliy	عَقْلِيّ	Fozil	فاضل
Axloqiy	أَخْلَاقِيّ	Nodir	نادر
Badiiy	بَدِيعِيّ	Zaif	ضعيف
Vijdoniy	وَجْدَانِيّ	Hazin	حزين
Insoniy	إِنْسَانِيّ	Xasis	خسيس
Hissiy	حَسِّيّ	Xolis	خالص
Xorijiy	خَارِجِيّ	Kazzob	كذاب
Abadiy	أَبَدِيّ	Razil	رنذيل
Jiddiy	جَدِّيّ	Qabih	قبيح
Jinoiy	جِنَائِيّ	Ahmoq	أحمق
Amaliy	عَمَلِيّ	Johil	جاهل
Asosiy	أَسَاسِيّ	Zakiy	ذكيّ
Huquq	حَقُوقِيّ	Halim	حليم
Ruhiy	رُوحِيّ	Komil	كامل
Ilohiy	إِلَهِيّ	Latif	لطيف
Insoniy	إِنْسَانِيّ		

Jadvaldagi asliy sifatlar quyidagi vaznlarda kelgan.

فَاعِل (aniq daraja sifatdoshi)vazni: Mohir (ماهر), oqil (عاقِل), sokin (ساكن), ojiz (عاجز), solih (صالح), zolim (ظالم), loyiq (لائق), fozil (فاضل), nodir (نادر), xolis (خالص), johil (جاهل), komil (كامل).

فَعِيل vazni: Azim (عظيم), aziz (عزيز), asil (أسيل), faqir (فقير), zaif (ضعيف), hazin (حزين), xasis (خسيس), razil (رنذيل), qabix (قبيح), latif (لطيف).

فَعُول vazni: Jasur (جسور).

أَفْعَل vazni: Ahmoq (أحمق).

فَعْل vazni: Kazzob (كذاب).

So‘zlarni o‘zlashtirish jarayonida tovushlar tizimi o‘zbek tilining tovushlar tizimiga moslashtirib olingan. Ular tarkibidagi cho‘ziq “a.” unlisi asosan o‘zbekcha “o” unlisiga almashgan holatda o‘zlashgan. Buni فَاعِل, فَعِيل vaznidagi sifatlarda ko‘rishimiz mumkin. Masalan: “Mohir” arab tilida “ma:hir” (ماهر), “nodir” “na:dir” (نادر), “kazzob” “kaz:za:b”.

O‘z ma’nosini saqlab qolgan nisbiy sifatlar otlarning ohiriga –iyyun qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasaladi. Masalan: Ijtimoiy (اجتماعي) nisbiy sifati asli ko‘p ma’noli جمع fe’lining “to‘pladi”, “qo‘shdi” ma’nosi bilan hosil qilingan VIII bob masdari اجتماع so‘zidan -iyy(un) qo‘shimchasi bilan yasalgan [6:158]

O‘zlashma sifatlar tilimizga singib ketgan bo‘lib, ularni turli nutq uslublarida uchratish mumkin. Ularning aksariyati so‘zlashuv uslubida keng qo‘llaniladi. Masalan: Aziz (عزيز), asabiy (عصبي), jasur (جسور), saxiy (سخي), ahmoq (أحمق),

sokin (ساكن). Ahmoq (أحمق) sifatidagi “q” tovushi oldidagi “a” tovushi o‘zlashish jarayonida “o” tovushiga o‘zgargan. Arab tilidagi “حمق” fe’lidan yasalgan bo‘lib “aqli noroso”, “tentak” ma’nosini anglatadi.

Sokin (ساكن) o‘zlashmasi tinch, osoyishta, xotirjam ma’nolarini bildiradi.

Badiiy uslub: Samoviy (سماوي), hazin (حزين), latif (لطيف), azim (عظيم), mohir (ماهر), ilohiy (إلهي), asil (أسيل), abadiy (أبدى), badiiy (بديعي), komil (كامل), xolis (خالص), zakiy (زكي), ruhiy (روحي), faqir (فقير).

Faqir (فقير) o‘zlashma sifati esa insonning hayotiy holatini tasvirlaydigan leksik birliklardan biri bo‘lib, u moddiy jihatdan kambag‘al va nochor ekanligini ifodalaydi. Uni xalq og‘zaki ijodidan bo‘lgan “Amirning oshidan, faqirning mushti yaxshi” maqolida ko‘rish mumkin [7:251].

Azim (عظيم) g‘oyat katta, ulkan ma’nolarini anglatadi. Buyuk, ulug‘, ulkan sifatlariga ma’nodosh bo‘lib, mahsuldor uslubiy vosita sifatida ishlatiladi:

“Eski Jo‘vada azim bir jamoat yig‘ib, Azizbek bilan bo‘lgan mojarosini so‘zladi. A. Qodiriy, O‘tkan kunlar [7:108-109].

Azim (عظيم) o‘zlashma sifati leksemalarning qo‘llanish uslublari doirasida chegaralangan bo‘lib, ko‘proq badiiy va publisistik uslubda ishlatiladi.

Zakiy (ذكي) so‘zi o‘zbek tilida juda kam ishlatiladigan sifat bo‘lib, “idrokli”, “o‘tkir zehnli” kabi ma’nolarni anglatadi [8:137].

Publitsistik uslub: Axloqiy (أخلاقى), vijdoniy (وَجْدَانِيّ), tarixiy (تَارِخِيّ), insoniy (إِنْسَانِيّ), nodir (نادر).

Bir piyola choy ustida marhumning insoniy fazilatlarini yodga olishdi, farzandlariga sovg‘alar topshirildi. [9:2]

Ilmiy uslub: Iqtisodiy (اِقْتِسَادِيّ), aqliy (عَقْلِيّ), tibbiy (طَبِيّ), ilmiy (عِلْمِيّ), amaliy (عَمَلِيّ), asosiy (أَسَاسِيّ), hissiy (حَسِّيّ). Masalan: Ilmiy psixologik adabiyotlar qobilyatlarning tug‘maligi nazaryasini inkor etib shaxs qobilyatlarining no‘malum tabiiy omillar tomonidan azaliy belgilanishi to‘g‘risidagi tasavvurlarga qaeshi zarba beradi [10:15]. Ushbu gapda ilmiy (عِلْمِيّ), tabiiy (طَبِيْعِيّ), azaliy (أَزَلِيّ) o‘zlashma sifatleri qatnashgan.

Rasmiy uslub: Huquqiy (حَقُوقِيّ), jinoiy (جِنَائِيّ), siyosiy (سِيَاسِيّ), xorijiy (خَارِجِيّ), haqiqiy (حَقِيقِيّ). Quyidagi rasmiy hujjatda „huquqiy“ (حَقُوقِيّ), “jinoiy” (جِنَائِيّ) o‘zlashma sifatlarining ishlatilishini ko‘rish mumkin.

Mazkur Shartnoma bo‘yicha Tomonlar bir-

birlariga jinoiy ishlar bo'yicha keng ko'lamda o'zaro huquqiy yordam ko'rsatadilar [11].

Bu o'zlashma sifatlarining aksariyati barcha nutq uslublarida faol qo'llaniladi.

XULOSA

Mazkur maqolada arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan va asrlar davomida o'zining dastlabki leksik-semantik ma'nosini saqlab qolgan sifatlar lingvistik jihatdan tizimli tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, arab tili o'zbek tili leksik tarkibining shakllanishi va boyishida muhim manba bo'lib xizmat qilgan hamda ayniqsa, sifat so'z turkumi doirasida semantik barqarorlik hodisasi yaqqol namoyon bo'ladi. O'zlashgan sifatlarining katta qismi o'zbek tiliga fonetik va morfologik jihatdan moslashgan holda singib ketgan bo'lib, ular hozirgi adabiy tilning faol leksik qatlamidan mustahkam o'rin egallaydi.

Tahlil jarayonida o'z ma'nosini saqlab qolgan sifatlarining arab tili grammatik tizimi asosida asliy va nisbiy turlarga ajratilishi ularning kelib chiqishini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, mazkur sifatlarining turli nutq uslublarida (so'zlashuv, badiiy, publisistik, ilmiy va rasmiy uslub) faol qo'llanilishi ularning funksional imkoniyatlari kengligini ko'rsatadi. Bu holat o'zbek tilining tarixiy rivoji davomida boshqa tillar bilan o'zaro ta'sir natijasida boyib borgan ochiq va ko'p qatlamli tizim ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA INTERNET MANBALARI:

- Hasanov M. Arab tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: INVEST BOOK, 2025. – 348 bet.
- Abdug'apborov I.Q. Arab tilining o'zbek tiliga ta'siri // Islom tafakkuri ilmiy jurnali. – 2025. – № 22. – ISSN 0363-06XX. – URL: https://eu.docs.wps.com/module/common/aiGuide/?sid=sIK_5q9vnAd3Z78oG#1767671683925
- Abdujabborov A. Arab tili: darslik. – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 304 bet.
- Saidova S.S. Arab tilidan o'zlashgan atamalarining lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari // "Sharq tillarini o'qitishning dolzarb masalalari" mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – 2-jild, maxsus son (SPECIAL ISSUE 24). – 2022. – ISSN 2181-1784. – DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6653681>
- Aziz // O'zbek tilining izohli lug'ati. – Izoh. uz elektron lug'ati. – URL: <https://share.google/SsBEHuiF7EjXfufII>
- Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (arab so'zlari va ular bilan hosilalar). – Toshkent: Universitet, 2003. – 599 b.
- Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 257 b.
- Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar: roman. – Toshkent: Navro'z, 2019. – 400 b.
- Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (arab so'zlari va ular bilan hosilalar). – Toshkent: Universitet, 2003. – 599 b.
- Ishonch. Yurt taraqqiyoti yo'lida birlashaylik! – 2026-yil 15-yanvar, №8 (5228). – O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi nashri.
- Matkarimova, N. Akmeologik yondashuv asosida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini shakllantirish (Metodik qo'llanma). Toshkent: IJOD NASHR, 2020. – 48 b.
- O'zbekiston Respublikasi bilan Birlashgan Arab Amirliklari o'rtasida jinoiy ishlar bo'yicha o'zaro huquqiy yordam to'g'risidagi shartnoma (Abu Dabi, 11.11.2014) // <https://share.google/1lu3FeOxTiUsdPZfQ>
- Erkaboyeva N. O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami. – Toshkent: Yosh kuch nashriyoti, 2019. – 495 bet.
- Pardaev Z. N. O'zbek tilida sifatlarining semantik-uslubiy xususiyatlari: filol. fan. nomzodi diss. – Samarkand: O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, A. Navoiy nomidagi SamDU, 2004. – 147 b.
- Mamarajabova N. O'zbek tilida sifatlarining konnotativ ma'nolari: filol. fan. nomzodi diss. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, A. Navoiy nomidagi Til va Adabiyot instituti, 2005. – 179 b.
- Jamolxonov, H. Hozirgi o'zbek adabiy tili: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.

ДАМИНОВ Иргаш,

Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
проректори, тарих фанлари бўйича PhD, доцент

МУЪТАЗИЛИЙЛИК: КАЛОМ ҚОИДАЛАРИНИ ТУШУНТИРИШДА “БЕШ УСУЛ” ҒОЯСИ

МУТАЗИЛИЗМ: ИДЕЯ “ПЯТИ ПРИНЦИПОВ” В ОБЪЯСНЕНИИ ОСНОВ КАЛАМА

MU'TAZILISM: THE CONCEPT OF THE “FIVE PRINCIPLES” IN EXPLAINING THE RULES OF KALAM

Аннотация. Муътазилийлар томонидан илгари сурилган ғоялар бирлаштирилган ҳолда “беш усул” деб аталади. Бу ғоялар муътазилийлар таълимотининг асосини ташкил қилади. Қолган барча қарашларида мана шу ғояларга асосланган. Шарқ, жумладан, мотуридийлик таълимоти вакиллари ҳисобланган юртимиз алломалари томонидан муътазилий қарашлар қаттиқ қораланган, танқид қилинган бўлса ҳам, улар Фарбда илиқ қабул қилинган ва рационалистлар – ҳурфиқрлийлик вакиллари сифатида алоҳида қўллаб-қувватланган.

Мақолада “беш усул” ғояси тарихи, асослари, шунингдек, уларга аҳли сунна олимлари, хусусан, Абу Муин Насафий раҳбарлари унинг “Табсира”, “Баҳрул калом” ва “Тамҳид” асарлари доирасида таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Абу Ҳузайл Аллоф, усули хамса, ал-адл, ат-тавҳид, ал-ваъд вал ваид, ал-манзила байнал малзилатайн, ал-амр бил маъруф ван наҳй анил мункар, ал-ҳува – ҳува, ла ҳува ва ла ғойрух, ла ҳува, ал-каломун нафсий.

Аннотация. Идеи, выдвинутые мутазилитами, объединяются под названием “пять принципов”. Эти концепции составляют основу учения мутазилитов и лежат в основе всех их воззрений. Хотя на Востоке, включая представителей учения матуридитов и учёных нашей страны, мутазилитские взгляды подвергались строгой критике и осуждению, на Западе они были тепло приняты и получили поддержку рационалистов – представителей свободомыслия.

В статье рассматривается история и основы идеи “пяти принципов”, а также анализируются

ответы учёных ахль ас-сунна, в частности Абу Муина Насафи, на эту концепцию в его трудах “Табсира”, “Баҳрул калом” и “Тамҳид”.

Ключевые слова: Абу Ҳузайл Аллоф, пять принципов (усули хамса), справедливость (аль-‘адл), единобожие (ат-тавҳид), обещание и угроза (аль-ва‘д ва-ль-ва‘ид), положение между двумя положениями (аль-манзила байна-ль-манзилатайн), повеление одобряемого и запрещение порицаемого (аль-амр би-ль-ма‘руф ва-н-наҳй ‘ани-ль-мункар), аль-хува – ҳува, “не Он и не иное” (ля ҳува ва ля ғайруху), “не Он” (ля ҳува), внутреннее слово (аль-калам ан-нафси).

Annotation. The ideas put forward by the Mu‘tazilites are collectively known as the “Five Principles.” These concepts form the foundation of Mu‘tazilite doctrine and serve as the basis for all their other views. Although Mu‘tazilite perspectives were strongly criticized and condemned in the East, including by scholars of our region who represented the Maturidite tradition, they were warmly received in the West and supported as part of rationalist and free-thinking thought.

This article examines the history and foundations of the “Five Principles,” as well as the responses of Sunni scholars to them, particularly the refutations by Abu Mu‘in al-Nasafi, analyzed within his works *Tabsira*, *Bahr al-Kalam*, and *Tamhid*.

Keywords: Abu Huzayl Allaf, *Usul al-Khamsa* (the Five Principles), *al-‘Adl* (Justice), *at-Tawhid* (Monotheism), *al-Wa‘d wa-l-Wa‘id* (Promise and Threat), *al-Manzila Bayna al-Manzilatayn* (the Position Between Two Positions), *al-Amr bil-Ma‘ruf wa-n-Nahy ‘an al-Munkar* (Commanding the Good and Forbidding the Evil), *Huwa – Huwa* (He is – He is), *La Huwa wa La Ghairuhu* (Neither He nor Another), *La Huwa* (Not He), *al-Kalam an-Nafsi* (Self-Originated Speech).

КИРИШ

Калом илмида энг муҳим ҳисобланган имон масаласи доирасига кировчи улкан гуноҳни содир қилган мўъминнинг ҳолати борасидаги қарашлар натижасида Ҳасан Басрий халқасидан ажралиб чиққан муътазилийлар жамоаси имон ва куфр ўртасида муайян бир ҳолат борлигини даъво қилган эди. Унга кўра, мўъмин гуноҳи кабирани содир қилса, имондан чиқади, аммо кофир бўлмайди [8].

Улар, кейинчалик, адолат, Қуръони каримнинг яратилган, инсон ўз амалларининг яратувчиси экани каби ғояларни исботлашга уриндилар. Бу қарашлар жам ҳолда “Усули

хамса” – “Беш усул”, дея ном қозонди. Ҳатто бу муътазилийларнинг ўзига хос “ташриф қоғози”га айланди [9].

Хуллас, барча муътазилийлар Абу Ҳузайл Аллоф (749/753-841/849) томонидан сўнгги ҳолига келтирилган “усули хамса” деб аталувчи беш тамойилга қатъий амал қилган [12].

Ушбу масаланинг алоҳида жиҳати шундаки, кейинги давр кўплаб деструктив кучлари муътазилийликнинг мазкур ғояларини ўзлаштирди ҳамда ўзларининг мақсадларига хизмат қилдирди [13].

АСОСИЙ ҚИСМ

Ал-Адл (*адолат*) – Аллоҳнинг фақат яхшилик қилиш қобилияти ва асрлар давомида таркиб топган нарсалар тартибининг бузилишига йўл қўймаслик сифати [4]. Шунга кўра, Адолат инсонга нисбатан умумий маънода ёмонлик (жавр)ни ҳис қилиш, бартараф этиш қобилиятидир.

Қайтарилган амаллар (фиск ва жавр)дан йироқ, шариат тақиқлаган ишлар (ҳаром)ни қилмайдиган мусулмон одил сифатида таърифланади (Али-заде, 2007).

Одил бўлмаган инсон тавба қилиши лозим ва унга каффорат шарт бўлади. Шундан кейин гуноҳлардан тийилиб, муносиб ҳаёт кечириши керак.

Муътазилийлар ҳамда ўрта асрлар шиъа аҳли илгари сурган ушбу ғоя мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб, асарларида ўзларини “аҳлул адл” – “адолат аҳли”, деб ҳам атайдилар [7]. Бу билан аҳли эътизол адолатпеша, ҳақиқат ҳимоячилари эканини даъво қиладилар.

Муътазилийларда Аллоҳнинг мутлақ адолати ғоясидан “инсон барча амалларининг яратувчисидир” қараши келиб чиққан. Яъни Аллоҳ Ўзи яратган амални тақдир сабабидан бажаргани сабаб бандасини – илоҳий адолатга зид келгани учун – жазоламайди [12]. Билъакс, ҳар бир амал яратувчиси банданинг ўзи бўлиб, инсон ўзи яратган амал сабаб жазоланади ва бу мутлақ адолатдир. Адолат шуни тақозо қилади. Яъни Аллоҳ бандани ёмон амали сабабидан жазолаши учун шу амални Аллоҳ эмас, банда яратган бўлиши шарт. Кўриниб турганидек, мазкур ғоя Аллоҳ адолати сабаб ёмонликни, зулмни яратмаслиги, аксинча, бу нарсаларни яратиб, натижасига кўра бандаларни жазолаши

илоҳий адолатга зид экани фикрига мувофиқ илгари сурилган.

Илоҳий адолат олий адолатдир. Уни инсон англашга қодир эмас. Шунинг учун Аллоҳнинг фақат раҳматидан умидвор бўлинади, асло адолатидан эмас [8].

Айрим тоифалар, жумладан, муътазилийлар илгари сурган ғояларнинг зоҳири бунёдкор бўлса ҳам, аслида, уларнинг талқини адашиш ҳисобланади. Жумладан:

– улар “беш усул”дан биринчиси бўлган Тавҳид талқинида ҳар бир ўрмаловчи, қимирловчи жонзотни “Аллоҳ” (яратувчи) деб атадилар;

– “ал-ваъд вал вайд”ни изоҳлашда ҳам Аллоҳ имон келтирган бандасини жазолаши мумкин эмаслигини уқтирдилар [11]. Бу эса айрим экстремистик кучлар учун мақсадларини амалга оширишда дастуруламал бўлиши шубҳасиз;

– уларнинг “дуоси мустажаб бўлмаслигини олдиндан билган ва ижобат қилишни Аллоҳдан сўрамаган киши учун бирон-бир элчи юборишнинг ҳеч қандай фойдаси йўқ” деган қараши эса кейинги пайтларда авж олаётган суицид (ўз жонига қасд қилиш)нинг авж олишига сабаб бўлиши мумкин.

Ам-Тавҳид – Аллоҳнинг ягоналиги. Муътазилийлар бу қараши билан политеизм, атропофорфизм билан бир қаторда Аллоҳнинг азалий сифатларини ҳам инкор этади [3]. Муътазилийлар “тавҳид” усули орқали Аллоҳнинг сифатларини инкор этган. Бундан Аллоҳдан бошқа яна кўплаб азалий бўлганлар, яъни илоҳлар ҳам борлиги келиб чиқади ва бу ҳол илоҳиётнинг кўп сонлигига олиб келади. Улар, шу тариқа, Аллоҳнинг шериги борлигини амалда тан оладилар.

Муътазилийлар тоифасининг кўзга кўринган намояндаларидан бири, ҳузайлия асосчиси Абу Ҳузайл Аллоф (749/753-841/849) илм ҳақида гапириб, шундай дейди: ““*Ҳува – ҳува*”¹ илмига кўра У Олимдир. Ўз қудратига кўра Қодирдир. Ҳаёт бўлишига кўра Тирикдир” [8].

Бу ўринда “*Ҳува – ҳува – У* Унинг ўзидир” жумласи эътиборли. Аллоф ушбу сўзи билан Аллоҳнинг барча азалий сифатларини инкор

¹ У Унинг ўзидир. Бундан Аллоҳ ва Унинг сифатлари бир деган хулоса келиб чиқади.

этомқда. Ҳар бир сифатни зот, деб кўпилоҳликка йўл очмоқда. Шу тариқа, ҳузайлийлик ақидасига кўра, 99 та илоҳ бар экани исботланмоқда.

Бундан маълум бўладики, муътазилийлар сифатларни уларнинг айнан зотдан иборат бўлгани учун инкор этадилар.

Ашъарийлар ва мотуридийлар Аллоҳнинг сифатлари масаласидаги фикрларини “*Ла ҳува ва ла ғойруҳу*” (У У эмасдир, Ундан ўзга ҳам эмасдир) ақидасига биноан илгари суриб, Аллоҳнинг азалий сифатлари Унинг ўзи билан бирга азалий эканини таъкидлайдилар [11]. “У асли у эмасдир, ғайри зот ҳам эмасдир”. Бу хусусда мотуридий аллома Абу Муин Насафий (1027-1114) шундай ёзади: “Аллоҳ ўзининг барча сифатлари билан ягонадир. Унинг барча сифат ва исмлари ҳеч бир изоҳ талаб қилмайдиган азалий ва қадимийдир” [7].

Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад Насафий (1069-1142) бу ҳақда шундай дейди: “*Муътазилийлар ва файласуфлар* Аллоҳнинг сифатларини, *карромийлар* у сифатларнинг азалийлигини, *ашъарийлар* ва *мотуридийлар* эса сифатларнинг *ғайрия* ва *айниятлигини* рад этган” [8]. Бундан муътазилийлар айрим қарашлари билан файласуфларга ҳамфикр экани маълум бўлади.

Айрим тадқиқотчилар, *аҳли эътизол*нинг Аллоҳнинг зоти ва сифати ҳақида фикрлари *жаҳмийлар* билан бир хиллиги боис, уларни бир-биридан ажратмайди.

Ал-Ваъд вал ваид – Аллоҳ мўминга жаннат, кофирга дўзах ваъда қилган экан, ўз ваъдасида туриши лозим [5]. Бунга кўра бирор инсонга Пайғамбар (сав) шафоатию Аллоҳнинг Раҳмон, Раҳим сифатлари ҳам ёрдам бермаслиги керак. Чунки инсон хатти-ҳаракати учун тўлиқ жавоб бериши лозим. Шу орқали шафоатни инкор қиладилар. Муътазилийлар аини шу қараш билан хорижийлардан фарқ қилади. Улар мўмин имонини амали билан мустаҳкамлаши, қалб эмас, амал бирламчи эканини таъкидлашган. Бу эса мақсадга эришишда куч ишлатиш заруратини тўлиқ қўллаб-қувватлайди.

Ал-Манзила байнал малзилатайн – гуноҳи кабира содир қилган муслим мўминлар қаторидан чиқади (*гуноҳлар учун жавобгарликни охиратга ҳавола қилувчи муржиийлар фикрига қарши*), аммо кофир ҳам бўлиб қолмайди (*банда амалга оширган улкан гуноҳи сабаб*

кофир бўлишини даъво қилувчи хорижийлар фикрига қарши) [10]. У улар ўртасида бўлади. Шу қараш сабаб Восил ибн Ато бошчилигидаги илк муътазилийлар Ҳасан Басрий халқасидан чиқади.

Восил ибн Атонинг Ҳасан Басрий мажлисида имон масаласига тааллуқли гуноҳи кабирани содир қилган мўмин ўрта мақомда бўлишини англатувчи “манзилатун байнал манзилатайн” (*икки макон ўртасидаги бир макон, яъни (имон) жаннат ва дўзах (куфр) оралиғи*) ақидасини Қуръондаги “Исро” сурасининг 9-10-оятлари (“*Албатта, бу Қуръон энг тўғри йўлга ҳидоят қилур ва яхши амалларни қилувчи мўминларга, албатта, ўшаларга улуг ажр борлиғи хушхабарини берур. Албатта, охиратга имон келтирмайдиганларга, ўшаларга, аламли азобни тайёрлаб қўйдик*”)га асосланган ҳолда ўртага ташлади” [1].

Хорижийлар гуноҳи азимни содир қилган кишини кофир, муржиийлар эса имон аҳду паймон ва калимаи шаҳодатга қурилган, шунинг учун ҳам, гуноҳи кабира имонга зарар етказмайди – у киши тавба қилса, мўминлигича қолади, деб ҳисоблайди. Восил ибн Атога Амр ибн Убайд каби бир қанча шогирдлар эргшиб, Ато ўз халқасини ташкил этган ва муътазилия шу тариқа тахминан 100/718 йилда пайдо бўлган.

Муътазилийлик таълимоти аббосий халифалар Маъмун (813-833), Муътасим (833-842) ва Восик (842-847) даврида расмий эътикод сифатида тан олинди. Мутаваккил (821-861) даврига келиб, яъни 847 йилдан исломга зид оқим ҳисобланиб, қаттиқ таъқиб қилинди [6].

Муътазилийлик вакиллари ўзларининг ақлга таянувчи ғояларини илгари сурди. Натижада, аббосий халифалар, айниқса, 815 йилдан 833 йилгача ҳукмронлик қилган халифа Маъмун (786-833) бидъатчи фирқаларга раддиялар бериш учун муътазилий ғояларга таянди.

Аксар аббосий халифалар муътазилийларни ўзига яқин тутиб, уларни рағбатлантирди. Муътазилийлар эса ўз ғояларини юқори баҳолаб, манманлик билан иш тута бошлади ва ақидавий қарашларини бошқа мусулмонларга, ҳатто олимларга ҳам зўрлик билан сингдира бошлади. Бу ишларини амалга оширишда аббосий халифаларнинг кўмагидан фойдаланди.

Улар “Қуръон – махлуқ” (“Қуръон – яратилган”) деган фикрни буюк олимларнинг ихтиёрига қарши уларга зўрлик билан мажбуран қабул қилдира бошлади². Инкор этганларни зиндонга ташлади, турли азобларга гирифтор қилди.

Ал-Амру бил маъруф ван наҳйу анил мункар (яхшиликка даъват ва ёмонликдан қайтариш) – ҳар қандай ҳолатда, ҳар қандай усулда, ҳатто қилич билан бўлса-да, бу ҳукми бажариш ҳар бир муслим учун мажбуриятдир [5].

Аҳли эътизолнинг охириги фикри замонавий оқимлардан ҳисобланган таблиғчилар томонидан муайян ўзгартиришлар билан қабул қилинган. Уларнинг наздида, йилда бир ой, ойда уч кун, ҳафтада бир кунни Аллоҳ йўлида даъватга сарфлаш лозим.

Умуман, муътазилийлар умавийлар давлатига (661-750) рақобатчи бўлиб фаолият кўрсатди.

Асли шиалардан бўлган зайдийларга нисбатан хайрихоҳлиги туфайли аббосий халифалар (750-1258) уларга салбий муносабатда бўлди. Айниқса, улар Хорун Рашид даври (170/786-193/809)да таъқиб остига олинади.

Лекин Маъмун ва ундан кейинги икки халифа Муътасим (218/833-227/842) ва Васик даври (227/842-232/847)да аҳвол бутунлай ўзгариб, ҳатто давлатнинг баъзи йирик мансабларига ҳам эришдилар. Лекин Мутаваккил ҳукмронлиги даврида (232/847-247/861) яна таъқиб остига олинди.

Асли рофизий шиалардан бўлган Буидлар даврида (945-1055) муътазилий Қози Абдул Жаббор Муътазилий (ваф. 1025 й.) мактаби ривожланди [9]. Қози Абдул Жаббор ўз даврида “Қозийул куззот” (*қозилар қозиси*) лақабига сазовор бўлган. У ўз замонасида муътазилия оқими етакчиси эди. Хуросоннинг Рай шаҳри ва унинг атрофидаги жойларда имомлик мансабида фаолият юритиб, ўша ер (Рай)да 1024 йили оламдан ўтган [12].

Тарихчи олимлар у ҳақда: “У калом илмининг мазмун-моҳиятини очиб берди ва унинг мўътадиллигини тарғиб қилди”, – дейди [12]. Унинг асарлари ичида энг машҳури калом илмига оид қисқача “Ал-Муғний” (“Беҳожат қилувчи”) деб аталувчи 20 жуздан иборат

“Ал-Муғний фи абвоби аҳлил адл ват тавҳид” (“*Тавҳид ва адолат учун курашувчиларни беҳожат қилувчи*”)дир. Мазкур асар номида Аллоҳнинг азалий сифатларидан бири – “Ал-Муғний” (“Беҳожат қилувчи”)га муайян ишора бор [12].

Калом олимларидан яна бири Абу Юсуф Ғазвиний Муътазилий Муфассир (ваф. 1095 й.) фуруъ илмида зайдий мазҳабида эътиқод қилган. У Қози Абдул Жабборнинг шогирдларидан бири эди [10].

XII-XIII асрларда муътазилийлар фикри Хоразмда ҳам кенг ёйилди. Шарқ аристотелизми асосчиси аллома, араб файласуфи Абу Юсуф Ёкуб ибн Исҳоқ Киндий (800-870)нинг фалсафий қарашлари муътазилийлар таълимотига жуда яқин эди [9]. Шунинг учун халифа Мутаваккил даврида у ҳам таъқиб остига олинган. Олим тажрибали таржимон эди. Юнон манбаларини араб тилига маҳорат билан таржима қилган. Арасту асарларига шарҳлар ёзган.

Киндийнинг фикрича, оламнинг яратувчиси Аллоҳ бўлиб, у азалий ва танҳо, лекин табиатдаги барча нарсалар материядан ташкил топган, материя эса олов, сув, ҳаво ва тупроқдан иборат. Киндий материя, ҳаёт, фазо, вақт ва ҳаракатдан иборат 5 субстанция концепциясини илгари сурган. У биринчи бўлиб аклнинг 4 хил (*ақлий, имконий, эришилган ва намоён бўладиган тарзда*) кўриниши ҳақида фикрлар мажмуасини ишлаб чиққан [9].

Аббосий халифалар, айниқса, Маъмун (815 – 833) бидъатчи фирқаларга раддиялар бериш учун муътазилийлик ғояларига таянди. Бундай рағбат ва ишончдан руҳланган аҳли эътизол ўз ақидавий қарашларини бошқа мусулмонларга, ҳатто уламою фақиҳларга ҳам зўрлик билан сингдирди. Чунки халифалар муътазилий ғояларни тарқатишда ҳар қандай зўравонлик ва куч ишлатишдан тоймади.

Улар “Қуръон – махлуқ” деган хато фикрни буюк олимларнинг ихтиёрига қарши уларга зўрлик билан мажбуран қабул қилдира бошлади. Кимки бу масалада ўзгача фикр билдирган бўлса, уни қамокқа ташладилар ёки турли-туман азобу уқубатларга гирифтор қилдилар. Эътиборлиси, айна мана шу нотўғри қараш, охир-оқибат, муътазилия оқимининг парчаланиб кетишига ҳам сабаб бўлди [13].

Қуръоннинг яратилган экани борасидаги мазкур қараш, аслида, Қуръонда қатор оятлар

² Қаранг: Насафий Абул Муин. Баҳрул калом. –Дамашк: Дорул Фарфур, 1997. –Б. 147.

келган бўлса ҳам [1], муътазилийларнинг ўз қарашларида ҳаддан ошиши, баъзан эса ҳокимларнинг аралашуви сабаб вужудга келди [7].

Муътазилийлар ўзини диннинг ҳомийси деб кўрсатди. Ўз қарашини ва ақидасини тўғри билиб, бошқаларнинг фикрини куфрга олиб келадиган хато фикр, деб даъво қилди. Сиёсий ҳокимиятга эга бўлиб, салтанат қўлига ўтгач, “Қуръон – махлуқ” деб айтмаганларни қаттиқ қийноққа солди. Уларнинг фикрича, Аллоҳнинг каломи – ҳодис ва махлуқ. Шунга кўра калом Аллоҳнинг азалий сифати эмас. Бу билан бошқа сифатлар ҳам азалий сифат тарзида рад этилди. Улар “Аллоҳ – мутакаллим (*гапирувчи, сўзловчи*)” деган йўлдан борди [8].

Муътазилийлар Қуръоннинг ҳодис бўлганига далил келтиради. Бу махлуқ бўлиш бошқа нуқтаи назар томонидан кўрсатилади: “Қуръонни Аллоҳ таоло келтириб, яратди”. Қуръоннинг тақдир этилишининг асл моҳияти унда бандаларнинг манфаати мавжудлигида. Ҳар бир илоҳий тақдир натижаси башарий манфаатдир. Лекин бу эътиборсизлик юзасидан эмас. Чунки Аллоҳ таоло бу каби эътиборсизликлардан юқори туради.

“Ал-Муғний” асарининг муаллифи Қози Абдул Жаббор шундай дейди: “Аллоҳнинг каломи ҳодис бўлган. Аллоҳ Қуръонни ўз бандалари манфаати учун яратди. Башарти, шундай экан, Аллоҳ унинг ҳодис бўлишини тақдир қилгани аён бўлади. Зеро, Аллоҳ таоло эътиборсизлик юзасидан бирор нарсани яратиши мумкин эмас. Амалда, Аллоҳ бир нарсага қасд қилса, унда қатъий манфаат ва далолат бўлиши шарт. Бу собит бўлса, у Аллоҳнинг бошқа ишларига ҳам ўхшаб кетиши керак. Қуръони каримни махлуқ деган фикрни илгари суришда ҳам шу ҳолат юз беради. У томондан яратилган барча ишларда, ҳаракатларда айнан шу мақсад тақдир қилинган ҳолда бўлади. Шу нуқтаи назардан Қуръоннинг махлуқлигига ёндашиш зарур” [12].

Муътазилийларга зид равишда ўз даврида салафи солиҳлар фаолият юритди. Улар бу масалада бошқа нуқтаи назарга эга эди. Уларнинг фикри муътазилийларнинг қарашларидан кескин фарқ қилади. Унга кўра, Қуръон Аллоҳнинг каломидир. Аҳмад ибн Ханбал ва унинг издошлари ҳам шу фикрни билдиради.

Аҳмад ибн Ханбал: “Қуръон – Аллоҳнинг каломи. Мен уни махлуқ ёки ғайримахлуқ деб

айтмайман”, – дейди. Бу каби фикрлар унинг азоб-уқубатларга дучор қилинишига олиб келди [6].

Аҳлус сунна вал жамоа уни “*ал-каломун нафсий*” деб атади. Бу, аслида, Аллоҳнинг каломи бўлиб, Аллоҳ таолога мансуб бўлган азалий сифатдир. У “*ла ҳия ҳува ва ла ҳия ғойруҳ*” (*У У эмасдир, Ундан ўзга ҳам эмасдир*) га мансуб [8].

Абу Муин Насафий муътазилийларнинг Аллоҳнинг каломи масаласидаги “у – махлуқ”, “у – ҳодис” деган фикрини танқид қилди [8]. Аллома: “Аллоҳ таолонинг зоти хусусида каломнинг ҳодис бўлиши зотдан калом сифатини батамом олиб ташлайди. Агар каломдан батамом холи бўлмаганда эди, бу сифат билан азалдан тавсиф қилинган бўлар эди” [7], – дейди.

Агарки, каломдан батамом холи экан, бу холилик ё зотийлик нуқтаи назаридан бўлади, ёки воситанинг мавжуд бўлмаслиги маъносида бўлади. Агар зотий жиҳатдан холилик мавжуд экан, каломнинг ҳодислигини, батамом холиликка олиб келадиган зотнинг мавжудлигига қарамасдан, тасаввур қилиш мумкин эмас.

Зотнинг мавжуд бўлмаслигини айтиш қуйидаги сабабларга кўра мумкин эмас:

1. У қадимийдир. Қадим эмас, дейиш мумкин эмас.

2. Зот мавжуд бўлмаса, каломнинг мавжудлиги бордан йўқ қилувчи зотда бўлиши мутлақо мумкин эмас.

3. Унинг каломдан батамом йўқолишини шарт қиладиган зот мавжуд бўлганда эди, адамуз зот – фақат зотнинг бўлмаслиги шарти билан калом мавжуд бўлар эди. Бу эса мутлақо мумкин эмас. Чунки зотнинг мавжудлиги унда калом мавжуд бўлишининг жойи зарурийдир. Шундай экан, зотнинг мавжуд эмаслиги ҳақида гап ботил [8]. Шу туфайли агар зот ўзича каломдан батамом холи бўлганда эди, у ҳодис бўла олмас эди.

Агар зот ўзи билан мавжуд бўлган каломдан батамом холи бўлса, бундай ҳолда уни йўқотувчисининг сабабчиси маъносида калом мавжуд эмас.

Шунингдек, батамом йўқотиш сифатига эга зот йўқолмайди. Чунки у мавжуд бўлмаса, калом ҳодис бўлмайди. Бу ҳолат у ёки азалий, ёки ҳодис бўлган маъносида мавжуд бўлади.

Агар азалий бўлса, йўқолиш сифати бўлмайди. Агар ҳодис бўлса, албатта якуни – ажали бўлади. Зеро, бошланган иш тугайди.

Бу турли ҳодисаларга макон берган Аллоҳ таолонинг ишидир. Шунинг учун *Абу Муин* Насафий Аллоҳнинг зоти хусусида “Аллоҳнинг каломи – ҳодис” деганларни инкор қилди. Бундай деганлар *карромий*лар ва уларга эргашганлар эдики, уларнинг бу каби қарашлари худосизликка олиб келди [7].

Насафий *каломун нафсий* ҳақидаги асосни Куръондаги яҳудийлар тўғрисидаги хабарга таяниб, илгари суради: “*Яна ўзларича: “Айтаётган сўзимиз сабабли Аллоҳ бизларни азобламаса эди!”* – дерлар” [1]. “*Улар ичидаги сирларини Сиздан яширадилар*” [1].

Аллоҳ таолонинг Юсуф алайҳиссалом ҳақида берган хабаридан: “Бас, Юсуф бу гапни ичига солиб, уларга билдирмади ва “Сизлар ёмон (тубан) мартабада экансиз. Аллоҳ сиз тавсиф этаётган нарсани яхши билувчидир”, – деди” [1].

Юқоридагиларнинг барчаси каломун нафсийнинг мавжудлигига далилдир. Яъни каломнинг асли нафсда мавжуд нарсада бўлади. Нафсда мавжуд нарса ҳақида хабар бериш учун ҳарфлар, лафзлар, қурол – жиҳозлар зарур. Улар ҳам калом деб аталади: “Ҳар бир ибора ёки лафз муайян бир жойда ҳосил бўлади, лекин ақлда пайдо бўлган нарсага далил бўлмайди. Ҳукм унга тааллуқли эмас. Чунки у ўзида мантикий мазмунни акс эттирмайди” [8]. Бу фикр, аҳлус сунна вал жамоа назарида, *Абу Муин* Насафий билдирган *каломун нафсий* ҳақидаги айни кўзда тутилган мақсаддир [8].

Демак, *каломун нафсий* инсоннинг нутқ аъзолари ёрдамида вужудга келадиган ҳодиса бўлиб, азалий илоҳий каломдан ўзининг яратилгани билан фарқ қилади.

Муътазилийларнинг тазйиғи аббосий халифалар Маъмун, Муътасим (ваф. 841 й.), Восиқ (ваф. 848 й.) пайтида ҳам давом этиб, 846 йилда халифаликни эгаллаган Мутаваккил (ваф. 861 й.) даврида мураккаб вазият ўртадан кўтарилди: “Мутаваккил миҳна³ни бекор қилди. Турли-туман қарашлар ва мазҳаблар ҳақидаги мунозараларни тўхтатди. Унинг мақтовга сазовор бошқа фазилатлари ҳам кўп”.

³ Куръони каримни махлуқ деб айтмаган кишиларга нисбатан қўлланган жазони амалга ошириш ҳаракати.

Халифа Мутаваккил *насибия* оқимиға мансуб бўлиб, Али ибн Абу Толибни ёмон кўрар эди. Шу даврдан эътиборан *муътазилий*лар инқироzi бошланиб, *ҳашавий*⁴лар эътибори тобора ортиб борди⁵.

ХУЛОСА

Юқоридагилардан аён бўлаётирки, муътазилийлар ўз даври илм аҳлининг илғор вакилларида ҳисобланса-да, улар томонидан илгари сурилган аксар ғоя ва қарашлар аҳли сунна томонидан қабул қилинмади. Чунки бу қарашлар асосан бошқа динлар ва юнон фалсафаси таъсирида шаклланган эди [9]. Бундан ташқари, муътазилийлар ақлни бирламчи санадилар, “ақл тарозисига тортиб кўрилмаган ҳар қандай илмни асоссиз” ҳисобладилар. Бу эса ислом ақидаси тамойилларига зид бўлиб, Куръон оятлари ва ҳадислар билан тасдиқланган кўплаб масалаларнинг инкор қилинишига олиб келди.

Ўз навбатида, муътазилийлик вакиллари билан кечган кизғин баҳсу мунозаралар жараёнида аҳли суннадан ҳисобланган Имом Абу Мансур Мотуридий асос солган ақидавий мазҳаб издошлари нақл, яъни Куръон ва ҳадисга таянган асарлар таълиф этдилар. Бу асарлардан кўпчилиги бизнинг давримизгача етиб келган ва уларни таржима қилган ҳолда кенг халқ оммаси эътиборига ҳавола қилиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир [9].

Умуман, калом таълимоти, унинг вужудга келиши ва тараққиёт босқичларини илмий асосда изчил ўрганиш нафақат мазкур билим, балки фалсафа фани, тасаввуф илми билан боғлиқ тарихий жараёнлар, мазкур илмларнинг калом билан боғлиқлиги, уларнинг ўзаро маносабати ҳақидаги тушунча ва билимлар бўйича қиёсий, таҳлилий хулосалар чиқариш имконини беради.

Маълумки, бугунги кунда содир бўлаётган ижтимоий, сиёсий воқелик ҳар қандай инсонни ўрта асрларда содир бўлган ақидавий

⁴ Уларнинг наздида, ҳадисларда келган қўрқитиш, рағбат, фарз ва суннатнинг барчаси бир нарса бўлиб, Пайғамбар суннатини тарк қилган ҳар қандай кимса Аллоҳнинг расулига қарши чиққан бўлади: Тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Тулепов А. Ислom ва ақидапараст оқимлар. –Т.: Шарқ, 2013. – Б. 154-155.

⁵ Таъйин кизбил муфтарий. – Б. 11; Баъзий. Ишоротул маром. – Б. 140-141.

ихтилофлар, уларнинг сабаб ва натижалари, айниқса, бу жараёнларнинг кейинги давр фирқалари, деструктив оқимлар фаолиятига таъсири ҳақида чуқурроқ тафаккур юритишга ундамоқда [13].

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ватан ва миллатнинг бугунию келажагига бефарқ бўлмаган ҳар бир фуқаронинг аҳли сунна қарашларини чуқур ўрганиш асосида адашган ботил фирқаларга ўринли раддиялар бериш учун ўзларининг беназир илмий мероси билан дунёга танилган алломалар асарларини ўрганиши, уларнинг асл мазмун-моҳиятидан ёшларни хабардор қилиши давр талаби бўлиб қолмоқда.

Бинобарин, Абу Мансур Мотуридий, Абу Муин Насафий, Абу Фазл Насафий каби буюк сиймолар асарларидан бугунги кунда ҳам фаолияти кузатилаётган диний экстремистик ташкилотлар илгари сураётган ғояларга қарши курашда манбавий асос сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, бу сингари нодир манбаларда калом илмига тааллуқли ҳар бир масала ҳақида батафсил маълумотлар берилган бўлиб, уларнинг келиб чиқиш сабаблари, илгари сурган фирқалар, энг муҳими, мазкур масала бўйича аҳли суннанинг позицияси Қуръон ва ҳадисга таянган далиллар билан ёритилган.

Калом доирасида фаолият олиб борган илк тоифалардан муътазилийлик ғоялари ва улар қарашларининг алоҳида жиҳатлари Абу Муин Насафийнинг “Табсирату-л-адилла”, “Баҳру-л-калом фи илми-л-калом”, “Ат-Тамҳид ли қавоиди-т-тавҳид” номли асарларида келтирилган [8]. Бу далиллар аҳли сунна вал жамоа қарашларига мувофиқлиги билан аҳамиятли.

Ҳақиқатдан ҳам, илк ислом даврида пайдо бўлган фирқалар орасида муътазилийликнинг мавқеи юқори бўлиб, унинг бир нечта сабаблари бор эди. Шулардан бири мазкур фирқа вакилларининг ўша давр сиёсий ҳокимият вакиллари томонидан кенг миқёсда қўллаб-қувватлангани бўлган.

Натижада, бу фирқа вакиллари ўз ғояларини ёйишда руҳий-психологик таъсир кўрсатишдан ташқари жисмоний куч ишлатишдан ҳам тоймадилар.

Аҳамиятли жиҳати, аҳли эътизолнинг ғоялари кейинги давр оқимлари фаолиятида

ҳам акс этиб, инсонларга қўплаб зиён-заҳмат етказилишига сабаб бўлди. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, муътазилий қарашларга раддия бериш орқали улардан мутаассир бўлган замонавий оқимларга ҳам ғоявий зарба бериш мумкин бўлади [13].

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансуров. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018.
2. Али-заде А. А. Исламский энциклопедический словарь. – Москва: Ансар, 2007.
3. Камолиддин Аҳмад Баёзий. Ишоротул маром мин иборотил имом. Ю. А. Раззоқ таҳрири остида. – Миср, 1949.
4. Боголюбов А. С. Адл // Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991.
5. Абулқосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахшарий. Ал-Кашшоф ан ҳақоқиқ-т-танзил ва уйуну-л-ақовил фи вужуҳи-т-таъвил. 3-жилд. – Қоҳира: Мактабат Миср, 2000.
6. Ибн Асокир. Табйин кизби-л-муфтарий. – Дамашқ, 1347/1929.
7. Абу Муин Насафий. Баҳрул калом. – Дамашқ: Дору-л-Фарфур, 1997.
8. Абу Муин Насафий. Табсиратул адилла фи усулид дин / Ҳ. Отай таҳрири остида. 1-жилд. – Анкара, 1993.
9. Оқилов С. Калом илми (ақоид). – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2011.
10. Тожуддин Абу Наср Абдул Ваҳҳоб ибн Такиюддин Субкий. Табақоту-ш-шофияти-л-кубро. – Ж. 1. – Миср: Дорул кутубил илмия, 1964-1976.
11. Саъдуддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний. Шарҳу-л-Ақоиди-н-Насафий / К.Салом таҳрири остида. – Дамашқ: Ал-Мактабату-л-асрия, 2000.
12. Қози Абдул Жаббор. Ал-Муғний. – Ж. 5, 6, 9 / Маҳмуд Хузайрий таҳқиқи. Доктор Иброҳим Баюмий муқаддимаси. – Миср, 1965.
13. Ҳусниддинов З. Ислам йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000.

ABDURASHIDOV Ahrorxon

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Itimoiy fanlar va huquq kafedrası tayanch doktranti
E-mail: ahrorxonabdurashidov97@gmail.com*

ABU HAFS UMAR NASAFIY ILMIY MEROSINING MOTURIDIY AQIDA MAKTABIDA TUTGAN O'RNI

МЕСТО НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ АБУ ХАФСА УМАРА НАСАФИ В ШКОЛЕ ВЕРОУЧЕНИЯ (АКИДЫ) МАТУРИДИ

THE ROLE OF ABU HAFS UMAR NASAFI'S SCIENTIFIC HERITAGE IN THE MATURIDI SCHOOL OF CREED (AQIDAH)

Annotatsiya. Maqolada Abu Hafs Umar an-Nasafiyning Movarounnahr hanafiy-moturidiy ilmiy an'anasidagi o'rni va ilmiy merosi tadqiq etiladi. Uning aqidaviy qarashlari, tafsirga yondashuvi hamda "At-Taysir fit-tafsir" va "Aqoid an-Nasafiy" asarlari misolida Moturidiy metodologiyaning aql va naqlga tayangan mu'tadil xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Movarounnahr; Moturidiy aqida maktabi; Abu Hafs Umar an-Nasafiy; hanafiylik; kalom; "At-Taysir fit-tafsir"; "Aqoid an-Nasafiy"; mutashobih oyatlar; aql-naql uyg'unligi; mo'tadillik; tashbih va tajsim.

Abstract. The article explores the role of Abu Hafs Umar an-Nasafi in the Hanafi-Maturidi scientific tradition of Movarounnahr and his scholarly heritage. Through his doctrinal views, approach to exegesis, and works such as «Al-Taysir fi al-Tafsir» and «Aqaid an-Nasafi», the study highlights the moderate characteristics of Maturidi methodology based on the balance of reason and revelation.

Keywords: Movarounnahr; Maturidi school of creed; Abu Hafs Umar an-Nasafi; Hanafi school; Kalam; «Al-Taysir fi al-Tafsir»; «Aqaid an-Nasafi»; mutashabih verses; harmony of reason and revelation; moderation; tashbih and tajsim.

Аннотация. В статье исследуется роль Абу Хафса Умара ан-Насафи в научно-богословской

традиции ханафизма-матуридизма в Мавераннахре и его научное наследие. На примере его вероучительных взглядов, подхода к толкованию Корана, а также произведений «Ат-Тайсир фи-т-тафсир» и «Акаид ан-Насафи» раскрываются умеренные черты матуридитской методологии, основанной на гармонии разума и откровения.

Ключевые слова: Мавераннахр; матуридитская школа акиды; Абу Хафс Умар ан-Насафи; ханафизм; калам; «Ат-Тайсир фи-т-тафсир»; «Акаид ан-Насафи»; иносказательные аяты; гармония разума и откровения; умеренность; ташbih и таджсим.

KIRISH

Movarounnahr mintaqasi islom ilmlari tarixida Ahli sunna val-jamoa aqidaviy ta'limotining shakllanishi va mustahkamlanishida muhim o'rin tutgan ilmiy markazlardan biri hisoblanadi. Ushbu hududda yetishib chiqqan allomalar nafaqat fiqh va tafsir ilmlarida, balki aqida va kalom sohalarida ham chuqur va tizimli ilmiy meros qoldirganlar. Aynan shu ilmiy muhitda vujudga kelgan va rivojlangan Moturidiy aqida maktabi islom e'tiqodining mu'tadil, dalilga asoslangan va aql-naql uyg'unligiga tayangan yo'nalishi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur maktabning shakllanishi va taraqqiyotida ko'plab allomalarning hissasi mavjud bo'lib, ular orasida Abu Hafs Umar an-Nasafiy alohida o'rin egallaydi. U nafaqat hanafiy fiqhining yirik namoyandasi, balki Moturidiy aqida an'alarini ilmiy asosda mustahkamlashga munosib hissa qo'shgan mutafakkir sifatida tanilgan. Uning tafsir, fiqh, hadis va aqidaga oid asarlari Moturidiylik ta'limotining nazariy va amaliy jihatlarini anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Abu Hafs Umar Nasafiyning ilmiy merosi, xususan, uning aqidaviy qarashlari va ularning Moturidiy aqida maktabidagi o'rni tahlil qilindi. Shuningdek, allomaning ilmiy faoliyati, asarlarining yo'nalishi va keyingi avlod ulamolari qarashlariga ko'rsatgan ta'siri ilmiy-nazariy asosda yoritib berildi.

ASOSIY QISM

Hijriy to'rt yuz qirq bir yoki qirq ikki yillarning birida, Jayhun va Samarqand oralig'ida joylashgan, shuningdek Naxshab deb ham ataladigan shaharda,

o'z zamonasining shayxi, davrining olimi va peshvosi bo'lgan imom Najmuddin tavallud topdi. Umar ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ismoil ibn Muhammad ibn Ali ibn Luqmon an-Nasafiy, so'ngra as-Samarqandiy nisbasiga mansub bo'lib, Samarqand tarixiga bag'ishlangan mashhur "al-Qand" asarining muallifi, zohid va taqvodor imom Abu Hafs Najmuddindir. (1;22).

Uning bolalik va yoshlik davri haqida bizgacha ko'p ma'lumot yetib kelmagan. Biroq uning shogirdlari, ustozlari va ilmiy mavqei shuni ko'rsatadiki, u ilm va olimlarga boy muhitda yashagan va yoshligidan boshlab ushbu muhit bilan faol aloqada bo'lgan. Bunga dalil sifatida, u Faxr al-Isлом al-Bazdaviyning "Usul al-Bazdaviy" asarini rivoyat qilgani keltiriladi. Ma'lumki, Faxr al-Isлом hijriy 482-yilda vafot etgan. Shuningdek, uning ustozlaridan yana biri Ismoil ibn Ibrohim ibn Muhammad Abu Muhammad at-Tuhi bo'lib, u hijriy 481-yilda vafot etgan. Bu ikki buyuk imom vafot etgan paytda tarjimai holi berilayotgan alloma taxminan yigirma yoshlar atrofida bo'lgan. Bu holat uning ilm talab qilishni bundan ancha oldin boshlaganini ko'rsatadi. Zero, bunday darajaga yetib, ko'plab asarlar yozgan kishi, shubhasiz, yoshligidan ilm bilan shug'ullangan bo'lishi lozim. (8; 31).

Imom Nasafiy haj farizasini ado etish uchun safarga chiqqan, bu safar davomida Bag'dodga kelib, u yerdagi ayrim olimlardan ilm olgan va u yerda o'z ustozlaridan rivoyat qilgan. Ibn Najjor shunday deydi: "U hijriy 507-yilda hojilar safida Bag'dodga keldi, Abu al-Qosim ibn Bayon va boshqalardan hadis eshitdi hamda o'zi jamlab yozgan "Tatvil al-asfor tahsil al-axbor" kitobini rivoyat qildi. Ushbu asarda u ko'plab ustozlaridan rivoyat qilgan". Abu Hafs Umar Nasafiy yashagan hijriy V asr Movarounnahr ilmiy hayotining eng sermahsul davrlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda Samarqand, Buxoro, Nasaf kabi shaharlarda fiqh, tafsir, hadis va aqida ilmlari jadal rivojlangan bo'lib, ayniqsa hanafiy fiqh va Moturidiy aqida maktabi mustahkam ilmiy tizimga aylangan edi. Nasafiy ana shunday ilmiy muhitda voyaga yetib, ilmiy kamolotga erishdi.

Uning ustozlari orasida Faxr al-Isлом al-Bazdaviy va Abu al-Yusr al-Bazdaviy kabi Moturidiy aqidasiining yirik namoyandalari bo'lishi, Nasafiyning e'tiqodiy qarashlari bevosita Moturidiylik asoslarida shakllanganini ko'rsatadi. Ushbu allomalar orqali u aqidada naql

va aql uyg'unligini, dalilga asoslangan mu'tadil yondashuvni chuqur o'zlashtirdi. Bu jihat keyinchalik Nasafiyning barcha ilmiy asarlarida, xususan, tafsir va aqidaga oid qarashlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Nasafiyning yoshligidanoq ilm talab qilgani, yigirma yoshlariga yetmasdan yirik ulamolar bilan ilmiy aloqaga kirishgani Moturidiy maktabiga xos bo'lgan puxta tayyorgarlik va uzviy ilmiy silsilaning davomiyligini ko'rsatadi. Bu esa uning ilmiy yetukligi tasodifiy emas, balki tizimli ta'lim mahsuli ekanini anglatadi. (3; 122).

Abu Hafs Umar Nasafiyning ilmiy merosida tafsir ilmi alohida o'rin egallaydi. Uning "At-Taysir fit-tafsir" asari Qur'on oyatlarini sharhlashda Moturidiy aqida maktabiga xos metodologiyani yaqqol namoyon etadi. Ushbu tafsirda aqidaviy masalalar faqat rivoyatlarga tayanib qolmasdan, balki aql orqali tushuntiriladi va mantiqiy izchillikda bayon qilinadi. Nasafiy mutashobih oyatlarni sharhlashda tajsim va tashbihdan qat'iy tiyilib, Ahl as-sunna doirasidagi ta'vil yo'lini tanlaydi. Bu yondashuv Moturidiy aqidasiining asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, u e'tiqod masalalarida "ifrot" va "tafrit"dan yiroq bo'lishni ta'minlaydi. Nasafiyning tafsirida Allohning sifatleri, qazo va qadar, imon va kufr kabi masalalar mu'tadil, dalilga asoslangan tarzda izohlanadi. Shuningdek, tafsirda aqida bilan fiqhning uzviy bog'liqligi ko'rinadi. Bu esa Nasafiyning nafaqat mufassir, balki yetuk faqih va mutakallim bo'lganidan dalolat beradi. Natijada uning tafsir merosi Moturidiy aqidasiining Qur'oniy asoslarini mustahkamlovchi muhim manba sifatida baholanadi.(7; 19).

Nasafiyning aqidaga oid asarlari Moturidiy aqida maktabini ixcham, tushunarli va tizimli shaklda bayon etishdagi muhim bosqich hisoblanadi. Ayniqsa, "Aqoid an-Nasafiy" nomi bilan mashhur bo'lgan asar Moturidiy e'tiqodining asosiy masalalarini qisqa, ammo mazmunan chuqur tarzda jamlagani bilan ajralib turadi. Ushbu asarda imon, Allohning sifatleri, payg'ambarlik, oxirat masalalari Ahl as-sunna qarashlari asosida bayon qilinib, bid'at va noto'g'ri aqidaviy oqimlarga ilmiy javob beriladi. Nasafiy aqidaviy masalalarda hissiyot yoki sof falsafiy taxminlarga emas, balki Qur'on, sunnat va sog'lom aqlga tayangan holda fikr yuritadi. Bu jihat Moturidiy maktabining asosiy metodologik ustunligini aks ettiradi. Mazkur asarning keyingi asrlarda keng tarqalib, unga ko'plab sharh va hoshiyalar yozilgani Nasafiyning Moturidiy aqidasiidagi markaziy o'rnini yaqqol

ko'rsatadi. Asar madrasalarda asosiy darsliklardan biri sifatida o'qitilib, aqida ilmini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan.

Abu Hafs Umar Nasafiyning ilmiy merosida fiqh va aqida bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro uzviy bog'liq tarzda namoyon bo'ladi. U hanafiy fiqh maktabining yetuk namoyandasi sifatida e'tiqodiy masalalarda ham fiqhiy tafakkurga xos aniqlik va tartibni saqlagan. Nasafiyning fiqhga oid asarlari va fatvolari e'tiqod masalalarida mu'tadil yo'lni mustahkamlashga xizmat qilgan. Chunki Moturidiy aqida maktabi fiqhiy muhit bilan chambarchas bog'liq holda shakllangan bo'lib, Nasafiy ana shu bog'liqlikni ilmiy jihatdan yanada mustahkamlagan olimlardan biridir. U aqidani amaliy hayotdan uzilgan nazariy soha sifatida emas, balki musulmon shaxsining e'tiqodi, ibodati va muomalasini tartibga soluvchi muhim ilm sifatida ko'radi. Bu yondashuv Moturidiylikning ijtimoiy va ma'naviy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyatini oshirgan. (3; 125).

Abu Hafs Umar Nasafiy Moturidiy aqida maktabining shakllanishidan keyingi bosqichda uni mustahkamlash va keng yoyishda muhim bo'g'in bo'lib xizmat qilgan. U Imom Moturidiy asos solgan aqidaviy ta'limotni tizimlashtirib, keyingi avlodlar uchun aniq va tushunarli shaklda taqdim etgan. Nasafiyning asarlari orqali Moturidiy aqidasi nafaqat Movarounnahrda, balki boshqa islomiy hududlarda ham keng tarqalgan. Uning ilmiy merosi orqali Moturidiylik aqidasi mu'tadil, dalilga asoslangan va zamon talablari bilan uyg'un ta'limot sifatida mustahkam o'rin egallagan. Shu bois Abu Hafs Umar Nasafiy Moturidiy aqida maktabi tarixida nazariy asoslarni mustahkamlovchi, ularni tizimlashtiruvchi va keyingi avlodlarga yetkazuvchi markaziy shaxs sifatida baholanadi. U o'z zamonasining olimi, davrining faqih bo'lib, uning asarlari yer yuzini to'ldirgan darajada keng tarqalgan.

U tafsir, fiqh, lug'at va boshqa fan sohalarida qariyb yuzga yaqin asar yozgan. Uning ilmiy darajasi va mavqeini ko'rsatish uchun shuning o'zi kifoyaki, u o'z zamonasining yirik olimlari - mashhur "Usul" asari muallifi Faxr al-Isлом al-Bazdaviy va uning ukasi Abu al-Yusr al-Bazdaviydan ta'lim olgan. Imom Nasafiy ko'p fanlarni egallagan olim bo'lib, fiqhda yetuk, mazhabni chuqur biluvchi, adab ilmlaridan xabardor edi. U fiqh, hadis, tafsir va shartnomalar (shurut) ilmlariga oid ko'plab asarlar yozgan bo'lib, ularning soni yuzga yaqinlashadi.

Quyida buyuk hanafiy-moturidiy alloma Abu Hafs Umar an-Nasafiyning mashhur asarlari arabcha asl nomi, o'zbekcha tarjimasi va ilmiy tavsifi bilan keltiriladi. (3; 20).

التيسير في التفسير - Tafsirda yengillik (Qur'on tafsiri) asari Abu Hafs an-Nasafiyning Qur'on ilmlariga oid muhim va e'tiborli asarlaridan biri bo'lib, u muallifning tafsir sohasidagi ilmiy salohiyatini yaqqol namoyon etadi. Mazkur asar nomidan ham anglashiladiki, muallif Qur'on oyatlarini sharhlashda o'quvchi uchun tushunarli, sodda va izchil uslubni tanlagan. Shu bilan birga, "yengillik" (taysir) tushunchasi faqat bayon uslubiga emas, balki murakkab ilmiy masalalarni soddalashtirib yetkazishga qaratilgan metodologik yondashuvni ham anglatadi.

Asarning eng muhim jihatlaridan biri shundaki unda tafsir jarayoni Moturidiy aqidasi asoslari bilan chambarchas bog'liq holda olib boriladi. Muallif oyatlarni sharhlashda nafaqat rivoyat (naql), balki aqliy dalillardan ham keng foydalanadi. Bu esa Moturidiylikka xos bo'lgan "naql va aql uyg'unligi" tamoyilining amaliy ifodasidir. Nasafiy Qur'on oyatlaridagi aqidaviy masalalarni sharhlashda mu'tazila, mujassima va boshqa fiqrlarning qarashlariga munosabat bildiradi hamda ahli sunna val jamoa e'tiqodini ilmiy asosda himoya qiladi.

Allohning sifatlariga oid oyatlarni tafsir qilishda muallif tashbih (Allohni maxluqotga o'xshatish) va tajsim (Allohga jism sifatini berish) kabi noto'g'ri qarashlardan qat'iy saqlanadi. U bunday oyatlarni talqin qilishda ta'vil usulidan foydalangan holda, ularning ma'nosini aqidaga zid bo'lmagan tarzda izohlaydi. Bu yondashuv ta'vil metodining amaliy qo'llanilishiga yaqqol misol bo'la oladi.

Bundan tashqari asarda oyatlarning lug'aviy tahliliga ham e'tibor qaratilgan bo'lib, arab tilining nozik jihatlari, so'zlarning asl ma'nolari va ularning kontekstual qo'llanilishi izchil yoritiladi. Shu bilan birga ayrim fiqhiy oyatlar sharhida muallif hanafiy mazhabi nuqtai nazarini ilgari suradi, biroq boshqa mazhablarning qarashlarini ham inkor etmay, ularni ilmiy tarzda tahlil qiladi.

"at-Taysir fit-Tafsir" asarining yana bir muhim jihati shundaki u faqat tafsiriy izohlar bilan cheklanib qolmay, balki Qur'on oyatlaridan chiqariladigan aqidaviy, axloqiy va ijtimoiy xulosalarni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli, ushbu asar nafaqat mufasssirlar, balki kalom, fiqh va islom falsafasi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar

uchun ham muhim manba hisoblanadi. Xulosa o'rnida aytish mumkinki "at-Taysir fit-Tafsir" asari Abu Hafs an-Nasafiyning ilmiy merosida Qur'on tafsiri va Moturidiy aqidasi uchun uyg'unlashgan holdagi yorqin namunasi bo'lib, u Moturidiylikning Qur'oniy asoslarini ochib berishda muhim o'rin tutadi. Mazkur asar o'zining ilmiy-uslubiy yondashuvi, mu'tadil aqidaviy pozitsiyasi va tushunarli bayon uslubi bilan islom tafsir ilmi rivojida alohida ahamiyat kasb etadi.

الأكمل الأطول في تفسير القرآن - Qur'on tafsiridagi eng mukammal va keng asar. Manbalarda Abu Hafs an-Nasafiyga nisbat berilgan "al-Akmal al-atval fit-Tafsir al-Qur'an" asari uning ilmiy merosida alohida o'rin tutuvchi, hajman katta va mazmunan nihoyatda boy tafsir asari sifatida tilga olinadi. Ushbu asar to'liq holda bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, u haqida ma'lumotlar muallifning boshqa asarlari, xususan "At-Taysir fi at-Tafsir" orqali ma'lum bo'ladi. Imom Nasafiy mazkur asarga o'zining boshqa tafsiriy izohlarida bir necha bor murojaat qilgan bo'lib, bu holat uning ushbu asarni asosiy va keng qamrovli ilmiy ishlardan biri sifatida ko'rganini anglatadi.

Ba'zi manbalarda ushbu tafsir "Bahr ulum at-Tafsir" ("Tafsir ilmlari ummoni") nomi bilan ham zikr qilinadi. Bu nom asarning mazmuniy kengligi, unda jamlangan ilmiy materiallarning chuqurligi va tafsir ilmining turli yo'nalishlarini qamrab olganligi bilan izohlanadi. Darhaqiqat, asar Qur'on oyatlarining faqatgina lug'aviy yoki zahiriy ma'nolarini sharhlash bilan cheklanib qolmay, balki ularni keng ilmiy doirada tahlil qilishga qaratilgan.

Mazkur tafsirda aqidaviy masalalar alohida e'tibor bilan yoritilgan bo'lib, unda ahli sunna val jamoa aqidasi asosiy qoidalari Qur'on oyatlari asosida izohlanadi. Muallif kalam ilmining nozik jihatlariga kirib borib, turli fiqhlarni qarashlarini tahlil qiladi va ularni ilmiy asosda rad etishga harakat qiladi. Bu jihatdan asar o'z davrining muhim aqidaviy manbalaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Shuningdek asarda fiqhiy masalalar ham keng o'rin egallagan. Oyatlardan chiqariladigan hukmlar, ularning dalolat doiralari, mazhablar o'rtasidagi ixtiloflar va ularning asoslari batafsil bayon qilingan. Ayniqsa, hanafiy mazhabi nuqtai nazarining ustuvorligi sezilib turadi, bu esa muallifning fiqhiy qarashlari bilan bevosita bog'liqdir. Shu bilan birga, boshqa mazhablarning

fikrlari ham zikr qilinib, ular o'zaro qiyosiy tarzda tahlil qilinadi.

Lug'aviy tahlillar ham ushbu tafsirning muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Oyatlarda kelgan so'zlarning arab tilidagi asl ma'nolari, ularning sarf-nahv jihatlari, balog'at va uslubiy xususiyatlari chuqur o'rganilgan. Bu esa asarni nafaqat tafsir, balki tilshunoslik va balog'at ilmlari uchun ham muhim manbaga aylantiradi. Xulosa qilib aytganda "al-Akmal al-atval fit-Tafsir al-Qur'an" asari Imom Nasafiyning tafsir sohasidagi eng yirik va mukammal ishlaridan biri bo'lib, u Qur'onni ko'p qirrali ilmiy yondashuv asosida sharhlashga qaratilgan. Asarning to'liq nusxasi bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, uning ilmiy qiymati va mazmuniy boyligi haqida mavjud manbalar orqali xulosa qilish mumkin. Bu tafsir nafaqat o'z davrida, balki keyingi tafsiriy an'analar rivojida ham muhim o'rin tutgan asarlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

MUHOKAMA

Abu Hafs Umar Nasafiyning ilmiy merosi Movarounnahrda shakllangan hanafiy-moturidiy an'ananing pishib yetilgan bosqichini ifodalaydi. Matnda qayd etilganidek, hijriy V asrda Samarqand, Buxoro va Nasaf ilmiy muhitida fiqh, tafsir, hadis va aqida fanlari yuqori darajada rivojlangan edi. Aynan shu muhit Nasafiyning ilmiy kamolotiga asos bo'lib, uning tafakkuri nafaqat "mahalliy" an'ana doirasida, balki Bag'dod kabi markazlarda ham mustahkamlangan. Ibn Najjor keltirgan xabar (507-hijriy yilda Bag'dodga kelishi va u yerda hadis eshitib, asar rivoyat qilishi) Nasafiyning ilmiy aloqalari kengligini va isnodga e'tiborini ko'rsatadi. Demak, Nasafiy shaxsiyati "maktab ichida qolgan olim" emas, balki mintaqalararo ilmiy muhitni bog'lagan ilm ahli sifatida ko'rinadi.

Nasafiyning Moturidiy aqida maktabidagi o'zni, avvalo, uning ustozlar silsilasi bilan izohlanadi. Faxr al-Isлом al-Bazdaviy va Abu al-Yusr al-Bazdaviy kabi mutakallim-fuqaholardan ta'lim olgani, Nasafiyning aqidaviy qarashlari Moturidiylikning markaziy uslubiy tamoyillari - aql va naql uyg'unligi, mu'tadillik, tashbih-tajsimdan tiyilish asosida shakllanganini anglatadi. Bu jihat muhim: chunki Moturidiylik faqat nazariy e'tiqodiy tizim emas, balki fiqhiy muhit bilan uyg'unlashgan, jamiyat barqarorligini ko'zlagan aqidaviy yo'nalishdir. Matnda Nasafiyning fiqh

va aqidani uzviy ko'rishi ta'kidlangan bo'lib, bu - Moturidiylikning Movarounnahrda amaliy ijtimoiy "hayot falsafasi" sifatida qaralishini yanada kuchaytiradi.

Muhokama uchun eng muhim nuqta shuki, Nasafiyning ilmiy merosi faqat bitta yo'nalish bilan chegaralanmaydi: u mufassir, faqih, muhaddis va terminolog olim sifatida ko'rinadi. Asarlar ro'yxati ham aynan shuni tasdiqlaydi: التيسير في التفسير (At-Taysir fit-tafsir) tafsir metodologiyasi, طلبة الطلبة terminologik yondashuv, تطويل الأسفار va النجاح الفتاوى النسفية va مشاريع الشرائع hadis ilmidagi faoliyat, bu ko'p qirralilik Moturidiy aqida maktabi uchun juda xarakterli: chunki Moturidiylik tarixan "faqat kalom" bilan emas, balki fiqh, tafsir, hadis va til ilmlari bilan uyg'unlashgan muhitda rivojlangan. Shunday ekan, Nasafiyning merosini Moturidiylikdagi o'rni nuqtayi nazaridan tahlil qilish, uni faqat "aqida matni muallifi" sifatida emas, balki maktabning ilmiy ekotizimini shakllantirgan alloma sifatida baholashni talab etadi.

Tafsir merosi masalasida matnda keltirilgan fikrlar (mutashobih oyatlarda ta'vil yo'lini tanlashi, tashbih va tajsimdan tiyilishi) Nasafiyning Moturidiylikdagi metodologik sodiqligini ko'rsatadi. Bunda muhim jihat - Nasafiy Qur'on oyatlarini sharhlashda aqidaviy masalalarni rivoyat bilan cheklab qo'ymaydi, balki ularni aql bilan izohlash va mantiqiy izchillikda bayon qilishga intiladi. Bu jihat Moturidiy maktabining nazariy asoslarini amaliy tafsir jarayonida "ishlatib ko'rgan" ilmiy yondashuv bo'lib, tafsirni aqidaviy fikrlashning maydoniga aylantiradi. Natijada التيسير faqat tafsir manbai emas, balki Moturidiy aqidasiining Qur'oniy dalillari va talqin uslubi aks etgan muhim ilmiy manba darajasiga ko'tariladi.

Aqidaviy merosning markaziy nuqtasi sifatida "العقائد النسفية" alohida muhokamani talab qiladi. Matnda qayd etilganidek, asar muallifligi borasida ixtiloflar mavjud bo'lgan. Biroq siz keltirgan umumiy mazmunga ko'ra (ta'kid: Sa'duddin Taftazoniy sharhida nisbatni aniq aytishi; boshqa muhaqqiq olimlar tomonidan ham nisbatning mustahkamlanishi), bu asarning Moturidiy aqida maktabidagi ta'siri shubhasizdir. "Aqoid"ning muhim jihati - u e'tiqod masalalarini ixcham, mantiqan tartibli, dalilga tayangan holda bayon qilgani sababli madrasalarda darslik sifatida keng tarqalgan. Bu tarqalishning o'zi Nasafiyning (yoki

Nasafiy nisbasidagi matnning) Moturidiylikda "standartlashtiruvchi" rolini ko'rsatadi: ya'ni maktabning asosiy aqidaviy qarashlari keyingi avlodlar uchun qisqa matn shaklida mustahkamlanib, sharh va hoshiyalar orqali ilmiy muomalada yashab kelgan.

Asarlar ro'yxatidagi fiqhiy-amaliy yo'nalishlar (ijorat, fatvolar, muomalotga oid yozuv-uslubiy asarlar) esa Moturidiylikning faqat nazariy aqida emas, balki jamiyat hayotini tartibga soluvchi ilmiy tizim ekanini ko'rsatadi. Chunki Movarounnahrda hanafiy fiqh bilan Moturidiy aqida bir-birini to'ldirgan: fiqh amaliy hayotni tartibga solgan bo'lsa, aqida e'tiqodiy birlik va intellektual mu'tadillikni ta'minlagan. Nasafiyning merosida aynan shu uyg'unlik aniq ko'rinadi: u aqidani "amaliy hayotdan uzilgan nazariya" sifatida emas, balki musulmon shaxsining e'tiqod-ibodat-muomala tizimini birlashtiruvchi asosiy ilm sifatida ko'radi. Bu yondashuv, ayniqsa, zamonaviy davrda aqida masalalarini ekstremal talqinlardan saqlash, diniy tafakkurda mu'tadillikni qo'llab-quvvatlash nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir.

Umuman olganda, matnda berilgan material Nasafiyning Moturidiy aqida maktabidagi o'rini uch yo'nalishda ochib beradi:

- Ilmiy silsila (Bazdaviylar kabi moturidiy allomalardan ta'lim olishi) orqali maktabga mansublik;

- Ko'p qirrali meros (tafsir-fiqh-hadis-til ilmlari) orqali Moturidiylikning kompleks ilmiy tizimini mustahkamlash;

- Aqidaviy matnlar (xususan, "Aqoid") orqali maktabning nazariy asoslarini ixcham va ta'limiy shaklda avlodlarga yetkazish.

Shu jihatdan, Abu Hafs Umar Nasafiy Moturidiy aqida maktabida faqat "davom ettiruvchi" emas, balki uni tizimlashtiruvchi, ta'limiy shaklga keltiruvchi va mintaqalararo ilmiy muhitga olib chiquvchi markaziy alloma sifatida baholanishi ilmiy jihatdan asosli bo'ladi.

XULOSA

Ushbu maqolada Abu Hafs Umar Nasafiy (Najmuddin)ning ilmiy merosi va uning Moturidiy aqida maktabidagi o'rni manbaviy ma'lumotlar hamda asarlar spektri asosida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Nasafiy hijriy V asr Movarounnahr ilmiy muhitida shakllangan hanafiy-moturidiy an'ananing yetuk namoyandalaridan

bo'lib, uning ilmiy kamoloti zamonasining yirik allomalari (xususan, Bazdaviylar maktabi) bilan uzviy ilmiy silsila orqali mustahkamlangan. Bu holat Nasafiyning aqidaviy qarashlari va ilmiy metodologiyasida Moturidiylikka xos mu'tadillik, dalilga tayangan yondashuv hamda aql-naql uyg'unligining barqaror tarzda namoyon bo'lishini ta'minlagan.

Maqolada yoritilganidek, Nasafiyning Moturidiy aqida maktabidagi mavqeini belgilovchi muhim omillardan biri - uning ilmiy merosining ko'p qirrali ekanidir. U faqat aqida doirasida emas, balki tafsir, fiqh, hadis, lug'at va shartnoma ilmlarida ham samarali ijod qilgan. Xususan, التفسير ("At-Taysir fit-tafsir") asarida mutashobih oyatlarni talqin etishda tashbih va tajsimdan tiyilib, Ahl as-sunna doirasidagi ta'vil yo'lini tanlashi Moturidiy tafsir an'anasi bilan to'la mos keladi. Bu esa Nasafiy tafsir merosi Moturidiy aqidasiining Qur'oniy asoslarini mustahkamlashda muhim manba ekanini ko'rsatadi.

Shuningdek, Nasafiyning aqidaga oid merosi Moturidiy ta'limotning ta'limiy shaklga keltirilishi va madrasaviy an'anada mustahkam darslik sifatida qo'llanishida alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, العقائد النسفية ("Aqoid an-Nasafiy") matni tarixiy ilmiy muomalada Moturidiy aqidaning ixcham, mantiqan tartibli va dalilga tayangan ifodasi sifatida keng tarqalgan. Asarga ko'plab sharh va hoshiyalar yozilgani, uning turli ilmiy hududlarda o'qitilgani Nasafiy merosining Moturidiylikni institutlashuviga (ya'ni ta'lim tizimi orqali mustahkamlashga) xizmat qilganini anglatadi.

Nasafiyning fiqhiy merosi va fatvolari esa Moturidiy aqida maktabining ijtimoiy-amaliy yo'nalishini yanada kuchaytirgan omillardan biridir. Chunki Movarounnahrda hanafiy fiqh bilan Moturidiy aqida o'zaro uyg'unlashgan holda rivojlangan: fiqh amaliy hayotni tartibga solgan bo'lsa, aqida e'tiqodiy barqarorlik va intellektual mu'tadillikni ta'minlagan. Nasafiyning merosida aynan shu uyg'unlik yaqqol ko'rinadi. U aqidani nazariy doirada cheklamay, musulmon shaxsining e'tiqod, ibodat va muomala hayotini bir butun tizim sifatida tartibga soluvchi ilm deb baholaydi.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki Abu Hafs Umar Nasafiy Moturidiy aqida maktabi tarixida faqat davom ettiruvchi emas, balki uni ilmiy jihatdan tizimlashtirgan, ta'limiy matnlarga aylantirgan va turli fanlar bilan uyg'unlashtirib keyingi avlodlarga yetkazgan

markaziy allomalardan biri hisoblanadi. Uning asarlari bugungi kunda ham Moturidiylikning mu'tadil, dalilga asoslangan va aql-naql uyg'unligiga tayangan metodologiyasini anglash, diniy tafakkurda "ifrot va tafrit"ga qarshi ilmiy asos ishlab chiqish hamda Movarounnahr ilmiy merosini manbashunoslik jihatdan o'rganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rahimjonov D. Abu Hafs Nasafiy. –Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010. – 39 b.
2. Abul Muin Maymun ibn Muhammad an-Nasafiy. Bahr al-kalom. –Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2005. – 213 b.
3. Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. At-taysir fit-Tafsir. –Bayrut: Darul lubob, 2019. – 877 b. J. 1.
4. Abul Muin Maymun ibn Muhammad an-Nasafiy. At-Tamhid li qavoid at-tavhid / Nashrga tayyorlagan Jiybulloh Hasan Ahmad. – Misr: Dor at-tibo'a al-Muhammadiya, 1986. – 428 b.
5. Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Al-Qand fi zikri ulamo Samarqand/Nashrga tayyorlagan Yusuf al-Hodiy. –Tehron: Oyina meros, 1999. – 877 b.
6. Oqilov S. Abul Muin an-Nasafiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limoti: Monografiya. – Toshkent: Nur poligraf, 2008. – 190 b.
7. Abul Yusr Muhammad al-Pazdaviy. Kitob usul ad-din / Nashrga tayyorlagan X. Piter. –Qohira: Dor ihyo al-kutub al-arabiya, 1963. – 475 b.
8. Raximjanov D. VIII–XII asrlarda Samarqandda hadis ilmi taraqqiyoti (Abu Hafs an-Nasafiyning "Kitob al-qand fi ma'rifat ulamo Samarqand" asari asosida): Tar. fan. nomz. dis. avtoref. – Toshkent: TIU, 2003. – 26 b.
9. Raximjanov D. Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. "Kitob al-qand fi ma'rifat ulamo Samarqand" asari – Samarqandda hadis ilmi tarixi bo'yicha muhim manba: Tar. fan. nomz. dis. avtoref. – Toshkent: TIU, 2003. – 26 b.

АЛИМОВА Махфуза,

Международная исламская академия Узбекистана
доцент кафедры ЮНЕСКО по сравнительному
изучению мировых религий и религиоведения,
кандидат исторических наук.
mahfuzaalimova1975@gmail.uz

СУЛАСИЙЎТ В ХАДИСОВЕДЕНИИ: СТРУКТУРА, ИСТОЧНИКИ И НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

ХАДИСШУНОСЛИКДА СУЛОСИЙЎТ ЙЎНАЛИШИ: ТУЗИЛМАСИ, МАНБАЛАРИ ВА ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ

THE SULASIYYĀT IN THE HADITH TRADITION: STRUCTURE, SOURCES, AND SCIENTIFIC SIGNIFICANCE

Аннотация. В данной статье анализируются хадисы с трёхзвенными иснадами, занимающие важное место в науке хадисоведения, — суласиййат. Рассматривается их положение в хадисных сборниках IX века, в частности отражение в труде имама ад-Дарими «Сунан», а также проводится сравнительное изучение оценок, данных различными исследователями. В результате исследования обосновано, что критический анализ источников имеет важное значение при выявлении и оценке хадисов категории суласиййат.

Ключевые слова: Хадис, суласиййат, иснад, имам ад-Дарими, хадисоведение, передатчик, мухаддис, источниковедение, сунна, таби'ин, атба', передача (ривая).

Аннотация. Мазкур мақолада ҳадис илмида муҳим ўрин тутувчи уч ровийли иснодларга эга ҳадислар — сулосиййот масаласи таҳлил қилинган. Уларнинг IX аср ҳадис тўпламларидаги ўрни, айниқса Имом ад-Доримийнинг «Сунан» асаридаги ақс этиши, шунингдек, турли тадқиқотчилар томонидан берилган баҳолаш қиёсий ўрганилган. Тадқиқот натижасида сулосиййот ҳадисларни аниқлаш ва уларни баҳолашда манбалар танқиди муҳим аҳамиятга эга эканлиги асослаб берилган.

Калит сўзлар: Ҳадис, сулосиййот, иснод, Имом ад-Доримий, ҳадис илми, ровий, мухаддис, манбашунослик, сунна, тобиин, атбоъ, ривоят.

Abstract: This article analyzes hadiths with three-link chains of transmission (sulosiyyot), which occupy an important place in hadith studies. Their role in 9th-century hadith collections, particularly in Imam al-Darimi's "Sunan", is examined, along with comparative evaluations by various scholars. The study demonstrates that source criticism plays a crucial role in identifying and evaluating such hadiths.

Keywords: hadith, sulosiyyot, isnad, Imam al-Darimi, hadith studies, narrator, muhaddith, source criticism, sunnah, tabi'in, atba', transmission

ВВЕДЕНИЕ

Известно, что IX век был охарактеризован как «золотой век» науки хадиса. Это связано с тем, что именно в этот период мухаддисами были составлены наиболее известные и достоверные сборники хадисов (такие как «Сихах ситта», «Муснад» Ахмада ибн Ханбала, «Сунан» Абдуллаха ибн Абдуррахмана ад-Дарими и др.). Однако наряду с этими сборниками среди мухаддисов сформировался еще один вид сочинений, написанных в особом стиле, характерном именно для данного века. Этот тип трудов получил название «Суласиййат».

В классической хадисной науке «суласиййат» (араб. *as-sulāsiyyāt*) обозначают хадисы, в иснаде которых между автором сборника и Пророком Мухаммадом (сав) имеется всего три передатчика. Такие хадисы относятся к категории 'али-иснад (высокий иснад), поскольку минимальное число посредников повышает ценность передачи и уменьшает вероятность искажения текста. Как отмечается в исследованиях по хадисоведению, иснад является ключевым элементом хадиса, поскольку именно через цепочку передатчиков устанавливается степень его достоверности и научная значимость.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Структурно суласиййат не отличаются от других хадисов и состоят из двух основных элементов: иснад (цепочка передатчиков) и матн (текст хадиса). Однако их особенность заключается в сокращённой цепочке передачи, где автор хадисного сборника связан с Пророком (сав) через минимальное число посредников. В науке хадиса подчёркивается, что достоверность сообщения зависит не только от непрерывности

иснада, но и от надёжности передатчиков, их памяти, справедливости и отсутствия скрытых дефектов.

Суласиййат встречаются преимущественно в крупных хадисных сборниках, среди которых «Сунан» или «Муснад» имама ад-Дарими, ат-Термизи, «Сахих» имама аль-Бухари и др. Особое значение имеет «Сунан ад-Дарими», который содержит значительное количество хадисов с высокими иснадами, переданных от ранних поколений мухаддисов Хорасана и Мавераннахра. Суласиййат занимают особое место в хадисной науке. Так как чем меньше передатчиков между автором и Пророком (сав), тем выше научная ценность хадиса. А также сокращённая цепочка уменьшает вероятность ошибок передачи, но при этом требует строгой проверки каждого передатчика в рамках науки джарх ва-та‘диль. И конечно изучение суласиййат позволяет реконструировать биографии передатчиков и их связи между собой, что является важной частью хадисной критики.

Суласиййат имеют важное значение для истории хадисоведения. Так как такие хадисы демонстрируют ранние этапы передачи хадисов, отражают связи между учёными Хорасана, Ирака и Хиджаза, подтверждают высокий уровень научной школы Мавераннахра и служат доказательством ранней систематизации хадисов.

В «Суласиййатах», исходя из самого названия, собраны хадисы, переданные только через трех передатчиков. При этом число передатчиков между автором труда (мухаддисом) и Посланником Аллаха (да благословит его Аллах и приветствует) составляет три человека. Согласно сведениям источников, в данном стиле труды были созданы такими мухаддисами, как Имам ад-Дарими, Имам аль-Бухари, аш-Шайх Абу Исхак, Абд ибн Хумайд, Имам ат-Тирмизи и другие. Хаджи Халифа отмечает, что в «Суласиййатах» Имама ад-Дарими приведено 15 хадисов, а у Имама аль-Бухари — 22 хадиса, при этом данные хадисы были включены в состав хадисных сборников.

Большинство хадисов, включенных в сборники IX века, имеют иснады, состоящие из четырех передатчиков. Однако в результате непрерывных научных поисков и путешествий

мухаддисам удалось сократить иснады.

Они распределяли свои суласиййаты по различным разделам хадисных сборников в зависимости от тематики.

В суласиййатах хадисы передаются через малую категорию атбо‘ (или таба‘ ат-таби‘ин), то есть через цепочку, восходящую к сподвижникам.

Мухаддисы IX века, такие как Имам ад-Дарими, Имам аль-Бухари и другие, относятся к средней категории таба‘ ат-таби‘ин.

Российский ученый Д.В. Ермаков в своем исследовании под названием «Хадисы и хадисная литература» отмечает [1:89], что А. Арберри на основе редкой рукописи провел научные исследования, посвященные сборникам хадисов с трехзвенными иснадами (суласиййат) [2:169].

Однако в данном исследовании не приводится подробного анализа того, на каких именно источниках оно основано. Турецкий исследователь Абдуллах Айдынлы, в свою очередь, сообщает, что хадисы с трехзвенными иснадами, приведенные в «Сунан» Имама ад-Дарими, становились объектом изучения со стороны ученых [4:154].

В книге Абдулхамида Шанухана «Тахриж суласиййат аль-Бухари, ат-Тирмизи, Ибн Маджа, ад-Дарими», изданной в Бейруте в 1985 году, количество трехзвенных хадисов Имама ад-Дарими определено как 17. Однако Абдуллах Айдынлы, сопоставив эти хадисы с рукописью труда «ас-Суласиййат ад-Дарими», хранящейся в библиотеке Сулеймание, пришел к выводу, что не все из них действительно являются трехзвенными.

Ас-Сам‘ани сообщает, что данный труд был передан хератским мухаддисом Абу аль-Вакт Абдулаввалем ибн Исой ас-Сиджзи (XII век) [12:205].

В некоторых случаях хадисы, которые исследователи считали трехзвенными, не подтвердили данный статус.

Так, из шести хадисов, приведенных в исследовании Ахмада Абдулкадира ар-Рафа‘и как трехзвенные, три на самом деле имеют иснады, состоящие из четырех передатчиков. Это объясняется тем, что в указанных ар-Рафа‘и иснадах были пропущены некоторые передатчики [15:24].

В частности, в иснаде Асвад ибн Амир — Катада — Анас ибн Малик после Асвада (ум. 208/823) должен следовать Шу‘ба (ум. 160/777), а затем Катада (ум. 117/735).

Если предположить, что Асвад ибн Амир передавал хадис непосредственно от Катады, то разница во времени между ними составила бы 91 год, что вызывает сомнения в непрерывности и достоверности иснада.

Следовательно, в источнике, использованном ар-Рафа‘и, имя Шу‘бы было пропущено.

Аналогичная ошибка наблюдается и в иснаде Убайдуллах ибн Муса — Ханзала — Салим ибн Умайр. Здесь вместо «Салим ибн Умайр» (سالم بن عمير) должно быть «Салим ‘ан Ибн ‘Умар» (سالم عن ابن عمر).

Это также, вероятно, является следствием ошибки в источнике, которым пользовался ар-Рафа‘и. В обоих случаях иснады данных хадисов состоят из четырех передатчиков. Следовательно, эти хадисы не относятся к категории суласиййат.

Арабский исследователь Нубайл ибн Хашим в своём исследовании также говорит о хадисах, входящих в «Суласиййат» имама ад-Дарими. Он отмечает, что ас-Субки собрал 16, а Ибн ан-Нур — 15 хадисов с тремя передатчиками, и подчёркивает, что оба учёных выбрали практически одни и те же хадисы. Единственным отличием является то, что ас-Субки включил в качестве шестнадцатого хадиса хадис, переданный Умаром ибн аль-Хаттабом (р.а.). Хотя этот марфу‘ хадис фактически имеет четырёх передатчиков, в нём приводится передача сподвижника, который слышал его от Посланника Аллаха (с.а.в.). Несмотря на это, ас-Субки относит этот хадис к категории хадисов с тремя передатчиками. Нубайл ибн Хашим также с сомнением относится к ещё одному хадису, приведённому обоими учёными. Этот хадис передан Айфой ибн Абдом, который не является сподвижником. Поэтому Нубайл ибн Хашим считает этот хадис мурсал* и полагает, что его включение в «Суласиййат» является ошибочным.

В ходе научного исследования сборника «Сунан» имама ад-Дарими среди 3503 хадисов было выявлено 15 хадисов с тремя передатчиками [9: 6]. Из них 7 хадисов переданы от учителя ад-Дарими Язида ибн Харуна (ум.

206/821), и их иснад выглядит следующим образом:

Язид ибн Харун → Хумайд → Анас ибн Малик.

Ещё 4 хадиса переданы через Абу Асим ад-Даххак ибн Мухаллад (ум. 212/827):

ад-Даххак → Убайдуллах → Анас ибн Малик

ад-Даххак → Усман ибн Са‘д → Анас ибн Малик

ад-Даххак → Айман ибн Набил → Кудама

ад-Даххак → Язид ибн Убайд → Салама ибн аль-Аква‘

Ещё 3 хадиса из «ас-Суласиййат» переданы Джафаром ибн Ауном (ум. 206/821):

Джафар → Мухаммад ибн Амр → Абу Салама

Джафар → Яхья ибн Са‘ид → Анас ибн Малик

Джафар → Исмаил ибн Абу Халид → Абдуллах ибн Абу Авф

Последний, 15-й хадис передан по иснаду: аль-Фадль ибн Дукайн → Мус‘аб ибн Салим → Анас ибн Малик. Хадис, переданный от учителя имама ад-Дарими аль-Фадля ибн Дукайна (ум. 218/833), как и предыдущие, относится к группе марфу‘ муттасил хадисов.

Эти хадисы входят в различные разделы «Сунан ад-Дарими»: введение (1 хадис), очищение (1 хадис), молитва (1 хадис), пост (1 хадис), хадж (4 хадиса), пища (2 хадиса), торговля (2 хадиса), тонкие (дискуссионные) вопросы (1 хадис), а также раздел разрешения/разрешения на вход (2 хадиса).

Некоторые из иснадов «Суласиййат» имама ад-Дарими встречаются также в других сборниках достоверных хадисов. В частности, в «аль-Джами ас-сахих» имама аль-Бухари передано 3 хадиса с иснадом Язид ибн Харун → Хумайд → Анас ибн Малик. Однако поскольку имам аль-Бухари не слышал хадисы непосредственно от Язида, а передавал их через своего учителя, число передатчиков в цепи увеличивается до четырёх. Поэтому эти хадисы не относятся к категории суласиййат.

Тем не менее, имам аль-Бухари привёл в своём «Сахихе» 6 хадисов по иснаду ад-Даххак (ум. 212/827) → Язид ибн Убайд → Салама ибн аль-Аква‘. Также он передал ещё 11 хадисов по иснаду аль-Макки ибн Ибрахим (ум. 215/830) → Язид ибн Убайд → Салама ибн аль-Аква‘,

и 3 хадиса по иснаду Мухаммад ибн Абдуллах (ум. 215/830) → Хумайд → Анас ибн Малик. Все эти хадисы относятся к категории марфу‘ муттасил и входят в группу суласиййат.

Таким образом, из 22 суласиййатов, упомянутых Хаджи Халифой в «Сахихе» имама аль-Бухари, удалось установить 20 хадисов.

В обоих «Суласиййат» двух мухаддисов иснады относятся к категории высоких (‘али иснад). Однако тот факт, что имам ад-Дарими непосредственно передавал хадисы от таких шейхов, как Язид ибн Харун, Джафар ибн Аун и аль-Фадль ибн Дукайн, ещё больше повышает степень этих хадисов. Это связано с тем, что имам аль-Бухари передавал от этих же передатчиков через дополнительного посредника (своего учителя). Причиной этого является то, что имам ад-Дарими был старше имама аль-Бухари на 13 лет.

Учёные отмечали, что все иснады в произведении имама ад-Дарими «ас-Суласиййат» относятся к категории «высоких иснадов». Аль-Каттани даже считал хадисы этого сборника более высокими по степени, чем «Суласиййат» имама аль-Бухари. «Ас-Суласиййат» имама ад-Дарими считается одним из самых ранних произведений такого типа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Благодаря научным исследованиям известных хадисоведов Мавераннахра и их вкладу в развитие таких областей хадисоведения, как ‘илм ар-риджал, джарх ва та‘диль, сформировались «Суласиййат», которые имели важное значение для своего времени.

В состав этих сборников хадисов были отобраны хадисы с высоким иснадом, и они сохранились до наших дней среди известных хадисных коллекций. «Суласиййаты» наших великих предков ещё раз подтверждают их неоценимый вклад в различные области науки хадисоведения.

Суласиййат представляют собой уникальный пласт хадисного наследия, сочетающий в себе как историческую ценность, так и строгую научную методологию. Их изучение позволяет глубже понять механизмы формирования хадисной традиции, эволюцию иснада и развитие критических дисциплин хадисоведения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ермаков Д.В. Хадисы и хадисная литература // Ислам. Историографические очерки.-М.: Наука, 1991. –С.89.
2. Arberry A.J. Traditions by Three Links. – IQ. 1969, 13/4, 169–182.
3. Kўпрулу, 1584, 1246-126a.
4. Sünen-i Dârimî. / Tecüme ve tahkik: Dr. Abdullah Aydınli. Cilt 1. İstanbul: Merve Yayınları, 1994. – s. 54.
5. جلال الدين السيوطي. تدريب الراوي في شرح تقريب النوي. – بيروت: دار الكتب العلمية، 1979. – ص 173
6. نجم الدين عمر بن محمد بن أحمد النسفي. كتاب القند في ذكر علماء سمرقند. تحقيق: نزار محمد الفاريابي. – المملكة العربية السعودية: مكتبة الكوثر، 1412هـ/1991م. – ص 513
7. نبيل بن هاشم الغمري. إتمام الاهتمام بمسند أبي محمد ابن بهرام. – بيروت: دار قرطبة، 2001
8. نبيل بن هاشم الغمري. فتح المنان شرح المسند الجامع لأبي محمد عبد الله بن عبد الرحمن. – بيروت: دار البشائر الإسلامية، 1999. – ص 576
9. سنن الدارمي. ج 1. – بيروت: دار الكتب العلمية، 1992. – ص 6
10. سنن الدارمي. ج 1. – القاهرة: دار إحياء السنة النبوية، 1992. – ص 2
11. أبو بكر أحمد بن علي الخطيب البغدادي. تاريخ بغداد. 10 مجلدات. – بيروت: دار الكتب العلمية، 1427هـ/2006م. – ص 22
12. أبو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني. الأنساب. ج 1. – مكتبة مشكاة الإسلامية، (د.ت). – ص 205
13. الخطيب البغدادي. تاريخ بغداد. ج 14. – بيروت: دار الكتب العلمية، 1997. – ص 123
14. الخطيب البغدادي. تاريخ بغداد. ج 2. – بيروت: دار الكتب العلمية، (د.ت). – ص 17-18
15. أحمد عبد القادر الرفاعي. فهرس أحاديث وأثر سنن الدارمي. – بيروت: أعلام الكتب، 1988. – ص 24

TO'RAYEV No'monjon Nasibjonovich
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini
o'rganish ICESCO kafedrası dotsenti, Phd
numonjon1989@gmail.com

KOZIMIY Robiya Rustam qizi
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik
akademiyasi 4-bosqich talabasi
1109kozimiy@gmail.com

OISHA BINT ABU BAKRNING TAFSIR ILMI RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

AISHA BINT ABU BAKR'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF TAFSEER SCIENCE

ВКЛАД АЙШИ БИНТ АБУ БАКР В РАЗВИТИЕ НАУКИ ТАФСИР

Annotatsiya: Oisha bint Abu Bakr o'zining 2210 ta rivoyati bilan Muhammad (s.a.v.)ning sunnatini naql qilishda sahobalar orasida to'rtinchi o'rinda turadi. Rivoyatlarning qariyb uchdan bir qismi (747 tasi) Qur'on tafsiriga oid bo'lib, bu Oishaning tafsir ilmining shakllanishi va rivojida alohida o'ringa ega bo'lganini ko'rsatadi. Maqolada Oishaning mavquf rivoyatlari tadqiq etilib, ular oyatlarning nozil bo'lish tarixi va sababi, qiroati, nosix-mansuxini ko'rsatuvchi, fiqhiy hukmlarini bayon qiluvchi, izohlovchi guruhlariga ajratgan holda tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: Oisha bint Abu Bakr, Sahihayn, mavquf hadis, naqliy tafsir, Tafsir at-Tabariy, ad-Dur al-Mansur, qiroat, nasx, fiqhiy hukmlar, ijti-hod.

Abstract: Aisha bint Abu Bakr ranks fourth among the Companions in narrating the hadiths of the Prophet Muhammad (PBUH), with 2210 narrations attributed to her. Nearly one-third of her narrations (747) relate to Qur'anic exegesis (Tafseer), underscoring her distinctive role in the emergence and development of this field. This article analyzes Aisha's mawquf narrations, classifying them according to the history and circumstances of revelation, recitations (qira'at), abrogation (naskh), legal rulings (ahkam), and explanatory interpretations.

Keywords: Aisha bint Abu Bakr, Sahihayn, mawquf hadith, Tafseer bi al-riwayah, Tafseer at-Tabari, al-Dur al-Manthuri, qira'at, naskh, legal rulings (ahkam), ijti-had.

Аннотация: Айша бинт Абу Бакр занимает четвертое место среди сподвижников по числу переданных хадисов Пророка Мухаммада (с.а.в.), оставив после себя 2210 хадисов. Почти треть этих преданий (747) относится к толкованию Корана (тафсиру), что свидетельствует о её особом статусе в становлении и развитии этой науки. В статье её мавкуф-хадисы рассматриваются как самостоятельный объект исследования и анализируются путём их классификации на группы, отражающие историю и причины ниспослания аятов, вопросы кираата, насха, правовые предписания и разъяснительные толкования.

Ключевые слова: Айша бинт Абу Бакр, Сахихайн, мавкуф-хадис, тафсир би-р-риуа, Тафсир ат-Табари, ад-Дур аль-Мансур, кираат, насх, правовые предписания (ахкам), иджтихад.

KIRISH

Qur'oni karim oyatlarini to'g'ri anglashda tafsir ilmi muhim o'rin tutadi. Ushbu ilm ilk islom davrida shakllana boshlagan. Rasululloh (s.a.v.) Qur'on oyatlari sharhlovchisi, sahobalar esa ushbu sharhlarni hadis o'laroq naql qiluvchi tabaqa hisoblanadi.

Qur'on tafsiriga doir rivoyatlarni naql qilishda sahobiy ayollarning o'rni alohida e'tiborga molik. Ular orasida Oisha bint Abu Bakr Rasulullohdan eng ko'p hadis naql qilgan sahobalar orasida to'rtinchi o'rinda turib, uning jami rivoyatlari soni 2210 taga yetgan. Bunga uning aql-zakovat, kuchli xotira va teran fahmga ega bo'lgani, shuningdek Nabi-y (s.a.v.) bilan oila qurib, to'qqiz yil birga yashagani hamda uzoq umr ko'rgani kabi omillar ta'sir qilgan. Mazkur hadislardan 297 tasi Imom Buxoriy va Imom Muslimning "Sahih"lariga kiritilgan bo'lib, 174 tasini har ikkisi, 54 tasini Imom Buxoriy, 69 tasini esa Imom Muslim hadis to'plamlarida rivoyat qilganlar [7:139].

Musnad hadis to'plamlarida Oishaning rivoyatlari alohida jamlangan bo'lsa-da, ulardan tafsirga doirlari alohida to'plangani, sanab chiqilgani yoki tadqiq qilingani to'g'risidagi qaydlar uchramaydi. Zamondosh tadqiqotchilar tomonidan Oishadan rivoyat qilingan tafsirga oid rivoyatlarni jamlash, tasniflash yuzasidan izlanishlar olib borilgan. Jumladan, Abdulloh Abu Saud Badr 356 ta [1] va Saud ibn Abdulloh Funayson 747 [12] ta rivoyatni jamlanib, alohida kitob holiga keltirganlar. Ushbu farq mualliflarning hadislarni jamlashdagi yondashuvi natijasida kelib

chiqqan. Xususan, birinchi tadqiqotchi “sihohi tis’a” to‘plamlariga murojaat qilingani sababli unda faqat sahih va hasan hadislarni keltirgan. Muallif hadislar takroridan qochish uchun oyatdan iroda qilingan ma’noni ifodalaydigan bitta rivoyatni uning kitobdagi darajasiga ko‘ra keltirish bilan kifoyalangan. Ikkinchi tadqiqotchi esa rivoyatlarni jamlashda naqliy tafsirlarga, xususan, “ad-Dur al-mansur”ga tayangan. Ushbu rivoyatlar Oishaning Qur’on tafsiri borasidagi qarashlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oishaning tafsirga oid hadislari “sihohi sitta” va naqliy tafsir manbalarida turli miqdorda qayd etilgan. Jumladan, Imom Buxoriy “Sahih”ining “Tafsir kitobi”da Oishadan 56 ta rivoyat keltirilgan bo‘lsa, Imom Muslimning “Sahih”i “Tafsir kitobi”da bunday rivoyatlar soni 13 tani tashkil qiladi. “Sunani Abu Dovud”ning “Qiroatlar kitobi”da 3 ta, Termiziyning “Tafsir va qiroatlar kitobi”da jami 28 ta rivoyat Oishadan naql qilingan. Nasoiy va Ibn Moja esa o‘zlarining hadis to‘plamlarida tafsir uchun alohida bob ajratmaganlar. Ibn Jarir Tabariyning naqliy tafsirlar orasida yuksak e’tirof etiladigan “Tafsir at-Tabariy”ida Oishaning 188 ta, Jaloliddin Suyutiyning “ad-Dur al-mansur” kitobida esa 490 ta rivoyati qayd qilingan.

ASOSIY QISM

Oisha bint Abu Bakr tafsirda Payg‘ambar (s.a.v.) dan hadislarni naql qilish bilan cheklanmagan, balki o‘zining shaxsiy ijtihodiga tayanib, ba’zi oyatlarni sharhlab bergan. Tadqiqotchi Abdulloh Abu Saud Badr uning Qur’onni tafsir qilishga doir rivoyatlarini quyidagi mezonlar asosida guruhlaydi [1:82-83]:

- sunnati nabaviy;
- sababi nuzul;
- tilni lug‘aviy va adabiy o‘zlashtirish;
- shaxsiy ijtihod.

Izlanuvchi, shuningdek, Oishaning Qur’onni Nabiy (s.a.v.)ning sunnatlari yoki sababi nuzulga tayangan holda tarixiy jihatdan sharhlagani, uning arab tili, bayon ilmini yaxshi bilishi, til va balog‘atda o‘tkir zehn va kuchli idrok sohibi ekani Qur’onni lug‘aviy hamda o‘z ijtihodiga asoslangan holda tafsir qilishga yordam berganini ham ta’kidlaydi. Ammo, mazkur mezonlarning har biriga doir rivoyatlar soni, ularning tahliliga to‘xtalib o‘tmagan.

Oisha bint Abu Bakr Qur’on tafsiriga oid yondashuvining amaliy ifodasi esa tafsirga oid mavquf hadislarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Chunki sahobaga nisbat berilgan mavquf hadislar uning Qur’on oyatlarini tushunish va sharhlashdagi mustaqil ilmiy yondashuvini ko‘rsatadi.

Abdulloh Abu Saud Badrning “Tafsir ummul-minin Oisha” kitobidagi mavquf hadislar tarkibiy tahlilidan ma’lum bo‘ladiki, mazkur asarda jamlangan jami 356 ta hadisning 29,7 foizini (106 ta) mavquf hadislar tashkil qiladi.

Ushbu rivoyatlarni mazmuniga ko‘ra, Qur’on ilmlarining asosiy yo‘nalishlarini mezon qilib olgan holda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- nozil bo‘lish tarixini bayon qiluvchi (7 ta);
- nozil bo‘lish sababini bayon qiluvchi (9 ta);
- oyatlardan olinadigan hukmni ifoda qiluvchi

(42 ta);

- qiroat borasidagi (6 ta);
- nosix va mansux masalasiga oid (4 ta);
- oyatning ma’nosini izohlab keluvchi

hadislar (38 ta).

Mazkur rivoyatlar ko‘p o‘rinlarda oyatlar tafsirida asos o‘laroq qabul qilinganini ham ko‘rish mumkin. Jumladan:

a) *nozil bo‘lish tarixini bayon qiluvchi rivoyatlar*. Hadis to‘plamlari “Tafsir” boblari hamda naqliy tafsirlarda mualliflar ayrim oyatlarning nozil bo‘lish tarixini bayon qilishda Oisha bint Abu Bakrning rivoyatlarini asos qilib olgan. Jumladan, Alaq surasining ilk nozil bo‘lgan sura ekani borasidagi qarashlarida Tabariy Oishaning bu boradagi rivoyatiga ham tayangan [6:644].

Yana bir misol, Qamar surasining 46-oyati makkiy oyat ekani Oishaning ushbu oyat Rasululloh (s.a.v.)ga Makkada nozil qilingani va bu paytda u yosh qizcha bo‘lgani to‘g‘risidagi rivoyatida ham o‘z aksini topgan [15:357]. Jaloliddin Suyutiyy “ad-Dur al-mansur”da oyat tafsirida bu rivoyatni keltirib o‘tgan [11:86].

Shuningdek, Oishaning Baqara surasi nozil bo‘lganda Rasululloh (s.a.v.)ning yonlarida bo‘lgani haqidagi rivoyat [1:140], ushbu suraning Madinada nozil bo‘lganiga dalolat qiladi. Jumladan, “Tafsiri at-Tabariy” va “ad-Dur al-mansur” asarlarida ham Baqara surasi madaniy suralar qatorida zikr qilingan.

Mazkur toifadagi rivoyatlar Qur’on nozil bo‘lish jarayoniga bevosita guvoh bo‘lgan sahobiy sifatidagi o‘rnini va mufasssirlar tomonidan

oyatlarni qachon va qayerda nozil bo'lganini aniqlashda ishonchli tarixiy manba sifatida qabul qilinganini ko'rsatadi.

b) *oyatning nozil bo'lish sababini bayon qiluvchi rivoyatlar*. Ba'zi oyatlarning tafsirida Oishadan naql qilingan rivoyatlar uning nozil bo'lish sababini bayon etishda asos vazifasini bajargan. Xususan, Baqara surasi 225-oyat "Alloh sizlarni behuda qasamlaringiz uchun tutmas..." qismi tafsirida "bu bir kishining "Allohga qasamki, yo'q", "Allohga qasamki, ha", degan gapi haqida" [15:38] degan rivoyati mavjud.

Tabariy tafsirida bu qarashni qo'llab-quvvatlovchi jami 28 ta (4363-4391) hadis keltirgan bo'lib, ularning 18 tasi Oishadan shu mazmunda naql qilingan rivoyatlardir [3:455-469].

Jaloliddin Suyutiy ham "ad-Dur al-mansur" kitobida Baqara surasining ushbu oyati tafsirida bir necha isnod zanjiri orqali Oishadan yuqorida zikr qilingan rivoyatni keltiradi [9:625]. Ushbu tafsirda muallif rivoyatni tafsir uchun asos qilib olgan yoki yo'qligi borasida qayd qo'shmagan. Ammo, "Tafsir al-Jalolayn"da oyat sharhida ushbu qarashni asos qilib olgan. Unda oyatdan iroda qilingan ma'noni bir kishining qasam ichishni niyat qilmay turib, faqat tilining odatlanib qolgani tufayli "Allohga qasamki, yo'q", "Allohga qasamki, ha" deyishi, deb tafsir qilgan [8:36]. Demak, Jaloliddin Suyutiy Baqara surasi 255-oyat tafsirida Oishaning rivoyatini asos qilib olgan.

Shu bilan birga, Oishadan Niso surasidagi "Kim boy bo'lsa, saqlansin. Agar kambag'al bo'lsa, yaxshilikcha yesin" oyati yetimning moli haqida nozil bo'lgani rivoyat qilingan. Imom Tabariy va Suyutiy tafsir kitoblarida oyatning sababi nuzuli sifatida shu qarashni keltirib o'tganlar.

Oishadan naql qilingan boshqa bir rivoyatda [14:350] Nur surasining 22-oyati Abu Bakr Siddiq to'g'risida nozil bo'lgani keladi. Tabariy tafsirida oyatning nozil bo'lish sababi borasida shu qavlni eng to'g'ri qavl deb hisoblaydi va uni qo'llab-quvvatlovchi hadislar orasida Oishaning rivoyatini keltiradi [5:380]. "Ad-Dur al-mansur" kitobida ham ushbu rivoyat zikr qilib o'tilgan [10:704].

Bu mavzudagi rivoyatlari tafsir asarlarida oyatlarning nozil bo'lish sababini yorituvchi ishonchli manba sifatida qo'llanilgan. Mazkur naqlarning Tabariy va Suyutiy tomonidan asos qilib olinishi Oishaning tafsir ilmiga qo'shgan hissasini alohida e'tiborga molik ekanini ko'rsatadi.

d) *oyatlardan olinadigan hukmni bayon qiluvchi*. Oisha bint Abu Bakrdan rivoyat qilingan mavquf hadislar fiqhiy hukmlarni shakllantirishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Masalan, Moida surasi 38-oyat tafsirida o'g'riga chora ko'rish bo'yicha bir qancha qarashlar mavjud bo'lsa-da, Imom Tabariy [4:522] va Jaloliddin Suyutiy [8:114] Oishadan rivoyat qilingan qavlni o'z tafsirlarida afzal deb e'tirof qilganlar.

Shuningdek, Jaloliddin Suyutiy "Tafsir al-Jalolayn"da necha marotaba emizish bilan onabolalik sobit bo'lishi masalasida Oishadan rivoyat qilingan hadisga tayanib, aynan ushbu hukmni ixtiyor qilgan [8:81].

Oishaning ushbu rivoyatlari oyatlarning fiqhiy mazmunini ochib berishda va unga doir hukm chiqarishda muhim tayanch bo'lib xizmat qilgan. Mufasssirlarning ixtilofli fiqhiy masalalarda ushbu naqlarga tayanishi mazkur rivoyatlarning shar'iy hukmlarni belgilashdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

e) *qiroat borasidagi hadislar*. Oishadan rivoyat qilingan hadislar orasida oyatlarning qiroati borasidagi rivoyatlar ham uchraydi. Masalan, Nur surasining 15-oyatidagi "talaqqiy" masdaridan olingan "talaqqovnahu" (تَلَقَّوْنَهُ) kalimasini "taliqunahu" deb qiroat qilgan. Bu so'z "valq" masdaridan kelib chiqqan bo'lib, qiroati sharhida uni "yolg'on" deb izohlagan.

Abu Ja'far Tabariy bunga izoh berib, Oisha ushbu (تَلَقَّوْنَهُ - taliqunahu) so'zi bilan o'sha yolg'onni to'qib chiqarayotgani va davom ettirayotganlariga ishora qilganini ta'kidlaydi. Xuddi shuningdek, arab tilida biror kishi yurishda tezlashsa va unda davomli bo'lsa: "وَلَقَّ فُلَانٌ فِي السَّيْرِ فَهُوَ يَلْقُ" (falonchi yurishda tezlashdi va davom etdi), deyiladi [5:375].

Navbatdagi hadis, Oishaning Yusuf surasi 110-oyatdagi "kuzibu" (كُذِّبُوا) fe'lini tashdidli holatda "kuzzibu" deb o'qishidir [15:127]. Bu so'zning "kuzibu" va "kuzzibu" deb o'qilishi mutavotir qiroatlarda bor. Mutavotir qiroatlardan uchtasida ya'ni kufaliklar (Osim, Hamza, Kisoiy) qiroatida ushbu so'z tashdidsiz holatda, qolgan qiroatlarda esa tashdidli holatda o'qiladi [2:395]. Bu esa Oishaning rivoyati mutavotir qiroatlarga muvofiq ekanini tasdiqlaydi.

f) *nosix va mansux masalasiga oid hadislar*. Oishadan ba'zi oyatlarning yoki undan olingan hukmlarning ma'lum muddatdan so'ng nasx bo'lganiga doir rivoyatlar naql qilingan. Masalan, hijrat qilish borasida "Makka fath qilinganidan

keyin hijrat to'xtagan" [13:245], mazmunidagi so'zi rivoyat qilingan.

Oishadan rivoyat qilingan yana bir hadisga ko'ra, Baqara surasida bemorligi va safarda bo'lgani tufayli ro'za tuta olmagan kishi uni boshqa kunlarda tutishi borasidagi oyat dastavval "فعدة من أيام أخر متتابعات" ko'rinishida nozil bo'lgan, so'ng undagi "متتابعات" ya'ni "paydarpay tutish" lafzi nasx bo'lgan. Jaloliddin Suyutiy bu rivoyatni "ad-Dur al-mansur" asariga kiritgan [9:247].

Ushbu rivoyatlar Qur'ondagi amaliy hukmlar tatbiqi o'zgarishiga dalolat qiladi. Shu jihatdan, Oishaning nasxga oid rivoyatlari oyatlarning hukmiy ahamiyatini tushunishda ham muhim manba hisoblanadi.

g) *oyatni bayon qilib, izohlab kelgan hadislar:* Oisha bint Abu Bakrning oyatdan iroda qilingan ma'noni izohlaydigan rivoyatlari ham naqliy tafsir kitoblarida asos qilinganini uchratish mumkin. Xususan, Nur surasi 11-oyatdagi "Ulardan (gunohning) kattasini ko'targan kimsaga buyuk azob bordir" qismini "U Abdulloh ibn Ubay ibn Saluldir" [15:209] deb tafsir qilgan.

Imom Tabariy bu masalada mufasssirlarning ikki xil qarashini keltiradi: Hasson ibn Sobit va Abdulloh ibn Ubay. Bu fikrlarni qo'llab-quvvatlovchi hadislarni zikr qiladi va Oishaning qarashini afzal deb biladi [5:363-366].

Yana bir misol, Kavsar surasidagi "Kavsar" so'zini Rasululloh (s.a.v.)ga berilgan jannatdagi daryo, deb tafsir qilgan. Tabariy bu borada ulamolarning turli qarashlarini keltirib, ulardan Oisha zikr qilgan ma'noni eng to'g'risi deb topgan [6:736-740].

XULOSA

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, Oisha bint Abu Bakr tafsir ilmining shakllanishi va rivojlanishiga beqiyos hissa qo'shgan sahobiy sifatida alohida o'rin tutadi. Uning Qur'on oyatlari tafsiriga oid qarashlari keyingi davr mufasssirlari uchun muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qilgan. Undan yetib kelgan naqlar oyatning nozil bo'lishidan amaliy tatbiqigacha bo'lgan har bir bosqichni tushunishda eng ishonchli hujjatlardan hisoblanadi. Shu jihatdan, Oisha bint Abu Bakrni ilk mufasssir ayol sifatida e'tirof qilish va uning tafsir ilmlari rivojiga qo'shgan hissasini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Abdulloh Abu Saud Badr. Tafsir ummu-l-mo'minin Oisha. – Riyoz: Dor a'lam al-kutub, 1996. – 304 b.
2. Abu Amr Usmon ibn Said Doniy Andalusiy. Taysir fi-l-qiroat as-sab'a. – Hail: Dor al-andalus, 2015. – 635 b.
3. Ibn Jarir Tabariy. Tafsir at-Tabariy. – Qohira: Dor al-hadis, 2010. – J. 2. – 912 b.
4. Ibn Jarir Tabariy. Tafsir at-Tabariy. – Qohira: Dor al-hadis, 2010. – J. 4. – 936.
5. Ibn Jarir Tabariy. Tafsir at-Tabariy. – Qohira: Dor al-hadis, 2010. – J. 8. – 896 b.
6. Ibn Jarir Tabariy. Tafsir at-Tabariy. – Qohira: Dor al-hadis, 2010. – J. 11. – 808 b.
7. Imom Zahabiy. Siyar a'lam an-nubalo. – Bayrut: Muassasa ar-risola, 1982. – J. 2 – 647 b.
8. Jaloliddin Mahalliy, Jaloliddin Suyutiy. Tafsir al-Jalolayn. – Qohira: Dor Ibn Kasir, 2022. – 604 b.
9. Jaloliddin Suyutiy. Ad-Dur al-mansur. – Qohira: Markaz Hajr li al-buhus va ad-dirosat, 2003. – J. 2. – 715 b.
10. Jaloliddin Suyutiy. Ad-Dur al-mansur. – Qohira: Markaz Hajr li al-buhus va ad-dirosat, 2003. – J. 10. – B. 732.
11. Jaloliddin Suyutiy. Ad-Dur al-mansur. – Qohira: Markaz Hajr li al-buhus va ad-dirosat, 2003. – J. 14. – B. 728.
12. Saud ibn Abdulloh Funayson. Marviyyot ummu-l-mo'minin Oisha fi at-tafsir. – Riyoz: Maktaba at-tavba, 1992. – B. 510.
13. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf va tarjimonlar guruhi. Oltin Silsila – Sahihul Buxoriy. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2023. – J. 4. – 672 b.
14. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf va tarjimonlar guruhi. Oltin Silsila – Sahihul Buxoriy. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2022. – J. 5. – 672 b.
15. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf va tarjimonlar guruhi. Oltin Silsila – Sahihul Buxoriy. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2024. – J. 6. – 688 b.

RAYMBERDIYEV Ahad

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish
ICESCO kafedrası tayanch doktoranti*

IMOM TERMIZIY "SUNAN" ASARIDA "KAHF" SURASI TAFSIRI

INTERPRETATION OF SURAH "KAHF" IN THE "SUNAN" OF IMAM TERMIZI

ТОЛКОВАНИЕ СУРЫ «КАХФ» В «СУНАНЕ» ИМАМА ТЕРМИЗИ

Annotatsiya. Hadis ilmi islomiy manbashunoslikning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, Qur'oni Karim oyatlarini to'g'ri talqin qilishda, tafsir metodikasini boyitishda muhim manba sifatida e'tirof etiladi. Bu ilm doirasida shakllangan yirik hadis to'plamlari orasida Imom Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning "Sunan" asari nafaqat hadislarining matni va sanadiga oid tafsilotlarni, balki tafsirga oid mulohazalarni ham o'z ichiga olganligi bilan alohida ajralib turadi. Ayniqsa, asarning tafsir bobida Qur'oni Karim oyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan hadislar alohida ilmiy qadriyatga ega bo'lib, unda oyatlarning sabab nuzuli, majoziy ifodalari, fihiy talqinlari va sahobalar tomonidan anglanish shakllari aniq ko'rsatib beriladi. Termiziyning ilmiy uslubi hadisni nafaqat rivoyat qilish, balki u orqali fihiy va tafsiriy masalalarni muhokama qilishda ham metodik yondashuvni ko'rsatadi. Mazkur ilmiy tahlillar orqali hadis va tafsir ilmlarining o'zaro uyg'unligi, tafsiriy hadislarining manbashunoslikdagi roli va Qur'onni sunnat orqali sharhlashning metodologik asoslari aniqlanadi. "Sunani Termiziy" esa ushbu kontekstda tafsirga oid hadislarini tizimli, baholi va sharhli shaklda taqdim etgan yirik manba sifatida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Imom Termiziy, Sunan, tafsiriy hadis, Qur'on talqini, sunnat, Fotiha surasi, qibla, ro'za, ijti'od, fihiy tafsir, sabab nuzul, hadisshunoslik, manbashunoslik.

Abstract. The science of hadith is considered one of the fundamental branches of Islamic source studies and serves as a vital tool in the accurate interpretation of Qur'anic verses and the enrichment of exegetical methodology. Among the major hadith compilations formed within this discipline, the Sunan of Imam Abu 'Isa Muhammad ibn 'Isa al-Tirmidhi stands out for containing not only narrations with detailed texts and chains of transmission but also valuable reflections

related to Qur'anic exegesis. In particular, the Tafsir chapter of the collection holds significant scholarly value, as it presents hadiths directly related to specific Qur'anic verses. These hadiths elucidate the reasons for revelation (asbāb al-nuzūl), figurative expressions, legal interpretations, and the ways in which the Companions understood and contextualized the verses. Al-Tirmidhi's scholarly approach demonstrates a methodological framework that goes beyond narration, extending into the discussion of jurisprudential and exegetical matters. Through such analysis, the intrinsic relationship between hadith and tafsir sciences is revealed, and the methodological foundations of interpreting the Qur'an through the Sunnah are identified. Within this context, Sunan al-Tirmidhi emerges as a comprehensive and systematized source that presents tafsir-related hadiths with critical evaluation and commentary.

Keywords: Imam al-Tirmidhi, Sunan, exegetical hadiths, Qur'anic interpretation, Sunnah, Surah al-Fatiha, qibla, fasting, ijti'hād, legal exegesis, asbāb al-nuzūl, hadith studies, source criticism.

Аннотация. Наука хадисов является одним из основных направлений исламского источниковедения и признана важным источником для правильного толкования аятов Корана, а также для обогащения методов тафсира. Среди крупных сборников хадисов, сформировавшихся в рамках этой науки, особенно выделяется труд Имама Абу Исы Мухаммада ибн Исы ат-Термизий - «Сунан». Этот труд отличается тем, что содержит не только тексты хадисов и цепочки передатчиков (иснад), но и включает ценные рассуждения, связанные с коранической экзегезой. Особую научную ценность представляет глава тафсира в «Сунан», где приводятся хадисы, напрямую связанные с конкретными аятами Священного Корана. Эти хадисы раскрывают причины ниспослания (сабаб ан-нузуль), образные выражения, фикхические толкования, а также способы понимания аятов сподвижниками Пророка. Научный подход Термизийя заключается не только в передаче хадисов, но и в методологической оценке, анализе и обсуждении фикхических и толковательных вопросов. Благодаря такому подходу выявляется тесная взаимосвязь между науками о хадисах и тафсире, определяется роль толковательных хадисов в источниковедении, а также обосновываются методологические принципы толкования Корана через Сунну. В данном контексте «Сунан ат-Термизий» предстаёт как крупный источник, систематически представляющий хадисы, связанные с тафсиром, с научной оценкой и пояснениями.

Ключевые слова: Имам Термизий, Сунан, толковательные хадисы, толкование Корана,

Сунна, сура Аль-Фатиха, кибла, пост, иджтиҳад, фикҳический тафсир, причины ниспослания, хадисоведение, источниковедение.

KIRISH

Hadis ilmi islom manbashunosligida muhim o‘rin egallagan bo‘lib Qur‘oni Karim oyatlarini chuqur anglash, tafsir qilish va ularni hayotga tatbiq etishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning so‘zlari, amallari ya‘ni hadislar, musulmonlar hayotida Qur‘ondan keyin eng ishonchli manba sifatida qaraladi. Bu jihatdan qaraganda, har bir Qur‘on surasiga oid hadisi shariflarni o‘rganish, ayniqsa, ular asosida shakllangan tafsiriy sharhlarni tahlil qilish Qur‘oni Karim mazmunini yanada chuqurroq anglashga zamin yaratadi.

Imom Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy hadis ilmining zabardast muhaddislaridan biri bo‘lib, uning “Sunan” nomli mashhur hadis to‘plami olimlar tomonidan yuqori baholangan. Bu asar hadislarini faqatgina rivoyat qilish bilangina kifoyalanmasdan, ularni sharhlash, ulamolar ixtiloflarini keltirish va fikhiy hukmlar bilan boyitilganligi jihatidan juda katta ilmiy qiymatga ega. Ayniqsa, ushbu to‘plamda Qur‘on oyatlarining tafsiriga oid hadislar alohida boblarda keltirilgani, hadis va tafsir fanlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beradi. (4; 122).

Asardagi “Tafsir” bobida keltirilgan “Kahf” surasiga oid hadislar tahliliga bag‘ishlanadi. “Kahf” surasi o‘zida bir qancha ibratli voqealarni jamlagan, aqida va e‘tiqod asoslarini mustahkamlovchi, fitna va sinovlarga bardoshli bo‘lishga undovchi muhim suralardan biridir. Ayniqsa, bu surada keltirilgan “As‘hobi Kahf”, “Musoning Xizr bilan uchrashuvi”, “Zulqarnayn” va “Yajuj-Majuj” qissalari islom tafakkurida muhim o‘rin tutadi.

Imom Termiziy tomonidan ushbu suraga oid rivoyatlarning to‘plab taqdim etilishi, suraning mazmuni va mohiyatini anglashda hadis ilmining o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatadi. Shu bois maqolada “Sunan at-Termiziy” asaridagi “Kahf” surasi tafsiriga oid hadislar ilmiy tahlil qilinadi, ularning zanjiri, mazmuni va tafsiriy ahamiyati o‘rganiladi. Qur‘on va hadis ilmlari o‘zaro uzviy bog‘liqligi bilan bir qatorda musulmonlar uchun ham dolzarb bilim manbai bo‘lib xizmat qiladi.

ASOSIY QISM

Imom Termiziy o‘zining mashhur “Sunan” asarida Qur‘oni Karim oyatlarini tafsir qilishga oid alohida bob “Kitob at-Tafsir”ni ajratgan. Bu bob hadis ilmi va Qur‘on tafsiri o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni namoyon etadi. Ushbu bobda Qur‘oni Karimning ko‘plab sura va oyatlariga doir rivoyatlar to‘plangan bo‘lib, ular asosan sahobalar va ba‘zan tobeinlardan rivoyat qilingan. Tafsir bobining o‘zi 95 ta kichik bobga bo‘lingan bo‘lib, unda jami 488 ta hadis keltirilgan. (2; 433).

Shular qatorida “Kahf” surasiga bag‘ishlangan 19-bobda mazkur suraning ba‘zi oyatlari tafsir qilingan 7 ta hadis keltirilgan. Surada tilga olingan tarixiy voqealar Ashobi kahf qissasi, Zulqarnayn, Muso va Xizr voqealari tafsirida kelgan hadislar orqali, ularning ma‘naviy va tarbiyaviy jihatlari yoritilgan. (10; 176).

حدثنا عمرو بن علي حدثنا أبو قتيبة سلم بن قتيبة حدثنا عبد الجبار بن العباس الهمداني عن أبي إسحاق عن سعيد بن جبير عن بن عباس عن أبي بن كعب عن النبي (v.a.s) قال الغلام الذي قتله الخضر طبع يوم طبع كافرًا قال أبو عيسى هذا حديث حسن صحيح غريب

Amr ibn Ali rivoyat qilgan, Abu Qutayba rivoyat qilgan, Salm ibn Qutayba rivoyat qilgan, Abdul Jabbar ibn Abbas al-Hamdani rivoyat qilgan, Abu Ishoq rivoyat qilgan, Said ibn Jubayr rivoyat qilgan, Ibn Abbos rivoyat qilgan, Abu Kubayb rivoyat qilgan, Rasululloh (s.a.v) aytgan: “Xizr o‘ldirgan bola kofir sifatida tug‘ilgan edi.” Abu Isa dedi: “Bu hadis hasan, sahih va g‘aribdir (nodir).” (11; 334)

Bu hadis 3438-raqamda zikr qilingan bo‘lib unda Xizr (a.s.) tomonidan o‘ldirilgan bolaning holatini tushuntiradi. Hadisga ko‘ra bola kofir bo‘lib tug‘ilganligi sababli uning o‘limi ma‘nan sabablidir. Ushbu voqea ko‘pchilik uchun qiyin va murakkab ko‘rinishi mumkin, chunki bola o‘ldirilishi insoniylik tamoyillariga ziddek tuyuladi. Biroq, hadis bu ishning ilohiy hikmati va adolatga asoslanganligini bildiradi. Xizr (a.s) ning bu harakati inson hayotidagi ba‘zi voqealar ko‘rinishidan ko‘ra murakkabroq va chuqurroq sabablar asosida amalga oshirilishini anglatadi. Ushbu voqea insonlarni hayotdagi adolat, taqdir va hikmat haqida o‘ylashga undaydi. Shu bilan birga inson bilimining chegaralanganligini, ba‘zida tafakkur va sabr orqali haqiqatga erishish zarurligi tushuniladi.

حدثنا يحيى بن موسى حدثنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة قال قال رسول الله إنما سمي الخضر لأنه جلس على فروة بيضاء فاهتزت تحته خضراء قال أبو عيسى هذا حديث حسن صحيح

Abu Hurayra(r.a) rivoyat qilgan : Rasululloh (s.a.v) aytgan: “Xizrning ismi shunday qo‘yilgan, chunki u oq terili joyda o‘tirganida uning ostidagi joy yashil rangga aylangan.” Abu Iso dedi: “Bu hadis hasan va sahihdir”. (10; 179).

Bu hadisda Xizr (a.s.)ning nomlanishi va uning tabiati haqida ramziy tushuntirish berilgan. Oq rangli yer ostida yashil rangning paydo bo‘lishi hayot va yangi uyg‘onish ramzi hisoblanadi. Xizrning bu xususiyati uning hikmatli, ilmi va maxfiy bilimga ega ekanligini ifodalaydi. Hadisda ta’kidlangan “yashillik” tabiatda yangilanish va barqarorlikni bildiradi, shuningdek, ruhiy yangilanishga ham ishora qilishi mumkin. Bu ramziy ma’noda Xizrning ilohiy bilim va hikmat manbai ekanligini ko‘rsatadi. Bugungi kunda bu hadis insonlarga atrof-muhitga, tabiatga g‘amxo‘rlik qilish, yangilanish va tinchlik uchun harakat qilish kerakligini eslatadi. Xizrning nomi bilan bog‘liq ushbu hadis tabiat va ruhiy poklik orasidagi bog‘liqlikni anglatadi. (7; 54).

حدثنا جعفر بن محمد بن فضيل الجزري وغير واحد قالوا حدثنا صفوان بن صالح حدثنا الوليد بن مسلم عن يزيد بن يوسف الصنعاني عن مكحول عن أم الدرداء عن أبي الدرداء عن النبي في قوله { وكان تحته كنز لهما } قال ذهب وفضة حدثنا الحسن بن علي حدثنا صفوان بن صالح حدثنا الوليد عن يزيد بن يوسف الصنعاني عن يزيد بن جابر عن مكحول بهذا الإسناد نحوه قال أبو عيسى هذا حديث غريب

Abu Darda rivoyat qilgan: Rasululloh (s.a.v) aytgan: “O (u yerda) ularga tegishli bir xazina bor edi” degan oyat haqida. Bu xazina oltin va kumush edi. Abu Isa dedi: “Bu hadis g‘aribdir (nodir).” Bu hadis “Kahf” surasining 18-22 oyatiga taalluqli bo‘lib, u yerda Xizr va Muso (a.s.) ning orqasidan ketayotganlarning soni haqida so‘z boradi. Hadisda ularning qimmatli xazinasi (oltin va kumush) haqida ma’lumot berilgan. Isnodi ko‘p ayollardan va turli rivoyatchilardan iborat bo‘lib, shu bois hadis “g‘arib” ya’ni kamroq rivoyat qilingan. (7; 55). Shu bilan birga hadis mazmuni oyatni yanada tushunishga yordam beradi va o‘sha davrdagi madaniy va ijtimoiy holat haqida ma’lumot beradi. Bugungi kunda bu hadis bizga oyatlarni yanada chuqurroq o‘rganish va tushunish uchun hadislardan foydalanish muhimligini eslatadi. Shuningdek isnodlarning qanchalik muhim ekanligini anglashga yordam beradi.

حدثنا محمد بن بشار وغير واحد اللفظ لابن بشار قالوا حدثنا هشام بن عبد الملك حدثنا أبو عوانة عن قتادة عن أبي رافع من حديث أبي هريرة عن النبي في السد قال يحفرونه كل يوم حتى إذا كادوا يخرقونه قال الذي عليهم ارجعوا فستخرقونه غدا فيعيده الله كأشد ما كان حتى إذا بلغ مدنتهم وأراد الله أن يبعثهم على الناس قال للذي عليهم ارجعوا فستخرقونه غدا إن شاء الله واستثنى قال فيرجعون فيجدونه كهينته حين تركوه فيخرقونه فيخرجون على الناس فيستقون المياه ويغر الناس منهم فيرمون بسهامهم في السماء فترجع مخضبة بالدماء فيقولون قهرنا من في الأرض وعلونا من في السماء قسرا وعلوا فيبعث الله عليهم نغفا في ألقائهم فيهلكون فوالذي نفس محمد بيده إن دواب الأرض تسمن وتبطر وتشكر شكرًا من لحومهم قال أبو عيسى هذا حديث حسن غريب إنما نعرفه من هذا الوجه مثل هذا

“Muhammad ibn Bashshar va boshqalar rivoyat qilganlar. Ular aytishlaricha, Hishom ibn Abdulmalik rivoyat qilgan, u Abu Avadan rivoyat qilgan, u Qatodadan rivoyat qilgan, u Abu Rafi’dan rivoyat qilgan, u esa Abu Hurayra orqali Rasululloh (s.a.v)dan rivoyat qilgan. Hadisda shunday deyiladi: “Ular (dushmanlar) to‘g‘onni har kuni qazib, uni deyarli teshib tashlashar edi. Keyin ularga aytilardi: “Orqaga qaytinglar, ertaga uni teshib tashlaysizlar”. Alloh uni yanada mustahkam qilib qo‘yardi. Shu tarzda ular to‘g‘onni qayta-qayta qazib, qurilishlarini davom ettirishardi. Alloh ularning muddatiga yetganda va ularni odamlar ustidan hukmron qilishni xohlaganda, ularga yana “Orqaga qaytinglar, ertaga uni, agar Alloh xohlasa, teshib tashlaysizlar,” dedi, ammo ular bundan mustasno edi”. Ular qaytib kelib, to‘g‘onni dastlab qoldirgan holatida topishdi va uni teshib tashlashdi. Shundan keyin ular odamlar ustiga chiqib, suv olishardi va odamlar ulardan qochar, ular esa kamonlarini osmonga otishardi. O‘qlar qon bilan qoplanib qaytar edi. Ular aytishardi: “Yerda mag‘lub bo‘ldik, osmonlarda esa zo‘r chiqdik. Shunda Alloh ularga nufa (bir turdagi zararkunanda) yubordi, ular boshlariga yopishib, halok bo‘ldilar. Abu Iso dedi: “Bu hadis hasan va g‘aribdir. Biz uni faqat shu yo‘ldan bilamiz”. (3; 223).

Bu hadis Qur’onda bayon qilingan to‘g‘on qazish voqeasiga oid bo‘lib, asosan Quraysh va Banu Mustalik urushlari kontekstida tushuniladi. To‘g‘onni qazib, uni buzishga harakat qilgan dushmanlarning qasos va jazosi haqida so‘z boradi. Hadis shuni ko‘rsatadiki, Allohning irodasi va qudrati bilan odamlarni himoya qilish uchun tabiatdagi kichik hayvonlar (nufa) ham ishlatiladi. Bu voqea o‘sha davr insonlariga va jamiyatlariga Allohning adolati va himoyasining namunasidir.

Bugungi kunda bu hadis insonlarni tabiatga hurmat bilan qarashga, tabiiy muhitni muhofaza qilishga, shuningdek, adolat va halollik yo'lida kurashishda sabrli bo'lishga undaydi.

حدثنا محمد بن بشار وغير واحد قالوا حدثنا محمد بن بكر البرساني عن عبد الحميد بن جعفر أخبرني أبي عن بن مينا عن أبي سعد بن أبي فضالة الأنصاري وكان من الصحابة قال سمعت رسول الله يقول إذا جمع الله الناس يوم القيامة ليوم لا ريب فيه نادى مناد من كان أشرك في عمل عمله لله أحدا فليطلب ثوابه من عند غير الله فإن الله أغنى الشركاء عن الشرك قال أبو عيسى هذا حديث حسن غريب لا نعرفه إلا من حديث محمد بن بكر

Muhammad ibn Bashar va boshqalar rivoyat qilganlar. Ular aytishlaricha, Muhammad ibn Bakr al-Barsani rivoyat qilgan, Abdulhamid ibn Jafar aytgan, u otasidan rivoyat qilgan, Ibn Mina'dan rivoyat qilgan, Abu Sa'd ibn Abi Fudala al-Ansoriydan rivoyat qilgan, u sahobalardan bo'lgan. U shunday dedi:

“Men Rasululloh (s.a.v.)dan eshitdim, dedilarki: “Qiyomat kunida Alloh insonlarni yig'ganda, bir nido qilinadi. Agar kimdir hayotida Allohdan boshqasini sherik tutgan bo'lsa o'z mukofotini Allohdan boshqa birovdan qidirsin. Chunki Alloh shirk keltiruvchilardan behojat zotdir” Abu Iso dedi: “Bu hadis hasan va g'aribdir. Biz uni faqat Muhammad ibn Bakr rivoyatidan bilamiz”. (10; 185).

Bu hadis Qiyomat kuni va shirk masalasiga doir bo'lib, shirk qilganlarning amallari haqidagi ogohlantirishni o'z ichiga oladi. Ulamolar hadisning g'aribli va kamdan-kam rivoyat qilinishini qayd qilganlar. Hadisda Allohning qudrati va yagonaligi ta'kidlangan. Har qanday shirk Allohning hukmiga putur yetkazadi va buning uchun amallar o'z qiymatini yo'qotadi. Bugungi zamonda bu hadis musulmonlarga ibodat va amallarni samimiylilik bilan faqat Alloh uchun qilishning ahamiyatini yodga soladi. Shuningdek har qanday amalda va ishda shirkdan saqlanishga chaqiradi.

MUHOKAMA

Imom Termiziyning “Sunan” asarida “Kahf” surasi tafsiriga oid hadislar suraning ma'naviy va axloqiy jihatlarni yoritishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu hadislar “Kahf” surasida bayon etilgan sabr-toqat, ilm, haqiqatni izlash va Allohning hikmatini anglash mavzularini chuqurroq anglash imkonini beradi. Birinchi hadisda Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) Muso alayhissalom va Xizr alayhissalomning uchrashuvi va birga yurganlari

haqida so'zlaydi. Bu voqea “Kahf” surasining eng asosiy mavzularidan biri sabr-toqat va bilimni anglash bilan bog'liq. Muso alayhissalom Allohdan o'zidan ko'ra bilimdori borligini so'raydi va Alloh unga Xizr alayhissalom bilan uchrashishni taqdir qiladi. Ushbu hadisda ilmning chegaralari, inson tafakkurining chegaraliligi va Allohning sirlarini anglashdagi qiyinchiliklar yoritiladi. Musoning Xizrdan sabr-toqat so'rashi, uning ishlarini tushunmasdan oldin hech narsa so'ramaslikka va'da berishi o'quvchiga sabrning qanday olijanob sifat ekanini ko'rsatadi.

Bu voqea orqali biz Allohning hikmatlarini anglash inson uchun doimo oson emasligini, hatto payg'ambarlar ham ba'zan Allohning taqdirini to'liq tushunolmasligini bilamiz. Shuningdek, hadisda keltirilgan suvda suzib ketayotgan baliq voqeasi ham ramziy ma'noga ega bu, Allohning irodasi va rahmatining kengligi, inson tafakkuridan tashqaridagi sirlarni anglatadi. Baliqning ko'chishi Muso va Xizr yo'lini belgilaydi, bu ularning izlanish yo'lida ko'rsatma sifatida xizmat qiladi. Bu voqea tiriklik va o'lim, sirli va ma'lum bo'lgan olamlar o'rtasidagi chegara haqida ham eslatadi.

Ikkinchi hadisda Xizr alayhissalomning Muso alayhissalomga nisbatan qilgan harakatlari haqida tafsilotlar berilgan. Bu harakatlar inson tafakkuridan yuqori bo'lgan Allohning sirlarini ochib beradi. Masalan, Xizrning kemandagi bir joyini tirnashi, begona bolani o'ldirishi, va buzilgan devorni tiklashi kabi voqealar boshlang'ich ko'z bilan tushunarsiz ko'rinadi, lekin hadislarining sharhlari ularning Alloh tomonidan berilgan hikmatlarga asoslanganligini ko'rsatadi. Bu yerda asosiy e'tibor sabr-toqat va ishonchga qaratiladi. Insonlar ba'zan voqealar yuzasidan tez hukm chiqarishga moyil, lekin Allohning hikmatlari ko'pincha sirli va inson tafakkuri darajasidan yuqoridir.

Xizr alayhissalom Musoga shart qo'yadi: hech narsa so'ramaslik, sabr qilish va bo'lgan voqealarni anglashga harakat qilish. Bu esa “Kahf” surasida ta'kidlangan sabr va bilimning chuqurroq talqini sifatida namoyon bo'ladi. Hadislar shuni ko'rsatadiki, haqiqiy ilmga ega bo'lish uchun sabr-toqat zarur, chunki ilmning ba'zi jihatlari inson tafakkuridan yuqori, va ularni anglash uchun Allohning yordamiga tayanish kerak.

Uchinchi hadis Xizr alayhissalomning “furoda” degan so'zi bilan bog'liq voqeani tushuntiradi. Bu hadis “Kahf” surasining ramziy ma'nolarini ochib berishda muhimdir. “Furoda”

insonning bilmagan, tushunmagan sirlar borligini anglatadi. Bu esa hadislarida sabr-toqatni yanada kuchaytiradi, chunki inson bilimining chegaralari borligi, va barcha sirlarni anglash imkoniyati faqat Allohigagina xos ekanligi yodga solinadi.

Bugungi kunda ham bu hadislarining ahamiyati katta. Hayotimizda ko'p holatlar yuz beradi, ularni dastlab tushunmaslik yoki noto'g'ri baholash mumkin. Bunday vaziyatlarda sabr qilish, sabr-toqat ko'rsatish, voqealarning ortida qandaydir Alloh tomonidan berilgan hikmatlar borligini tushunishga harakat qilish muhimdir. Shu sababli, "Kahf" surasidagi hadislar odamlarni hayotdagi sinovlarga bardosh berishga, to'g'ri qarorlar qabul qilishga da'vat qiladi.

Shuningdek, ushbu hadislar islom ilmiy manbalari orasida hadis ilmi va tafsir ilmining o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Imom Termiziyning "Sunan" asaridagi tafsir bobida "Kahf" surasi oyatlari hadis bilan tushuntirilishi tafsir ilmiga yanada chuqurlik va ishonchlilik beradi. Hadislar orqali suraning murakkab ramzlari va voqealari yoritilib, ularni o'rganishga yangi imkoniyat ochiladi.

Xulosa qilib aytganda, Imom Termiziy hadislarini o'rganish "Kahf" surasining ma'nosini yanada mukammal tushunishga xizmat qiladi. Ular sabr-toqat, bilim, Allohning hikmatlari va insonning chegaralari haqida chuqur ma'lumotlar beradi. Bugungi kunda ham ushbu mavzular ahamiyatini yo'qotmaydi, chunki inson hayotida ko'plab sinovlar, qiyinchiliklar mavjud bo'lib, ularni sabr bilan yengib o'tish, Allohning hikmatlarini anglash har bir musulmon uchun zarurdir.

NATIJA

Ushbu maqolada Imom Termiziy "Sunan" asarining Tafsir bobida keltirilgan "Kahf" surasiga oid hadislar tahlil qilindi. Tahlillar davomida mazkur hadislarining har biri arabcha matni, o'zbekcha tarjimai va manbashunoslik asosida keng sharhlari bilan ko'rib chiqildi. Ayniqsa, fitna, Dajjol, Qur'on o'qishning fazilati kabi mavzular atrofida jamlangan hadislar "Kahf" surasi bilan bevosita bog'liq ekani ayon bo'ldi.

Imom Termiziy tomonidan keltirilgan ushbu hadislar islomiy aqida, fitnadan ogohlantirish, Qur'onni yod olish va amal qilishning ulug' savoblari haqida chuqur ma'no anglatadi. Tahlillardan ko'rinadiki, "Kahf" surasi qiyomat

oldidan yuzaga keladigan fitnalardan, xususan Dajjol fitnasidan saqlanishda mo'minlar uchun ruhiy va ma'naviy qalqon vazifasini bajaradi.

Hadislar orqali ushbu suraning fazilatlarini ta'kidlangan: uni yod olish, juma kuni tilovat qilish, avvalgi va keyingi juma orasidagi gunohlar kafforati bo'lishi, qalbda nur paydo qilishi va oxiratda shafloatchi bo'lishi kabi jihatlari e'tiborga loyiq.

Imom Termiziyning bu boradagi yondashuvi, hadislarining senadlari, sahiflik darajasi va boshqa hadis to'plovchilarning rivoyatlari bilan solishtirilganda, uning yondashuvi hadis ilmidagi chuqur bilimni ko'rsatadi. Ayniqsa, Dajjol va fitna bilan bog'liq hadislarining bu sura bilan qanday uzviy bog'liqligi borligi ochib berildi.

Umuman olganda "Kahf" surasining tafsiriga oid hadislarini yanada chuqurroq tushunish, ularning shariatdagi o'rnini ochib berish musulmonlar uchun u suraning hayotiy ahamiyatini anglashga xizmat qiladi.

XULOSA

Imom at-Termiziyning "Sunan" asari tafsir bobida "Kahf" surasiga oid keltirilgan hadislar o'z mazmuni va mantiqiy izchilligi bilan musulmonlar hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bu hadislar suraning imon, fitna, sabr, dunyo-oxirat talqini, ilohiy imtihonlar va oxirzamon fitnalari haqidagi chuqur mazmunini mukammal tushunishimizga zamin yaratadi.

"Kahf" surasida zikr etilgan Ashobi Kahf qissasi, Muso va Xizr voqeasi, Zulqarnayn sarguzashti va Dajjol fitnasi bilan bog'liq tafsiriy hadislar musulmonlar ongida tarixiy voqealarni iymoniy saboqlar bilan uyg'un holda anglashni shakllantiradi. Bu hadislar orqali Qur'on oyatlarining chuqur ma'nosi ochiladi va suraning ichki g'oyaviy tuzilmasi aniqlashadi.

Hadislar sharhida ko'rinadiki, Dajjol fitnasi haqida Rasululloh (s.a.v.) tomonidan berilgan bayonotlar, ayniqsa bu fitnaning kuchi, xatar darajasi va undan qanday najot topish yo'llariga doir tafsilotlar hozirgi zamon musulmonlari uchun ham dolzarbdir. Rasululloh (s.a.v.) Dajjolning chiqqan vaqti, uning fitna vositalari, insonlarni aldaydigan mo'jizalari haqida ogohlantirganlar. Shuningdek, Dajjoldan saqlanish yo'li sifatida "Kahf" surasining dastlabki va oxirgi oyatlarini o'qish tavsiya etilgani ham dinimizda Qur'on o'qishning qanday qudratga

ega ekanini ko'rsatadi. Termiziy rivoyat qilgan hadisda buni ochiq ko'ramiz.

Hadislar orqali biz shuningdek, ilm va sabrning, g'urur va xolislikning, Allohga bo'lgan sadoqat va tavakkalning naqadar muhim ekani haqida saboq olamiz. Muso va Xizarning voqeasi sabr, itoat, taqvo va ilohiy hikmatni chuqur anglashga da'vat etadi. Bu voqea zamonaviy ilmga ishonch va ayni vaqtda vahiya itoat o'rtasidagi muvozanatni saqlash lozimligini ham eslatadi.

Shuningdek, hadislar orqali Rasululloh (s.a.v.) bu suraning o'ziga xos iymoniy tarbiya vositasi bo'lganini ta'kidlaganlar. Fitnalar davrida - Dajjol fitnasi, dunyoga mukkasidan ketish, haqiqatni tanimaslik, ilmni rad etish holatlari kuchaygan bir paytda "Kahf" surasini va unga doir hadislarini o'rganish zaruratga aylanadi.

Hadislarning yana bir muhim jihati shundaki, ular Qur'on tafsirini faqat aqliy yo'l bilan emas, balki naql ya'ni sahih hadislar orqali amalga oshirish lozimligini ko'rsatadi. Imom Termiziyning "Sunan" asarida keltirilgan rivoyatlar tafsiriy maktabning muhim manbasi bo'lib, tafsir ilmining manbashunoslik negizini tashkil etadi.

Bugungi zamonda har xil ideologiyalar, axloqiy zaifliklar, fitna va shubhalar ichra yashayotgan musulmonlar uchun ushbu hadislar ko'zgu bo'lib xizmat qilishi lozim. Ayniqsa, yoshlarga sabr, iymon, halollik, va'daga sadoqat kabi fazilatlarni singdirishda "Kahf" surasi va unga doir sahih hadislar eng qudratli vositadir.

Xulosa qilib aytganda "Kahf" surasining tafsiriga doir hadislar nafaqat Qur'on oyatlarini to'g'ri tushunishga, balki musulmonlarning ruhiy-axloqiy tarbiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Imom Termiziyning bu boradagi xizmatlari hadis ilmidagi ilmiy aniqlik va ishonchlilik mezonlariga to'liq javob beradi. Ushbu maqola orqali shuni ishonch bilan aytish mumkinki, "Kahf" surasi va uning tafsiriy hadislarini chuqur o'rganish har bir musulmon uchun hozirgi zamon fitnalariga qarshi kuchli qalqon bo'lishi mumkin.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nuruddin Itr. Manhajun naqd fi ulumil hadis. Dorul fikr. – Damashq, 1971.
2. Shamsiddin Muhammad Zahabiy. Kitob Tazkirat al-huffoz. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1998.
3. Shihobuddin Abulfazl Ahmad ibn Ali ibn Hajar al-Asqaloni. Tahzib at-tahzib. – Bayrut: Muassasat ar-risala, 1996. – J. III.
4. Iso Muhammad at-Termiziy. Sunani Termiziy/ Tarjimon, sharh va izohlar muallifi: Mirzo Kenjabek. – T.: Sharq, 2010.
5. Ibn Hajar al-Asqaloni. Tahzib at-tahziyb. Dorul fikr, 1984. J. 9. – B.388; Akram Ziyu Umariy. Turos at-Termiziy al-'ailmiy. Maktaba ad-daar bil Madiynati al-munavvara.
6. Shamsuddin Zahabiy. Siyaru a'laamin nubala. – Bayrut, Muassasatur risala, 1993. J. 18. – B. 513; Akram Ziyu Umariy. Turos at-Termiziy al-'ailmiy. Maktaba ad-daar bil Madiynati al-munavvara.
7. Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn Dahhak. Termiziy. J.1.
8. Imom Suyutiy. Tadribur roviy. Doru ibn al-Javziy. – Qohira, 2009. – B.95.
9. Imom Suyutiy. Tadribur roviy. Doru ibn al-Javziy – Qohira.: 2009.
10. Anvarshoh Kashmiriy. Arfu shaziy sharhi Sunani Termiziy. – Lubnon: Darul turosul arabiy, 2004. – J. I.
11. Nuruddin Itr. Al-Imom at-Termiziy val muvozanatu bayna jami'ih va sahihayn. Dorul Basoir – Qohira. 2012.
12. oliymahad.uz

ЗИНАТУЛЛАЕВ Зиёдулла

Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси,
Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA
кафедраси доценти, PhD

VI-VII АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ

THE ADMINISTRATIVE SYSTEM OF THE WESTERN TURKIC KHAGANATE IN THE 6TH-7TH CENTURIES

АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА ЗАПАДНО- ТЮРКСКОГО КАГАНАТА В VI- VII ВЕКАХ

Аннотация. Мақолада илк ўрта асрлардаги Марказий Осиё минтақасининг стратегик аҳамияти, туркий халқларнинг босқини ва уни Турк хоқонлигига қўшиб олиниши жараёнлари кўриб чиқилган. Ўлкада кўчманчилик анъаналарига асосланган бошқарув тизими қарор топди: янгича тартиб ва унвонлар жорий этилди. Мақолада ислоннинг Марказий Осиёга кириб келиши арафасидаги сиёсий-ижтимоий ҳолат ва маҳаллий бошқарув тизими бирламчи манбалар ва илмий адабиётлар асосида ёритилган.

Калим сўзлар: Марказий Осиё, Аҳамонийлар, Юнон-македонлар, Буюк ипак йўли, Ғарбий Турк хоқонлиги, Ўн ўқ хоқонлиги, ябгу, қора будун, Эл Арслон, Абруй, Исфижоб, қадимги туркий битиклар.

Annotation. The article highlights the strategic importance of Central Asia in the Middle Ages, the process of invasion of the Turkic people and its inclusion in Turkic Kaganate. In the country was created a management system based on nomadic tradition: new orders and positions have been introduced. The article highlights the socio-political situation and system of local government in Central Asia on the eve of the arrival of Islam based on primary sources and scientific literature.

Key Words: Central Asia, Ahamonids, Greek-Macedonians, Great Silk Road, Western Turkic Khanate, Ten Khanate, Black Budun, El Arslan, Abruy, Isfijab, Turkish texts.

Аннотация. В статье рассматривается стратегическое значение Центральной Азии в средневековье, процесс вторжения тюркских народов и его включение в Тюркский каганат. В стране создана система управления основанная

на кочевых традициях: введены новые порядки и должности. В статье освещается общественно-политическая ситуация и система местного самоуправления в Центральной Азии накануне прихода ислама на основе первоисточников и научной литературы.

Ключевые слова: Центральная Азия, Ахемениды, Греко-Македония, Великий Шелковый путь, Западно-Тюркский Каганат, ун ук хоқонлиги, ябгу, қора будун, Эл Арслон, Абруй, Исфижоб, древнетюркские тексты.

КИРИШ

Буюк ипак йўлининг асосий йўналишлари ўтган ва стратегик жиҳатдан муҳим аҳамият эга Марказий Осиё ҳудуди VI – VII асрларда Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлган.

Мазкур даврда Марказий Осиё ўн бешита майда шаҳар-давлатларга бўлиниб кетган эди. Минтақадаги бошқарув тизими моҳияти кўк-турклар ёки уларга тобе бўлган хон, тархон, ябгу, тегин, тудун каби унвонларга эга турк ҳукмдорлари томонидан белгиланган.

Ғарбий Турк хоқонлиги марказлашган давлат бўлмаган. У ўнлаб туркий қабилалардан ташкил топган ва уларни алоҳида хонлар бошқарган. Барча ҳукмдорлар Кан¹ сулоласидан чиққан, уларнинг энг каттаси Самарқанд ҳокими эди. Кан ҳокими маҳаллий сулоладан, яъни массагетлардан бўлган. Сугдиёна шоҳи ва Чоч ҳамда Хоразм ҳокимлари маълум даражада ўз мустақилликларини сақлаб қолган ва уларда маҳаллий бошқарув тизими амал қилган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Хоқонликнинг ғарбга томонга қилинган ҳарбий юришларига Истамихоқон (551–576) бошчилик қилган. У 563–567 йиллар оралиғида Эфталлийлар давлатига кетма-кет зарбалар бериб, Марказий Осиё ва Каспий денгизигача бўлган ҳудудларни эгаллашга муваффақ бўлган [7;99].

Бунинг оқибатида Эфталлийлар давлати инқирозга юз тутди. Хоқонлик эса, ҳарбий нуқтаи назардан Эрон ва Византия каби қудратли империялар билан бирмунча тенглашди.

Маълумки, 581–603 йилларда содир бўлган ўзаро низолар, узлуксиз урушлар ва Хитой империяси томонидан уюштирилган фитналар

¹ Кан – Арабларга қадар Сугдиёна идора қилган сулола. Уларнинг келиб чиқиши юечжиларга бориб тақалади. Хуннлардан енгилгач, Самарқандга келиб ўз подшоликларига асос соладилар.

окибатида Турк хоқонлиги узил-кесил иккига бўлиниб кетди. Ўтроқ воҳалар – Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё ва Еттисув Ғарбий турк хоқонлиги ҳукмронлиги остида қолди [6;88].

Ўз даврида “Ўн ўк хоқонлиги” деб юритилган Ғарбий турк хоқонлиги таркибига Олтой тоғларининг ғарбида жойлашган ўлкалар – Еттисув, Чу водийси, Волга, Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёлари бўйидаги ерлар ҳамда Марказий Осиёдаги ярим мустақил кичик “давлатлар” кирган. Унинг маркази Еттисув бўлган. Ғарбий хоқонликнинг ёзги қароргоҳи Исфижоб (Сайрам) яқинидаги Мингбулоқда, қишкиси – Суёб (Қирғизистоннинг Тўқмоқ вилояти) шаҳрида жойлашган [7;100].

Марказий Осиёнинг ўша даврдаги ярим мустақил давлатлари таркибига Жайхун (Амударё) дарёси яқинида жойлашган Бухоро вилояти, Самарқанд ва унга қарашли бўлган Сугд вилояти, Ушрусана (Уструшона), Шош, Фарғона, Кеш, Насаф, Сағонийон (Чағониён), Термиз, Куводийон (Кува), Ахсисак (Ахсикент) ва Хоразм худудлари кирган [2;30]. Тарихий манбаларга кўра, жумладан, Беруний асарлари [3], VI–VII асрда ёзилган Хитой солномалари [8] маълумотлари бўйича, VIII асрнинг бошларида Марказий Осиёда 15 га яқин ана шундай “мустақил” давлатчалар бўлган [4;154].

Турк хоқонлигидаги бошқарув тизими ўзига хос феномен бўлиб, унинг асосий хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлган. Хоқонликда бутун салтанат устидан олий ҳукмронликни хоқон амалга оширган. Осмон (Тангри), ер ва сув кучи, хоқон иродаси турк халқи учун ғоявий асос вазифасини ўтаган. Қадимги туркларда хоқон бирлик, озодлик ва мустақиллик рамзи саналиб, хоқонлик худудида ягона улуг хоқоннинг ҳукмронлик қилиши шарт ҳисобланган. Туркий битикларга кўра, хоқон Тангри (худо) ва будун (халқ) ўртасидаги воситачи ҳисобланган. У нафақат ўз халқи, балки унга тобе бошқа элатларҳақида ҳам қайғуриши лозим бўлган [6;88]. Айтиш лозимки, ушбу иддаодан унга тобе ўлкаларда содир бўлган исёнларни бостиришда самарали фойдаланилган. Жумладан, хоқон Қорачўрин (587-588) ўз ўғли Эл Арслон Шери Кишварни (586-606) Бухоро воҳасига Пойкентдаги Абруй (Абахон) исёнини (593) бостиришга жўнатган [1;91].

Хоқондан кейинги амалдор – Ябғу (баҳодир) вазир вазифасида бўлган. Бу лавозимга, одатда, хоқоннинг оила аъзолари тайинланган [5;35]. Ғарбий турк хоқонлигида Тўнйабғу даврида

(618-630) бошқарув ислоҳоти ўтказилади ва маҳаллий ҳукмдорларга ҳам “ябғу” унвони берилади [9;7]. Аммо ябғу тахтга меросхўрлик қила олмас эди. Тахт меросхўри – тегин бўлиб, бу эпитет давлат бошлиғи фарзандлари – шахзодалар исмига қўшиб, масалан, Култегин деб айтилган.

Турк хоқонлигидаги муҳим мансаблардан яна бири тудун бўлиб, у жойлардаги ноиблар лавозимини англатган. Улар маҳаллий ҳокимлар сиёсатини, бож-солиқ ишларини назорат қилганлар. Уруғ ва қабилаларнинг номдор вакиллари “беклар” деб юритилган. Жамоани хоқон ва зодагонлар кенгаши – “қурултой” бошқарган.

Хоқонлик бошқарувида икки хил тизим мавжуд эди. Биринчиси, бўйсундирилган баъзи ўлкаларда маҳаллий сулолалар ҳокимят тизимига киритилган, яъни улар хоқонликка ўлпон тўлаш эвазига ўз ҳукмини сақлаб қолган. Иккинчиси, тобе ўлка ва вилоятларнинг айримларига ҳукмдор хонадонига мансуб вакиллар тайинланган.

Хоқонлик аҳолисининг қуйи табақаси “будун” ёки “қора будун” деб аталган. “Будун” атамаси, шунингдек, қабилалар уюшмасини ҳам англатган. У “ўн ўк будун” ёки “ўн ўк эл” деб юритилган. Ўн ўк будун ёки элнинг ҳокими “ябғу” ёки “жабғу” номи билан аталган [7;102].

Хоқонликка қадар ҳам Марказий Осиёдаги маъмурий бошқарувда сугдийлар, хоразмийлар, бактарийлар, чочликлар, фарғоналиклар билан бир қаторда, маҳаллий автохтон туркий тилли элатлар ҳам иштирок этган. Тудун, тутук, шад, чур, тархон, элтабар каби унвонларнинг жорий этилиши натижасида ўзига хос маъмурий ислохотлар амалга оширилиб, бошқарув хоқонлик тизимига мослаштирилган. Бунда хоқоннинг жойлардаги вакиллари у ва маҳаллий ҳукмрон сулолалар ўртасидаги боғловчи вазифасини бажарган [6;96].

Маҳаллий сулолаларнинг бошқарувда иштирокидан кўзланган мақсад – ўтроқ ўлкаларда сиёсий барқарорлик ва иқтисодий тараққиётни таъминлаш ҳамда ҳарбий эҳтиёжларни қондириш бўлган. Шунингдек, хоқонлар Марказий Осиёни ўз қавмдошлари яшайдиган юрт сифатида билиб, вақт ўтиши билан маҳаллий аслзодалар билан қудандачиликни йўлга қўйганлар [6;99-100].

Марказий Осиё Ғарбий Турк хоқонлиги вассали бўлса-да, муайян даражада ички мустақиллик имтиёзига эга бўлган. Бу ерда марказлашган кучли ҳокимият йўқ бўлиб,

Ўлка бир неча “салтанатлар”дан ташкил топган конфедерация шаклида ривожланар эди. Жумладан, Суғд ва Тохаристон конфедератив мулкларга, Чоч ва Илок хоқонлик вассаллигидаги ярим мустақил мулкларга, Фарғона эса, шимолий ва жанубий ҳокимликларга бўлиниб кетган эди. Уструшона, Чағониён, Кабодиён, Хутталон, Рашт, Дарвоз, Бадахшон каби ўлкалар ҳам ярим мустақил мулклар сифатида маҳаллий ҳокимлар томонидан бошқарилган. Шунинг учун ҳам, тадқиқотчилар фикрига кўра [6;108], ҳар бир мулкнинг ҳукмдори ички мустақиллик имтиёзига эга эканлиги боис, ўзини кўп ҳам марказга тобе деб ҳисобламаган.

Ғарбий хоқонлик аҳолисининг катта қисми хоқонлик бошқаруви шароитида ўтроқ деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотиқ билан машғул бўлган. Бу даврда Марказий Осиё ерларида деҳқончилик, боғдорчилик ва узумчилик тез ривожланди. Ибн Ҳавқал Суғд, Ушрусана, Фарғона ва Шошда мевалар ҳосили шу қадар кўп ва бошқа мамлакатларникидан ошиқ эканлигини таъкидлаб, улар билан ҳайвонлар боқилгани ҳақида ёзган [2;17]. Фарғона, Хоразм ва Зарафшон воҳаларида кўплаб сув айирғичлар, каналлар, сув ҳавзалари бунёд этилган. Шунингдек, Фарғона ва Суғдда аҳоли кон ишлари билан шуғулланиб, олтин, мис ва темир; Илокда – кўрғошин, кумуш; Шахрисабзда – тош, қизил туз маъдани казиб олинган [7;103]. Турк хоқонлиги аввалдан мавжуд бўлган Хитой, Эрон, Ҳиндистон ва Византия каби мамлакатлар билан савдо-сотиқни ривожлантиришга тўсқинлик қилмаган. Зеро, бундай савдодан келадиган фойдадан ҳам бож олиниб, хоқонлик хазинасининг бойитилишига хизмат қилган.

Ибн Ҳавқал Марказий Осиё аҳолиси ҳаёт тарзини тавсифлаб, Мовароуннахрнинг кўп ҳудудларида одамлар худди битта уйда ягона оиладек яшайдилар, улар бир-бирлари уйига худди ўз хонадонига келгандек кириши мумкин, мезбон меҳмонни умуман танимаса ҳам, унинг ҳожатини чиқариш учун бор имкониятини ишга солади, бунда ўзининг манфаатини кўзламайди ва меҳмон кўнглидан чиқариб бергани билан қаноатланади деган мазмундаги маълумотларни қолдирган. Шунингдек, унинг ёзишича, бирор қишлоққа йўловчи келиб тушса, барча уни меҳмон қилиш учун мусобақалашади, бунда ўз мулкларига зарар етса ҳам, худди барча одамлар пул йиғиш мақсадида рақобатлашгани ва ўз бойликлари билан мақтангани каби, ўзаро баҳслашганлар [2;17].

ХУЛОСА

Юқоридаги маълумотларга таянган ҳолда хулоса қилиб шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Марказий Осиёда араблар келгунга қадар Турк хоқонлиги томонидан кўчманчилик анъаналарига хос бошқарув тизими жорий этилган бўлиб, ушбу омил минтақадаги бошқарувга оид сиёсий жараёнлар жадаллашувида ижобий аҳамият касб этди. Оқибатда ўлка бошқарувида янгича тартиб ва унвонлар жорий этилди. Шунингдек, Хоқонлик бўйсундирилган ўлкаларни бошқаришда баъзи маҳаллий сулола вакиллари ҳам жалб этиб, улардан ўлпон олиш эвазига итоатда сақлаб турган. Натижада ўтроқ ўлкаларда сиёсий барқарорлик ва иқтисодий тараққиёт бирмунча таъминланган. Хуллас, Марказий Осиё бу даврда Ғарбий Турк хоқонлигига тобе бўлсада, иқтисодий ривожланиш жадал суръатда давом этгани минтақа халқларининг бирдам ва меҳнатсевар бўлганлигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Камалак, 1991.
2. Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр / Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камалиддин. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011.
3. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. – Т. I. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т.: Фан, 1968. – 488 б.
4. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Кристалл, 2003.
6. Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Т.: ART-FLEX, 2010.
7. Шамсутдинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Шарк, 2013.
8. Бей шу (Шимолий сулолалар тарихи). Йирик тарихчи Ли Ян-шоу қаламига мансуб. Марказий Осиё, Хоразм ва Шарқий туркистоннинг VI аср иккинчи ярмидаги тарихи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Суй шу (Суй хонадонининг тарихи). Хитой тарихчилари жамоаси томонидан ёзилган. Асарнинг 83-бобида Марказий Осиё ҳақида маълумотлар мавжуд. Қаранг: Мадраимов А. Фузайлова Г. Манбашунослик. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари, 2008. 138-б.
9. Султонов Ф., Бозорбоев Ф. Ўрта асрлар тарихи (Ўзбекистон тарихи). – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.

РАХИМЖОНОВ Дурбек Обиджонович,
Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси доценти,
тарих фанлари номзоди, доцент

НАЖМИДДИН КУБРО “ТАЪВИЛОТУ-Н-НАЖМИЯ” ТАСАВВУФИЙ ТАФСИРИНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СУФИЙСКОГО ТАФСИРА “ТАЪВИЛАТУ-Н-НАЖМИЯ” НАДЖМИДДИНА КУБРО

THE EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF NAJM AL-DIN KUBRA'S SUFI TAFSIR “TA’WILAT AL-NAJMIYYA”

Аннотация. Мақолада XII-XIII асрларда яшаб ижод этган, тасаввуфнинг энг ёрқин намояндаларидан бўлган, тафсир илмида ҳам пешқадам бўлган мутафаккир олим Нажмиддин Кубронинг “Таъвилоту-н-нажмия” тасаввуфий тафсирининг тарбиявий аҳамияти ҳақида сўз боради. Ушбу асарда муаллиф бошқа тафсирлардан фарқли равишда оятлардан чиқадиган кишининг маънавий камолоти учун зарур бўлган юксак инсоний фазилатлар тартиб билан санаб ўтади. Мақолада ёрқин мисоллар билан тафсирнинг ўзига хос жиҳатлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: Нажмиддин Кубро, Таъвилоту-н-нажмия, Хизр (а.с.), Мусо (а.с.), тавозе, Тури Сино, ишорий тафсир, тариқат.

Аннотация. В статье рассматривается воспитательное значение суфийского тафсира «Таъвилот ан-Наджмия» выдающегося мыслителя и учёного Наджмиддин Кубро, одного из ярчайших представителей суфизма XII-XIII веков, а также ведущего ученого в области науки тафсир. В данном произведении автор, в отличие от других тафсиров, последовательно перечисляет высокие нравственные качества, необходимые для духовного совершенствования человека, вытекающие из коранических аятов. В статье на основе ярких примеров раскрываются специфические особенности данного тафсира.

Ключевые слова: Наджмиддин Кубро, «Таъвилат ан-Наджмия», Хизр (а.с.), Муса (а.с.), скромность, Гора Синай, суфийский тафсир, тариқат.

Annotation. This article examines the educational significance of the Sufi tafsir “Ta’wilat al-Najmiyya” by the prominent scholar and thinker Najmuddin Kubra, one of the most distinguished representatives of Sufism, which lived in the 12th-13th centuries and a leading authority in the science of tafsir. In this work, unlike other exegetical writings, the author systematically enumerates the high moral virtues necessary for the spiritual perfection of an individual, derived from Qur’anic verses. The article reveals the distinctive features of this tafsir through illustrative examples.

Keywords: Najmuddin Kubra, Ta’wilat al-Najmiyya, Khidr (pbuh), Moses (pbuh), modesty, Mount Sinai, ishari tafsir, tariqa.

КИРИШ

Нажмиддин Кубро (1145-1221) XII-XIII асрларда яшаб ижод этган, тасаввуфнинг энг ёрқин намояндаларидан бўлган мутафаккир олим ислом илмлари орасида тафсир илмида ҳам пешқадам муфассирлардан эди.

Шайх Нажмиддин Кубро ўнлаб асарлар муаллифи бўлиб, улар орасида “Минҳожис-солиқин” (“Солиқлар йўли”), “Фавоиху-л-жамол” (“Гўзаллик хушбўйлиги”), “Рисола ат-туруқ” (“Тариқатлар ҳақида рисола”) номли асарларида ҳалоллик ва мардликни улуғлаш, комил инсонга хос хусусиятларни тарбиялашга асосий эътибор қаратилган [4:137].

АСОСИЙ ҚИСМ

Нажмиддин Кубронинг “Таъвилоту-н-Нажмия” асари ишорий тафсир ҳисобланиб, бу борада ёзилган тафсирларнинг энг эътиборлисидир. Бу асардан кейинги давр муфассирлари ўз тафсирларида кўплаб иқтибослар келтирганлар.

Шайх Нажмиддин Кубро ушбу тафсирини охирига етказиш арафасида вафот этган. Бу асарни унинг шогирди Алоуддавла Симноний (ваф. 736/1336) охирига етказди. Нажмиддин Кубро Қуръони карим “Зориёт” сурасининг 19-оятига тафсир қилган. Бу асар Байрут шаҳрида “Дорул кутубил илмия” нашриётида 2009 йилда 6 жилдада чоп этилган. 6-жилди эса Алоуддавла Симноний томонидан ёзилган бўлиб, муаллиф уни “Айнул ҳаёт” деб номлаган.

Шайх Нажмиддин Кубро баъзан оятнинг зоҳирий тафсири келтириб, ортидан ишорий таъвилини беради. Тафсирдаги ишоратлардан чиқарилган хулосалар ўқувчи тушунишига осон тарзда берилган.

Тафсирда Қуръони каримнинг ҳар бир оятидан қатор ишоралар ва маъноларни чиқариб беради. Масалан, асарда “Фотиха” сураси ва унинг бошида келувчи “Бисмиллоҳ” калимаси хусусида 23 бетлик тафсир берилган. Жумладан, унда шундай дейилади:

“Аллоҳ азза ва жалланинг ўз китобини “бо” ҳарфи ила бошлаши, бу ҳарфни бошқаларидан, айниқса “алиф”дан олдин қўйишининг ва исм сўзидан “алиф”ни тушириб қолдиришининг ҳикмати шундаки, унда 10 та маъно бордир” [1:62]:

1) “Алиф”да ўзини катта, баланд, бўйчан олиш бор, “бо” ҳарфида эса ўзини паст, кичик, синиқ олиш бордир. Алиф ўзини катта олгани сабабли Аллоҳ унинг (даражасини) пасайтирди, “бо” ҳарфи ўзини кичик олгани сабабли Аллоҳ унинг даражасини баланд қилиб қўйди. Ҳадисда айтилишича, “Ким Аллоҳ учун ўзини паст олса, яъни камтар бўлса, Аллоҳ уни баланд қилиб қўяди, агар ким ўзини баланд олса, Аллоҳ уни пасайтириб қўяди” (من تواضع لله رفعه الله ومن تكبر وضعه الله). Бир хабарда келишича, Аллоҳ таоло Мусо (а.с.)га ўзининг каломини эшитиши учун бир тоғнинг тепасига келишини буюрди. Шунда ҳар бир тоғ Мусо (а.с.)га макон бўлиши учун ўзини баландлигини айта бошлади. Тури Сино тоғи эса ўзини паст олди ва: “Мусо (а.с.)нинг муножоти вақтида унинг қадамлари учун қандай қилиб ҳам жой бўлишга лойиқ бўлардим?!” деди ўзича. Шунда Аллоҳ таоло Мусо (а.с.)га: “Сен мана шу ўзини лойиқ кўрмаётган тавозе билан турган тоғнинг тепасига келгин”, деб буюрди. “Бо” ҳарфининг “алиф” билан бўлган ҳоли ҳам худди шундайдир.

2) “Бо” ҳарфи боғловчи вазифасини бажаради ва бошқа кўпгина ҳарфлар, хусусан, “алиф” ҳарфидан фаркли равишда ҳар бир ҳарфга боғланиб ёзилади. Чунки “алиф” ҳарфларни бир-биридан ажратиш хусусиятига эга ва бошқа ҳарфлардан ажралиб ёзилади. “Бо” ҳарфи эса ҳарфлар орасидаги силаи раҳм ришталарини боғлагани сабабли Аллоҳ таоло ҳам уни Ўзига боғлади, яъни ўзига яқин қилди. “Алиф” ҳарфи эса ҳарфлар орасини узгани учун Аллоҳ таоло ҳам уни ўзидан узоқлаштирди. Шу ўринда Шайх Нажмуддин Кубро яна бир ривоятни келтиради. Абдуллоҳ ибн Авф Пайғамбар (с.а.в.)дан бир ҳадиси қудсийни ривоят қилиб айтади: “Мен Аллоҳман ва Мен Раҳмондурман. Мен Раҳмни яратдим ва ўз исмларимдан бирини у билан бўлишдим. Ким агар силаи раҳмни боғласа, Мен ҳам уни

боғлайман. Ким агар уни узса, Мен ҳам уни узаман” (Саҳиҳ ҳадис).

3) “Бо” ҳарфи доимо “максура” – “қасрали”, “синиқ”дир. Бу синиқлик унинг суратида ҳам маъносида ҳам бўлганлиги сабабли у Аллоҳга яқинлик шаробидан бахраманд бўлди. Бисмиллоҳдаги “Исм” сўзи эса “алиф”сиз келди. Аллоҳ толо айтганидек, “Мен Мен учун қалблари синиқ бўлганларнинг хузуридадирман” [1:62].

Муфассир шу зайлда “алиф” ва “бо” ҳарфларига хос 10 та хусусиятни 3 бетда санаб ўтади. Бу санаш давомида ушбу икки ҳарфдаги ишоралар ва ҳикматларни қайд этади. Уларни тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ривоятлар билан боғлайди.

Шунингдек, Шайх Нажмиддин Кубро “Таъвилоту-н-нажмия” асарида “Каҳф” сурасида келган Хизр ва Мусо (а.с.) орасидаги воқеани тафсир қилиш асносида айтади:

“Билгинки, “Мусо унга (Хизрга): “Сенга билдирилган билимдан, менга ҳам тўғри йўлни таълим беришинг учун сенга эргашсам майлими?” (Каҳф, 66) деган жойидан то “У (Хизир) айтди: “Мана шу сен билан менинг ажралишимиздир. Энди мен сени сабр қилишга тоқатинг етмаган нарсаларнинг таъвили (шарҳи) дан огоҳ қилурман”, деган жойигача устоз ва шогирднинг ўзаро ҳамроҳ бўлиш одобларига ишора бор. Шунингдек, шогирднинг устозга эргашиши, ундан тўғри йўлни талаб қилиши ҳамда устознинг шогирдга илм ўргатиши, тўғри йўлни кўрсатишидаги қўйилган шартлари ҳақида ишоралар бор”, дейди Нажмиддин Кубро. “Мурид, яъни шогирд Мусо (а.с.) каби ўз оиласи, юрти, мансаби, қўл остидагиларидан, дўсту биродарларидан узоқлашиб ўзига шайхни, яъни устозни қидириб топганидан кейин ундан одоб билан унга эргашишга, суҳбатларида мунтазам катнашишга ўзини камтарин олиб, устозининг ҳурматини жойига қўйиб изн сўрамоғи лозим бўлади”, дейди муфассир [2:146].

Яна “Каҳф” сурасидаги ушбу оятлар тафсирида муфассир айтадики, “Агар шогирд Ҳаққа етказувчи устоздан илм ва тўғри йўлни истаб, унга хизмат қилиш орқали саодатни ўзига талаб қилса, унга худди Мусои калимуллоҳ каби ўзида бор бўлган нарсалардан – ҳасабу насаб, обрўю мансаб, илму фазилатлардан ташқарига чиқиб, ўзини денгизу қуруқликнинг фарқига бормайдиган даражадаги оми одам сифатида кўрмоғи, устозининг буйруқ ва тақиқларига

амал қилиши лозим бўлади”. Мусо (а.с.)ни унинг набий ва расул эканлиги, унга Таврот китоби нозил қилинганлиги, унинг ҳузурига Жаброил (а.с.)нинг ташриф буюриши, Аллоҳ билан сўзлашгани, Бани Исроилни ўз кетидан эргаштиргани Хизрга эргашишдан, тавозе билан унинг хизматида бўлишдан тўсмади. Балки у ўз аҳли, унга эргашган кишилар, ўз тарафдорларини ҳамда ўзидаги барча мансабу мартабани тарк этиб, устозига қатъий ихлос қилиб, унинг буйруқ ва тақиқларига қатъий амал қилди [2:146].

Нажмиддин Кубро ушбу оятлардаги ишораларни санаб яна айтадики, “Агар устоз шогирднинг ўз иродасига садоқатини синаш учун бир неча бор рад этса ҳам шогирд ўз иродасида қатъий турмоғи ва ўзини жуда паст олиб, унинг оstonасини тарк этмаслиги лозим. Худди Хизр Мусога “Аниқки, сен мен билан бирга (илм машаққатларига) сабр қилишга ҳаргиз тоқатинг етмас. (Зотан) ўзинг эгалламаган – хабардор бўлмаган нарсага қандай сабр қилурсан?!” деганида (Мусо) деди: “Инша Аллоҳ, сен менинг сабр-тоқатли эканимни кўурсан. Мен бирор ишда сенга осийлик, итоатсизлик қилмасман”, дегани каби” [2:146].

Ушбу воқеа тафсирида муфассир яна айтади: “Оятдан олинадиган ишоралардан яна бири шуки, шогирд устознинг буйруқ ва тақиқларига бўйсуниб, устоз хизмати ва ҳамроҳлик машаққатларига чидаши керак бўлади. Устознинг ҳукмларига бўйсуниб, унинг одобларини ўзлаштириши, тарбиясини қабул қилиб, ҳидоятини олиши керак бўлади”.

“Яна шогирд устозининг қилган ишларига, айтган сўзларига, ҳолатларига, ҳаракату саканотларига эътироз билдирувчи бўлмаслиги керак. Шунингдек, агар устозининг амалларида ўз ақли ва шариатига мувофиқ келмайдиган нарсаларни кўрса дарҳол уни инкор этмаслиги, у ҳақида ёмон гумонда бўлмаслиги, яхши гумонда бўлиши, унга ишонч билдириши, устоздан қандайдир хато ўтса, бу шогирднинг илми етмаётганидан бўлиши мумкинлигини унутмаслиги лозим бўлади. Устоз шогирдга бирор нарсани ўзи гапириб бермагунича унга савол беришга шошмаслиги керак”.

Худди шогирдга қўйилган шартлар каби муфассир ўз тафсирида устозга қўйилган шартларни ҳам санаб ўтади. Жумладан, “Шайх, яъни устознинг одоблари ва унга қўйилган шартлар шуки, шогирдни қабул

қилишда шошмаслиги, балки унинг зеҳнини, қалбининг тўғрилигини, олдига қўйган мақсади қатъийлигини имтиҳон қилиб текшириб кўриши лозим. Бунда у имтиҳонни жуда қаттиқ қилиб уни кўрқитиб, қочириб юбуровчи бўлмаслиги, балки уни рағбатлантирувчи бўлиши керак бўлади. Агар шогирднинг ўз даъвоси ва иродасига, танлаган йўлига садоқатли эканини билса, уни яхшилик билан қабул қилиши, ҳурматини жойига қўйиши, унга ҳомийдек бўлиши, ўз фарзандидек таълим-тарбия бериши, энг яхши инсонларнинг одобини бериши керак бўлади” [2:147].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Нажмиддин Кубронинг “Таъвилоту-н-нажмия” тасаввуфий тафсири ёш авлодни илмга муҳаббат, меҳнатсеварлик, камтарлик, ўз олдига қўйган олий мақсади йўлида қатъиятли бўлиш каби юксак инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлган манбадир. Олим ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш олий фазилатларни қандай эгаллаш мумкинлиги ва улар инсон ҳаётида қандай ўрин тутишини яққол кўрсатиб беради.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Нажмиддин Кубро. Ат-Таъвилоту-н-нажмия фи-т-тафсири-л-ишорий ас-суфий (Алоуддавла Аҳмад ибн Муҳаммад Симноний. Айнул ҳаёт) // Шайх Аҳмад Фарид Мазидий. – 6 жилдли. – Ж. 1. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 2009.
2. Нажмиддин Кубро. Ат-Таъвилоту-н-нажмия фи-т-тафсири-л-ишорий ас-суфий (Алоуддавла Аҳмад ибн Муҳаммад Симноний. Айнул ҳаёт) // Шайх Аҳмад Фарид Мазидий. – 6 жилдли. – Ж. 4. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 2009.
3. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018. – 624 б.
4. Маънавият Юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар) // Масъул муҳаррир: М.М. Хайруллаев/. – Тўлдирилган қайта нашри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. – 400 б.
5. Эгамов А. Нажмиддин Кубронинг тафсир илми ривожига қўшган ҳиссаси: исломшунослик ф.б. PhD ... дисс. – Тошкент: ЎзХИА, 2022.
6. Эгамов А. “Ат-Таъвилот ан-нажмияда” Фотиҳа сураси тафсири // Ёш олимлар илмий-амалий анжуман тўплами II. – Тошкент, 2022. – Б. 180-183.

ТУЙЧИЕВА Нилуфар Махсутжановна
Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси доценти, (PhD)
nilufartuychieva79@gmail.com

МОВАРОУННАХР ИШҚИЯ ТАРИҚАТИ: ЛАНГАР ОТА

ТАРИКАТ ИШҚИЯ В МАВАРАННАХРЕ: ЛАНГАР ОТА

ISHQIYYA SUFI TARIQA IN MAWARANNAHR: LANGAR ATA

Аннотация. Ушбу мақолада XV–XVII асрларда Мовароуннахр ҳудудида фаолият олиб борган тасаввуфнинг кам ўрганилган йўналишларидан бири – ишқия тариқатининг тарихи, таълимоти ва асосий марказлари илмий таҳлил қилинади. Тадқиқотда ишқия тариқатининг Боязид Бистомий силсиласига боғлиқлиги, унинг “сукр” концепцияси ҳамда Марказий Осиёда кенг тарқалган нақшбандия тариқати билан ғоявий фарқлари очиқ берилади. Мақолада Эски Лангар, Катта Лангар ва Остона Ота каби муқаддас масканларнинг шаклланиши, уларнинг суфий амалиётда тутган ўрни, шунингдек, Катта Лангар Қуръон Мусхафининг тарихий ва маънавий аҳамияти кенг ёритилади. Эпиграфик ёдгорликлар, шажаралар ва маҳаллий ривоятлар асосида ишқия тариқати шайхларининг ижтимоий мавқеи, диний фаолияти ва маданий меросга қўшган ҳиссаси таҳлил этилади. Мақола ишқия тариқатининг Мовароуннахр диний-ижтимоий ҳаётида тутган ўрнини очиқ беришга қаратилган.

Калит сўзлар: ишқия тариқати, Лангар ота, Катта Лангар Қуръони, тасаввуф, Мовароуннахр, суфий марказлар.

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ истории, верования и основных центров тариката Ишкия — одного из малоизученных направлений суфизма, функционировавших на территории Мавараннахра в XV–XVII веках. В исследовании раскрывается преемственность тариката Ишкия от силсилы Баязида Бистами, анализируется его концепция «сукр», а также выявляются идеологические отличия от тариката Нақшбандия, имевшего широкое распространение в Центральной Азии. В работе подробно рассматривается процесс формирования таких священных мест, как Старый Лангар, Катта Лангар и Астана-ата, их роль в суфийской практике, а также историческое и духовное значение Мусхафа Корана из Катта

Лангара. На основе эпиграфических памятников, шеджере и местных преданий анализируется социальный статус шейхов Ишкия, их религиозная деятельность и вклад в культурное наследие региона. Данная статья направлена на комплексное освещение роли и значения тариката Ишкия в религиозно-социальной жизни Мавараннахра указанного периода.

Ключевые слова: тарикат Ишкия, Лангар-ота, Катталангарский Коран, суфизм, Мавараннахр, суфийские центры.

Annotation. This article provides a scientific analysis of the history, teachings, and primary centers of the Ishqiya tariqa — one of the lesser-studied branches of Sufism that flourished in the region of Mawarannahr during the 15th–17th centuries. The research clarifies the connection of the Ishqiya order to the Bayazid Bistami silsila, its concept of “sukr” (mystical intoxication), and its ideological distinctions from the Naqshbandiya order widely spread in Central Asia. The study extensively covers the formation of sacred sites such as Eski Langar, Katta Langar, and Ostona Ota, their role in Sufi practice, and the historical and spiritual significance of the Katta Langar Quran Manuscript. Based on epigraphic monuments, shajaras (genealogies), and local legends, the article analyzes the social status of Ishqiya sheikhs, their religious activities, and their contribution to cultural heritage. The research aims to reveal the role of the Ishqiya tariqa in the religious and social life of Mawarannahr.

Keywords: Ishqiya tariqa, Langar Ota, Katta Langar Quran, Sufism, Mawarannahr, Sufi centers.

КИРИШ

Муқаддас ва мўътабар жойларни белгилашда айрим унсурлар ўта муҳим саналади. Муҳим саналган қадамжоларга тегишли буюмлар бу масканга “ислом кўриниши”ни беришда муҳим рол ўйнайди. Булар асосан хирқа, кулоҳ, авлиё учун жойнамоз, асо, Қуръон саҳифалари ва бошқа шахсий буюмлардан иборат. Бу буюмлар орасида қадимий Қуръон нусхалари албатта алоҳида ўрин тутати. Қайси зиёратгоҳда юқоридаги анжомлар мавжуд бўлар экан бу жой эътиборга мойил саналган. Бу буюмларнинг сақланишида суфий тариқатлар ҳам ўз жонбозлигини кўрсатиб келганлар. Жумладан, Қуръоннинг қадимий нусхаларидан бирини ва Пайғамбар (с.а.в.)га тегишли хирканинг узоқ йиллар минтақамизда сақланишида тасаввуфнинг ишқия тариқати вакиллари беназир хизмат қилиб келган.

Саккизинчи аср охирига тегишли икки Қуръон нусхаси, XVI асрдан бошлаб “ишқия”

тариқати хожалари (уларнинг марказлари – Араб Ота, Остона Ота, Катта Лангар) ва “нақшбандия” тариқати хожалари (Самарқанддаги Хожа Кафшир) орасидаги таъсир учун курашда ҳал қилувчи рол ўйнаган. Бу хожалар сулолалари ўз авлодининг мўътабарлигини Қуръоннинг қадимий нусхаларига эғалиги орқали исботлашган. Уларнинг таъкидлашича, бу нусхалар Пайғамбар (с.а.в.)нинг саҳобаси Усмон ибн Аффон замонидан қайта ёзилган кунлардан бери сақланиб келинган [10:27-36].

АСОСИЙ ҚИСМ

Маҳаллий олимлардан Б.Бобожонов, Б.Аминов, А.Эркинов, А.Муминовлар [2; 3; 4; 1; 6; 7; 10] бир қатор илмий мақолалар ва илмий изланишлар орқали ишқия тариқати ва улар фаолият олиб борган Лангарлар, Катта Лангар Қуръон нусхаси ҳақида қимматли маълумотларни тақдим қилганлар. Бу тадқиқотлар асосан Катта Лангар мусхафига бағишланган бўлиб, бу китоб саҳифаларини сақлаган ишқия тариқати хонақоҳлари ва пирлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Хусусан, Б.Бобожонов ва Б.Аминов ишқийларнинг қабртошларига ёзилган битиклар, улар яшаган маконлар ва атрибутлар ҳақида маълумот берганлар. Лангарларнинг турлари ва шаклланиш даврлари ҳақида қўлёзмалар ҳам таҳлил қилинган. А.Эркинов ва А.Муминов мақолаларида эса Усмон Қуръони сифатида эътироф этилган Катта Лангар Қуръонининг ўзига хос хусусиятлари, сақланаётган ҳудудлари, ёзув услуби, сақланиш жараёнлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Хорижий олимлардан Ф.Дерош, Массон, Е.Резван ва Şeyma Genap каби олимлар ўзларининг чуқур таҳлилга эга китоб ва мақолалари билан мавзуга оид фундаментал қийматга эга тадқиқотларни тақдим қилганлар [8; 11; 13; 9]. Шу ўринда рус олими Е.Резваннинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлади. Резван Ўзбекистоннинг Қашқадарё вилояти Қамаши туманидаги Катта Лангар ҳудудидан топилган машҳур Катта Лангар мусхафи ҳақида узоқ йиллар, кенг қамровли изланиш олиб борган. Унинг Катта Лангар Қуръонига бағишланган мақоласи илк маротаба 1998 йилда чоп этилган. Manuscripta Orientalia журналыда қатор мақолалар нашр қилдирган бўлиб, уларда асосан Катта Лангар ҳудудида ишқия тариқати вакиллари қўлида сақланган

Қуръон нусхаси ҳақида сўз кетган. Шу билан бирга ишқия тариқати ҳақида илмий доирада илк тадқиқот сифатида сўз юритган. Ниҳоят 2024 йил Резван Петербург, Тошкент, Бухоро ва Катта Лангарда сақланган барча саҳифаларни бир жойга жамлаган ҳолда “Qur'an of the 'Uthman” нашр чоп эттирган [13].

Ишқия тариқатининг Марказий Осиёдаги фаолияти чуқур ўрганилмагани боис, у ҳақида тизимли маълумот топиш имкони чегараланган. Б.Аминовнинг мақоласида қайд этилишича бу тариқат ҳақидаги маълумотлар асосан эпиграфик ёдгорликлардаги маълумотлар, меъморий ёдгорликлар, ёзма манбалар ва дала тадқиқотлари натижасида йиғилган далилларга асосланган [1]. Кейинги даврларда маҳаллий аҳоли томонидан тақдим этилган турлича қўлёзма манбалар ишқия тариқати тарихи хусусидаги тасаввурларни кенгайтиришга хизмат қилади. Айниқса Эски Лангар қишлоғи ҳудудидан ишқия тариқати пирлари, раҳнамолари насл-насабларини ёритувчи шажаралар, насабномаларнинг топилиши мазкур тариқатнинг шайхлари, уларнинг хонадон вакиллари, уларнинг генеалогияси, қайси даврларда яшаганликлари ва фаолиятлари ҳақида у ёки бу даражада тарихий далиллар тақдим этади.

Ишқия тариқати XV–XVII асрларда Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган тасаввуф тариқати. Ҳиндистон ҳудудларида бу тариқатни шуттория, Туркия ва Ўрта Осиёда эса бистомия деб ҳам атайдилар. Мазкур тариқатнинг бистомия деб аталиши тариқат силсиласи Абу Язид Бистомий (ваф.261/875) га нисбат берилгани билан боғлиқ [14:86]. Айрим ҳудудларда жумладан, Ўзбекистонда ишқия тариқати номи билан маълум бўлган. Боязид Бистомий тасаввуфнинг икки йирик йўналишидан бири “суқр” концепциясига асос солган бўлиб, бу йўлга эргашувчилар Аллоҳнинг муҳаббатида ғарқ бўлиб, бухудликда ўзини йўқотиш, зоҳирий идрокдан узилиб, ботинда фано ҳолатига етишишни масад қилганлар. Ишқия тариқати вакиллари ушбу таълимотга эргашувчи жамоа бўлган. Маълумки, Марказий Осиёда кенг тарқалган нақшбандия тариқати Жунайд Бағдодийнинг “сахв” концепциясига таянади. Бу таълимотга эргашган тариқатлар асосан хушёрлик, ҳар қандай ҳолатда ҳам масъулиятни унутмаслик ва Яратганга муносабатда бўлишда ақл билан, ўзлигини йўқотмаган ҳолда ҳаракат қилиш тарафдори

бўлганлар. Шу боис бу икки тариқат вакиллари ғоявий жиҳатдан ўзаро фарқланган.

Ишқия тариқати аъзолари дастлаб Эски Лангарда истиқомат қилган кейинчалик айрим сабабларга кўра Катта Лангар ҳудудига кўчиб ўтганлар. Эски Лангар ўз вақтида ишқия тариқатининг пирлари, уларнинг хонадони вакиллари, тариқатнинг намоёндалари, муридлари ва мазкур тасаввуф оқимиغا алоқадор шахслар ҳаёт кечирган ва фаолият юритган маскан эди. Катта Лангардан фарқли Эски Лангар қишлоғида ишқия тариқати раҳнаомаларининг авлодлари ҳозирги вақтда ҳам истиқомат қилишади ва уларнинг айримлари ота-боболаридан мерос қолган насл-насаб далили, хужжати бўлган шажаралари билан таниқли пирларнинг авлоди эканлигига даъвогарлик қиладилар. Шажаралардаги баъзи исмлар Эски Лангар қабристонидаги айрим қабртош битикларда мавжуд исмлар билан мувофиқлиги аниқланган. Ишқия тариқати ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг Самарқанд ва Қашқадарё вилоятлари оралиғидаги Зарафшон тоғ тизмалари тоғ олди ҳудудларида XV-XVI ва ҳатто XVIII-XIX асрларда ҳам фаолият юритган.

Самарқанд вилояти Нуробод туманидаги Тим қишлоғи яқинида жойлашган Остона ота зиёратгоҳи мазкур тариқатнинг дастлабки асосчилари ва вакиллари яшаган ва фаолият юритган ҳудудлардан бири сифатида эътироф этилади. Насабномалар ва ишқия тариқати билан боғлиқ айрим манбаларда Ҳазрат Шайх Абу Таййиб ва унинг авлодларидан Ҳазрат Шайх Мухториддин Хоразмий, Шайх Боязид Ишқий, Шайх Абул Ҳасан Ишқий исмлари тилга олинади. Шайх Абу Таййибнинг мазкур авлодлари ишқия машойихлари дейилади [1].

Тарихчи Б.Аминовнинг келтиришича: “Ишқия тариқатида зикр жаҳрий ҳамда само рақси воситасида амалга оширилган ва ўша замонда Мовароуннаҳрдаги машҳур нақшбандия принципларига зид келган. Шу сабабдан, улар баъзида нақшбандийлардан ўзларини узоқ тутиб, Аллоҳга бўлган ишққа асосланган амалиётини сиёсий-маданий марказлардан чекка ҳудудларда амалга оширганлар” [1].

“Лангар” сўзи луғатда кемани тўхтатиш учун ишлатиладиган темир мослама бўлиб, тасаввуфда мақом ёки Худонинг назари тушган жой маъносини англатади. Лангарга шайх ёки авлиёнинг муридларига маърифий

таълим берадиган, зикр, мулоқабат қиладиган марказ деб қаралган. Қашқадарёда ишқия тариқати вакиллари яшайдиган ҳудуд ана шу ном билан аталган. Б.Бобожоновнинг мақоласида келтирилишича Қашқадарёнинг тоғли ҳудудларида Катта Лангар ва Янги Лангар ёдгорлик мажмуаси жойлашган бўлиб, Катта Лангар Қамаш туманида, Янги Лангар эса Қашқадарё вилоятининг Чирокчи туманида жойлашган [3].

Катта Лангарда бир нечта меморий ёдгорликлар мавжуд бўлиб, уларнинг орасида энг қадимийларидан бири шу ҳудуддаги масжид ҳисобланади. Тахминан 1515 йилга оид мазкур мажмуада гумбазли мақбара жойлашган бўлиб, унда ишқия тариқатининг шайхларидан учтаси дафн этилган. Масжидда алоҳида сандик мавжуд бўлиб, ёзувга кўра, у Бухоро ҳокими Музаффархон (1865–1885) буюртмаси билан тайёрланган. Сандикдаги баҳшида ёзувдан маълум бўлишича, у “Пайғамбар (с.а.в.) хирқасини сақлаш учун” мўлжалланган. Бу хирқа маънавий ворислик рамзи ҳисобланиб, ривоятларга кўра бир неча авлодлар орқали тасаввуфнинг ишқия тариқати асосчиларига етиб келган. Улар мазкур минтақада ўз лангарларини ташкил қилганлар. Сандикда эса машҳур Усмон Мусҳафи номи билан танилган Қуръон нусхаси сақланган. Ҳозирда ундан фақат 12 варақ қолган бўлиб, улар Ўзбекистон мусулмонлари идорасига сақлаш учун топширилган. Катта Лангар Қуръонининг баъзи саҳифалари Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург филиалида, бир варағи эса Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Қолган қисмлари эса йўқолган. Узоқ вақт Катта Лангарда сақланган хирқа ҳам афсуски, йўқолган [2:95].

Маълумотларга кўра, ишқия тариқатининг Мовароуннаҳрга келиб жойлашган илк шайхи XIII асрда яшаган Абул Ҳасан Ишқий бўлиб, у Баҳоуддин Нақшбанд (1389 йил вафот этган) билан замондош бўлган.

Ишқия тариқати вакиллари ўз амалиётларида яссавийларга яқин қарашда бўлганлар. Уларнинг оддий ва содда ҳаёт тарзи Маворуннаҳрнинг кўчманчи ва ярим кўчманчи этник гуруҳлари орасида обрў қозонишларига сабаб бўлган. Шу боис улар чорва ва қисман деҳқончилик билан машғул аҳоли орасида танилиб, ўша атрофдаги асосан кўчманчи халқни ўзларига мурид тутганлар ва тўғри йўлга

бошлаганлар. Самарқанд ва Қашқадарёнинг тоғ олди ҳудудларида уларнинг йирик марказлари фаолият юритганлиги хусусида манбаларда маълумотлар учрайди [1].

Тариқатга хос тамойиллардан бири индивидуал зуҳд бўлиб, дунёвий ишлардан узоқлашиш, қалб ва ақлдан Яратгандан бошқасини чиқариб юборишдир. Бу йўлни хилват (ёлғизлик)да, муроқаб (диққатни жамлаш) ва тафаккур ҳолида босиб ўтишни мақсад қилганлар. Тариқат вакиллари таъкидлашича, мазкур амалиёт жараёнида улар бозорлар ва шаҳарлардан узоқроқ жойларда бажарганлар. Шу сабаб Лангарлар яъни, ишқия хонақоҳлари асосан табиат қўйнида, тоғларда, сув ва қушлар овози эшитиладиган жойларда ерлашган. Бундай жойлар фикрни жамлаш, тафаккур учун қулай ҳисобланган. Шунинг учун Лангар – Худо назари тушган жой маъносини англатган.

Бобожоновнинг тадқиқотларига кўра ишқийларнинг жаҳрий зикрлари “раке” деб аталади. Бу зикр амалиёти чоғида Асмоул хусна ва саловатлар такрорланиб, тиловат қилинади. Дастлабки босқичда бу зикр баланд овозда талаффуз қилинган. Кўплаб тадқиқотчилар таъкидлашича, бу маросим маҳаллий халқларнинг қадимги ва исломгача бўлган маданий ҳамда маросимий анъаналарига жуда яқин бўлган. Айни тасаввуф маҳаллий халқлар анъанасига нисбатан жуда бағрикенг ва қабул қилувчан бўлган, у кўп ҳолларда қадимий маданий анъаналарни ўзлаштирган, ҳатто уларни сақлаб қолишга хизмат қилган. (Масалан, қўшиқчилик, тасвирий санъат ва бошқалар). Тасаввуфнинг халқимизнинг бой маънавий меросига кўрсатган таъсири кўплаб тадқиқотчилар томонидан қайд этилган. Масалан, халқимизга хос анъанавий (ҳозирда классик деб эътироф этилган) мусиқа – «Шашмақом» айнан тасаввуф муҳитда шаклланган [4]. Бу муҳит эса ушбу мусиқий анъанани халқ шароитида ўзлаштирган. Шунингдек, Румий, Хожа Аҳмад Яссавий, Ҳофиз, Навоий, Машраб каби машҳур шоирларнинг ижоди бевосита тасаввуф билан боғлиқ бўлгани бежиз эмас.

Ишқия тариқати шайхларидан бири – Илёс Ишқий суфий шоир сифатида машҳур бўлган. Афсуски, унинг шеърини тўплами бизгача етиб келмаган. Бироқ унинг шеърлари ва ҳикматларидан (эски ўзбек ва форс

тилларида) айрим парчаларни бошқа ўрта аср кўлёзмаларидан топиш мумкин.

Шайхзода Илёснинг муридлари ва мухлисларининг асосий қисмини Қашқадарёнинг юқори тоғ ёнбағирларида яшовчи халқлар ташкил этган. Табиийки, бугунги кунда суфийларнинг кўплаб анъаналари ва маросимлари, шунингдек, сулук йўлининг аксар қоидалари унутилган. Бироқ, халқимизнинг тарихий, маданий ва диний қадрият ҳамда анъаналарини тиклаш жараёнига давлатимиз томонидан кўрсатилаётган ташаббус ва рағбат, бугунги кунда интеллектуал тасаввуфнинг янги юксалиши учун мустаҳкам замин яратиб бермоқда. Бу интеллектуал тасаввуфнинг бир тармоғи сифатида “ишқия” тариқати ҳам алоҳида ўринга эга.

Куйида ишқия тариқатининг шажараси келтирилган:

Шайх Худойқули (ваф. 1419 й.), унинг ўғли Шайх Муҳаммад (ваф. 1451–52 й.), унинг ўғли Шайхзода Илёс (ваф. 1472 й.), унинг ўғли Шайхзода Абул Ҳасан (ваф. 1488 й.), унинг ўғли Шайхзода Муҳаммад Содик (ваф. 1545 й.), унинг ўғли Абул Ҳусайн Охунд (1560 йил вафот этган [11; 4].

Охирги уч шайх Катта Лангар мазорида дафн этилган. Улар Нурота тоғлари атрофидан (Куҳи Нур – Самарқанд воҳасининг шимолий ғарб қисми) келганлар. Айни шу ерда ишқия тариқатининг илк лангари – Астона-ота жойлашган бўлиб, у вақт ўтиши билан кичик хонақоҳдан йирик зиёратгоҳ \ ва ёдгорлик мажмуасига айланган.

XVI асрда, мазкур мақбаранинг ғарб томонида 8,2×26 м. ўлчамдаги икки қисмли очик галерея кўринишида суфий зикр ва маросимлар (ханақа) учун алоҳида бино қурилган. Айни пайтда Астона-ота ханақаси таъмирланиб, у ерда жума ва ҳайит намозлари ўқилади.

Мажмуада яна бир мақбара (7,5×8 м.) мавжуд бўлиб, унинг ички қисмида Худойқули шайх, унинг ўғли Муҳаммад шайх ва набираси Шайхзода Илёснинг қабрларини белгилайдиган учта қабртоши жойлашган. Астона-отадаги ушбу қабртошларда дафн этилганлар ҳақида одатий маълумотлар (вафот санаси, унвонлар, қисқача насаб) билан бир қаторда ишқия тариқатининг дастлабки шайхлари ҳақида бошқа қимматли маълумотлар ҳам келтирилган.

Масалан, Худойқули шайхнинг ишқия тариқатининг бошқа муридлари билан бўлган алоқалари ҳақида ёзилган. Шайхзода Илёснинг

қабртошидаги ёзувларда унинг муқаддас шаҳарлар – Макка ва Мадинага қилган ҳаж сафарлари зикр этилган.

Мазкур қабр ёзувлари (“эпиграфик маълумотлар”) шуни кўрсатадики, ишқия тариқати мазорларида асосан туркий ҳарбий-амалдорлар табақасига мансуб кишилар дафн этилган.

Шайхзода Илёс Ишкийнинг қабртоши, шубҳасиз, бутун Марказий Осиёда тошни бадий ишлаш санъатининг энг юксак намуналаридан бири ҳисобланади. Қора мраммдан ясалган қабртошнинг юзасига ўйиб туширилган нақш – суфийлик рамзларида “даста”, яъни конуссимон вазага жойлаштирилган гулдаста тасвири сифатида маъруф бўлиб, бу тасвир комиллик тимсоли саналган. Бу сурат суфийлар орзу қилган маънавий камолотни ифодалаган.

Суфий иконаграфиясида ушбу тасвир инсоннинг руҳий камолотига интилишини англатар эди. Ишқия тариқати муридлари ҳам шу камолот сари интилишган. Бироқ, доимо ушбу доктриналарга яъни зуҳд (аскетизм), дунёвий ишлардан четда туриш, бойлик жамғаришдан воз кечиш каби тамойилларга амал қилганларми ёки йўқми бу ноаниқ. Сабаби Шайхзода Илёс Ишқий мазкур тамойиллардан бир оз оғишга йўл қўйган. У Мовароуннаҳрдаги кўпгина суфийлар қатори ўз хўжалигини кенгайтирган ва сиёсий элита билан яқин алоқалар ўрнатган [4].

Вақт ўтиши билан ишқия тариқати шайхлари ўз фаолиятларини Қашқадарё водиси билан чеклашга мажбур бўлдилар ва айнан шу ерда XV аср охирида янги даргоҳлар – Катта Лангар ва Кичик Лангарга асос солдилар.

Бироз вақт ўтиб (1472 йилгача) Лангарларда вабо касаллиги тарқалди. Баъзи қўлёзма манбаларга кўра, айнан шу сабабли ишқия шайхлари Қашқадарёнинг юқори тоғлик худудларига кўчиб ўтишган. 1500–1603 йиллар оралиғида Катта Лангар Мовароуннаҳрда ишқия тариқатининг асосий марказига айланди. Шу даврда масжид, хонақоҳ ва шажаравий мақбаралар қурилди.

Биз ҳозирча бу тариқатнинг амалий ва назарий тамойиллари ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз, лекин унинг ривожланиш йўллари ҳақида, айрим хулосалар чиқаришимиз мумкин.

Маълумки, XV асрга келиб айрим жойларда тасаввуфда муршидлик (яъни, тариқатда етакчилик) авлоддан авлодга мерос

тариқасида ўтиши анъанага айланган. Бу эса аввалги муршидни сайлаш анъаналарининг ўрнини эгаллаб, тасаввуфдаги кенг қамровли ўзгаришларнинг асосий сабабларидан бири бўлди.

Остона Ўта ва Катта Лангар эпиграфикасини ўрганиш шуни кўрсатдики, муршидликнинг меросий шаклда ўтиши ишқия тариқатига ҳам таъсир қилган. Хўжайи Худойқули шайх Остона Отага кўчиб келган пайтдан бошлаб, хусусан, Ишқия шайхлари Лангарга ўтганидан сўнг, тариқатда етакчилик отадан ўғилга ўта бошлаган. Бу давр камида олти авлод мобайнида, тахминан 170–180 йил давом этди [2:95].

Ишқия шайхлари Қашқадарё ва Бухорода ўз фаолиятларини XX аср бошларига қадар давом эттирдилар. Ишқия тариқатининг баъзи мистик таълимотлари кейинги асрдаги турли суфий тариқатлар, хусусан, Бухородаги “Ишони Имлоъ” тариқати таълимотларининг тўрт асосий манбаидан бири бўлиб қолди (ясавия, кубравия ва нақшбандия билан бир қаторда).

Самарқанд ва Қашқадарёдаги Лангарлар атрофида яшовчи ҳозирги аҳоли бу муқаддас жойларнинг асл тарихини унутиб бўлган, фақат у ерда дафн этилган шайхларнинг номларинигина эслаб қолишган.

Катта Лангардаги маҳаллий ривоятлардан бирида айтилишича, Ишқия тариқатининг асосчиси Бобо Ишқий номли зот бўлиб, у Макка атрофидан келган маҳаллий ашрофлардан эди. У маҳаллий уламолар орасида тан олинганидан сўнг, бошқа бир шайх билан тортишиб қолган. Ривоятга кўра, тортишувнинг сабаби шунда эдики, икки шайх ҳам “Усмон Қуръонининг ҳақиқий нусхаси” эга эканини даъво қилганида бўлган.

Ривоятга кўра, Бобо Ишқий ўзининг ёш ўғлини вабодан қутқариб қолган, уни йўл сумкасига (ушбу Қуръон билан бирга) солиб, оқ туяга ўтказган. Туя Маккадан чиқиб, толиққунча, чўккалагунгача юрган ва Катта Лангарда тўхтаган. Кўпинча ривоятлар асл воқеаларни акс эттиради. Қуръонга келсак, бошқа қадимий нусхалар қаторида, ушбу нусха ҳам машҳур “Усмон Қуръони” деб ҳисобланган. Ислом оламида Қуръоннинг қадимий нусхаларидан ўнлаб тури мавжуд бўлиб, уларни сақловчилар ёки эгалари айнан Усмоннинг Қуръони деб даъво қилишади. Ривоятга кўра, айнан шу нусхани Усмон халифа ўлдирилган пайтда қўлида ушлаб турган. Ушбу

муқаддас китоб нусхаларидан бири Ўзбекистон мусулмонлари идорасида сақланмоқда. Катта Лангардаги Қуръон нусхаси ҳақида эса машҳур тадқиқотчи Франсуа Дерош ва бошқаларнинг ҳулосасига кўра, у Ўзбекистон мусулмонлари идорасидаги нусхадан камида бир ярим асрга қадимийроқ. Уларнинг фикрича, Катта Лангар нусхаси кеч деганда VIII асрнинг ўртасидан олдинроқда кўчирилган.

ХУЛОСА

Ишқия тариқатига тегишли бўлган қадимги обидалар (лангарлар) суфий марказларига ҳос бўлган анъанавий эволюцияни бошдан кечирган: тариқатнинг асосчиси ва унинг авлодлари дафн этилган обидалар атрофида кенг миқёсда қабристонлар (мазаристон) вужудга келган, бу ерда шайхнинг яқин шогирдлари, унинг ихлосмандлари, маҳаллий зодагонлар ва ҳатто ҳукмдор сулолалар вакиллари дафн этилган.

Бирок, илк суфий лангарларда шаклланган анъаналарнинг айримлари ҳозирги кунда ҳам мавжуд. Ишқия лангарлари ханузгача анъанавий зиёрат жойлари ҳисобланади. Марказий Осиёдаги деярли барча мазорларда бўлганидек, бу ерда амалга ошириладиган баъзи зиёрат маросимлари исломгача бўлган давр анъаналарига бориб тақалади. Масалан, махсус қурилган кичик иншоотларда – чирағдонларда шам ёқиш маросими шулар жумласидандир. Бу урф ислом таълимотида тақиқланган бўлишига қарамай, давом этиб келмоқда.

Лангарларда бошқа қадимий урф-одатлар, халқ сайиллари, суфий анъаналари таъсири сезиладиган қўшиқлар ҳам ижро этилади. “Ўз авлиёси”га эҳтиром ифода этиш анъанаси – бу ерлик аҳоли тасаввурида “авлиё” (яъни вали, кўпликда – авлиёлар)нинг махсус мақомига асосланган: унинг руҳи Аллоҳ билан бевосита алоқада бўлиб, унга мурожаат қилганларнинг дуоларини ижобат этиши мумкин деб ишонилади. Анъанага кўра, авлиё руҳидан ҳосилдорлик, ишларда омад, она ва бола саломатлиги, тинчлик ва фаровонлик сўралади.

Ҳеч бўлмаганда, ёдгорликларнинг ҳаёти давом этмоқда. Гарчи машҳур муқаддас топилмаларнинг аксарияти йўқолган, суфий маросимларининг кўплаб сирлари ва маънавий сулук асрори унутилган бўлса-да, ёдгорликлар яшамокда. Бу қадимий бинолар атроф-муҳит, табиат ва ўз мўътабар ашёларини эҳтиётлаб

сақлаган халқ билан узвий уйғунликда қолмоқда.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Аминов Б. Эски лангар ва ишқия тариқати // Муаррих илмий журнали. – Тошкент, 2024. № 1.
2. Бабаджанов Б. Эпиграфические памятники мусульманских мазаров как источник по истории суфизма (на примере Астана-Ата и мазаров Катта-Лангар). // Из истории суфизма: источники и социальная практика. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 95
3. Бабаджанов Б. Лангар- обитель Бога на земле // <https://mytashkent.uz/2019/08/24>
4. Бабаджанов Б. Ишқия // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. ред. Прозоров С.М. III том. – Москва: Восточная литература, 2001.
5. Бабаджанов Б. ЛАНГАР- ОБИТЕЛЬ БОГА НА ЗЕМЛЕ // <https://mytashkent.uz/2019/08/24>
6. Эркинов А. Катта Лангар Қуръони қандай топишган эди? // 12.05.2020. <https://muslim.uz>
7. Erkinov Aftandil. “Les manuscrits du Khamsa de 'Ali Shir Nawa'i et la vie culturelle du khanat de Boukhara sous les Mangits”, Cahiers d'Asie Centrale 5-6 (1998), 180; Rezvan, The Qur'an of Uthman, 1/31.
8. François Déroche, “Note sur les fragments coraniques anciens de Katta Langar (Ouzbékistan)”, Cahiers d'Asie centrale 7: Patrimoine manuscrit et vie intellectuelle de l'Asie centrale islamique, ed. Ashirbek Muminov (Aix-en-Provence: Éd. ÉDISUD, 1999), 65-73.
9. Genan, Şeyma vd. “Erken Döneme Tarihlenen Katta Langar Mushafı'nın Mushaf İlimleri Bakımından İncelenmesi”. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 25/47 (2023), 55-88.
10. Муминов А. Sacred Places in Central Asia: Attempts at Their Historical and Theological Interpretation // Shinmen Yasushi, Sawada Minoru and Waite Edmund (Eds). Muslim Saints and Mausoleums in Central Asia and Xinjiang. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 2013 (Monde Caucasiens et Tatares-Asie Centrale et Haute Asie. Dirigé par Prof. Th. Zarcone, III), pp. 27-36.
11. Массон М.Е. Катта Лангар в области средневекового Кеша // Ташкентский Государственный университет. –Ташкент: Фан, 1966. – С. 82.
12. Резван Е. Коран Усмана (Катта-Лангар, Санкт-Петербург, Бухара, Ташкент). Т. 1. Петербургское Востоковедение. 2004. – 368 с.
13. Rezvan. The Qur'an of Uthman, 1/19, 21, 27, 32. Тримингем Дж. Суфийские ордены в исламе / Под ред. предисл. и примеч. О.Ф. Акимовской. – Москва: 1989. – С. 86.

АЛИДЖАНОВА Лазизахон Аббасовна
Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
Диншунослик ва жаҳон динларини қиёсий
ўрганиши UNESCO кафедраси доценти в.б.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА БАҒРИКЕНГЛИК ТАМОЙИЛИ АСОСИДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ИШЛАР ТАҲЛИЛИ

АНАЛИЗ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА ТОЛЕРАНТНОСТИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF TOLERANCE IN NEW UZBEKISTAN

Аннотация. Ўзбекистон давлатининг дунёвийлик, барча динларга бир хилда муносабат, жамият тараққиётида дин билан ҳамкорлик қилиш хусусиятлари бағрикенглик тамойил асосида амалга оширилади [1]. Чунки конституцион дунёвий-маърифий давлатда виждон эркинлиги қонуни диний эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, сиёсий хоҳишларини билдиришида барча фуқароларнинг тенг иштироки тамойилига риоя қилади. Ўзбекистон Республикасида бағрикенглик тамойили мамлакатнинг ижтимоий-маданий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутди. Бу тамойил миллатлараро ва динлараро тотувликни таъминлаш, фуқароларнинг виждон эркинлигини кафолатлаш ва жамиятда барқарорликни сақлашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: Виждон эркинлиги, диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, диний ташиқлот, давлат ва дин муносабатлари, қонунчилик, конфессия, дунёвий давлат, миллий қадриятлар, диний-маърифий соҳа, ижтимоий барқарорлик.

Аннотация. Характерными чертами государственности Узбекистана являются светский характер развития, обеспечение равного отношения ко всем религиозным конфессиям и конструктивное взаимодействие с религиозными институтами в целях прогресса общества, что реализуется на

основе основополагающего принципа толерантности. В конституционном светско-просвещенном государстве закон о свободе совести гарантирует соблюдение принципа равного участия всех граждан в общественно-политической жизни и выражении своих политических взглядов, независимо от их религиозной принадлежности и мировоззрения. Принцип толерантности занимает центральное место в социокультурном и политическом пространстве Республики Узбекистан. Данная парадигма выступает ключевым инструментом обеспечения межнационального и межрелигиозного согласия, гарантирует реализацию права граждан на свободу совести и является фундаментом сохранения стратегической стабильности в обществе.

Ключевые слова: Свобода совести, религиозная толерантность, межнациональное согласие, религиозная организация, отношения между, государством и религией, законодательство, конфессия, светское государство, национальные ценности, религиозно-просветительская сфера, социальная стабильность

Annotation. The characteristics of the state of Uzbekistan, such as secularism, an equitable attitude towards all religions, and cooperation with religion in the development of society, are implemented on the basis of the principle of tolerance. This is because, in a constitutional secular-enlightened state, the law on freedom of conscience adheres to the principle of equal participation of all citizens in expressing their political will, regardless of their religious beliefs and worldview. The principle of tolerance occupies a significant place in the socio-cultural and political life of the Republic of Uzbekistan. This principle serves to ensure interethnic and interreligious harmony, guarantee the freedom of conscience of citizens, and maintain stability in society.

Keywords: Freedom of conscience, religious tolerance, interethnic harmony, religious organization, state and religion relations, legislation, confession, secular state, national values, religious and educational sphere, social stability.

КИРИШ

Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва 16 та диний конфессия вакиллари яшайди, бу

эса бағрикенглик сиёсатининг долзарблигини янада оширади. 2023 йил қабул қилинган Конституциянинг янги таҳрири [1] ва 2025 йил кучга кирган “Фуқароларнинг виждон эркинлигини таъминлаш ва диний соҳадаги давлат сиёсати концепцияси” асосида амалга оширилаётган ишлар мамлакатдаги диний ва этник хилма-хилликни мувофиқлаштиришда муҳим ўрин тутади [3].

Сўнги йилларда диний ва миллий кадриятларни тиклаш ва ривожлантириш бўйича кенг қўламли ишлар йўлга қўйилди. Жумладан, диний-маърифий соҳани янада ривожлантириш, миллий-маънавий меросимиз ва кадриятларимизни янада юксалтиришга қаратилган бир қатор қарор ва фармойишлар қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 февралдаги “Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2774-сонли қароридан қўзланган мақсад ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган буюк аллома, ватандошимиз Абу Исо Термизий ва Термизий алломаларнинг беназир меросини илмий асосда чуқур ўрганиш, юртимиз замини азал-азалдан улуғ алломалар, азиз-авлиёлар ватани бўлиб келганини юртдошларимиз ва халқаро жамоатчилик ўртасида кенг тарғиб қилиш, миллий-диний кадриятларни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, шу асосда ёш авлодни эзгу ғоялар руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбида Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғусини янада кучайтиришдан иборат [5].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2855-сонли Қарори ҳам ушбу соҳада амалга оширилган улкан мақсадлардан биридир. Зеро, буюк ватандошимиз, ҳадис илмининг султони Имом Бухорий ҳамда юртимиз ва мусулмон дунёсидан етишиб чиққан улуғ мутафаккир ва алломаларнинг бой мероси, уларнинг жаҳон цивилизацияси, илм-фан тараққиёти ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини чуқур тадқиқ этиш ва кенг тарғиб қилиш, ёш авлодни миллатлар ва динлараро бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, тинч-тотув ҳаётни қадрлаш ва мустаҳкамлаш руҳида тарбиялаш, халқаро миқёсдаги маънавий-маърифий мулоқот ва ҳамкорликни кучайтириш мақсадида қабул қилинган мазкур қарор

юртимизнинг диний-маърифий ва маънавий ҳаётида катта бурилиш бўлди, десак, муболаға бўлмайди [6].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йилнинг 16 апрелида “Диний маърифий соҳани тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонни имзолади. Ушбу Фармон диний маърифий соҳа ва соҳага оид тузилмаларда туб ислохотлар амалга оширилишига тўртки бўлди. Кўп асрлик миллий ва диний кадриятларни асраб-авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган аجدодларимизнинг бебаҳо меросини ўрганиш, ушбу мерос асосида ёшларни комил инсон этиб тарбиялаш жамиятда барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистонда барпо этилган Ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон халқаро исломшунослик академияси, Мир Араб олий мадрасаси, Имом Бухорий, Имом Термизий ҳамда Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказлари бой илмий-тарихий меросимизни ўрганиш ва тарғиб қилишга хизмат қилмоқда. Ҳозирги кунда мазкур Фармонда белгиланган вазифалар амалга оширилиб, барча ташкилот ва тузилмалар муваффақиятли ва самарали фаолият олиб бормоқда.

Бугунги глобаллашув жараёнида, дунёда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар ва ижтимоий-сиёсий вазиятнинг таҳлили диний-маърифий соҳадаги фаолият самарадорлигини оширишни ва малакали кадрлар тайёрлашнинг яхлит тизимини яратишни тақозо этмоқда [7]. Бу борада халқимизга азал-азалдан хос бўлган маърифатпарварлик, бағрикенглик, меҳр-мурувват, бунёдкорлик каби эзгу фазилатлар ва кадриятларимизни кенг тарғиб қилиш, жамиятда ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашда диний-маърифий соҳа вакиллариининг ўрни ва иштирокини ошириш ҳамда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси асосий йўналиш сифатида қабул қилинди [4].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрь куни БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган тарихий нутқида “Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюциясини қабул қилиш таклифи билан чиқди [8]. Резолюция

жаҳонда экстремизм, терроризм муаммоси авж олиб, турли дин ва эътиқод вакилларига нисбатан тоқатсиз, муросасиз муносабатлар кузатилаётган бир вақтда глобал таҳдидларга қарши курашишнинг самарали воситаси сифатида маърифат, таълим-тарбия масаласини илгари сургани билан, айниқса, аҳамиятлидир.

Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев ушбу тарихий нутқида дин ниқобидаги экстремизм ва терроризм масаласига алоҳида эътибор қаратиб: “Биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон муроса қила олмаймиз. Исломи дини бизни эзгулик ва тинчликка, асли инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади”, – дея таъкидлаган эди. Таҳлиллар натижалари сўнги 10 йилда терроризм оқибатида жаҳон иқтисодиётига 583 триллион АҚШ доллари миқдорида зарар етказилганини кўрсатмоқда.

Кейинги 15 йилда террорчилик ҳаракатлари натижасида 91 мингдан зиёд бегуноҳ инсон ҳалок бўлган. Уларнинг аксарияти болалар, аёллар ва қариялардир. Президент Ш.Мирзиёев жаҳон ҳамжамияти эътиборини Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш мақсадида амалий ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш, дин ниқобидаги терроризм, экстремизм, трансмиллий жиноятчилик ва наркотрафик таҳдидларга қарши самарали курашишни БМТ превентив дипломатия усулларида фойдаланган ҳолда, шунингдек, МДХ, ШХТ, ЕХХТ ва бошқа нуфузли халқаро ҳамда минтақавий тузилмалар механизмлари доирасида ўзаро ҳамкорлик, минтақа мамлакатлари ўртасидаги амалий ҳамкорлик механизмлари доирасида таъминлаш мумкин эканлигига, хавфсизликка таҳдидларни “ўзиники ва ўзгаларники” деб ажратишдан воз кечиш, “яхлит хавфсизлик” тамойилига амалда риоя қилиш зарурлигига қаратмоқда. Ўзбекистон Республикасида Президент Ш.Мирзиёев бошчилигида ҳукумат томонидан экстремизм ва терроризмга қарши кураш борасида жаҳон ҳамжамияти учун намуна бўлиши мумкин бўлган самарали ишлар қаторида қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

1. Тўғри йўлдан адашганларни ижтимоий реабилитация қилиш ва уларни соғлом ҳаётга қайтариш мақсадида мазкур

шахслар билан кенг жамоатчиликни жалб этган ҳолда тушунтириш-профилактика ишларини тизимли ташкил қилиш, уларни махсус рўйхатдан чиқариш бўйича механизм яратилди. Мазкур механизмнинг самараси сифатида ақидапарастлик ғоялари таъсирига тушган 20 мингдан зиёд фуқароларнинг ички ишлар органларининг махсус ҳисобларидан чиқарилиши жамиятда катта ижобий резонансга олиб келди.

2. Ёшларни илм-маърифатга ўргатиш, уларга ислом динининг инсонпарварлик моҳияти, ислом маданиятининг асл қадриятларини етказиш, маърифий ислом таълимоти, буюк аждодларимизнинг улкан маънавий меросини чуқур ўрганиш орқали аҳоли, айниқса, ёшларда ақидапараст ғояларга нисбатан мустаҳкам маънавий ҳимоя қобилигини шакллантириш мақсадида Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий ва Нақшбандий халқаро илмий-тадқиқот марказлари фаолияти йўлга қўйилди.

3. Ҳозирда чет элда меҳнат мигрантлари сифатида меҳнат қилаётган ва узоқ муддатга чет элга чиқиб кетган, хорижий давлатга кетаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларини турли ёт ғоялар таъсирига тушиб қолишининг олдини олишга қаратилган ишлар ҳам амалга оширилмоқда. Шу ўринда турли ёт ғоялар таъсирига тушиб қолган уруш ўчоқлари, хусусан, Сурия ҳудудидаги ўзбекистонлик ИШИД тарафдорлари ва жангариларининг аёллари ва фарзандларини Ўзбекистонга қайтариш мақсадида “Меҳр”, “Меҳр-2”, “Меҳр-3”, “Меҳр-4” ҳамда “Меҳр-5” операцияларини алоҳида таъкидлаш зарур. Дунёнинг кўплаб ривожланган давлатлари орасида биринчилардан бўлиб Ўзбекистоннинг ўз ватандошларини уйларида қайтариш, реабилитациялаш, ижтимоийлаштириш ва соғломлаштиришга қаратилган барча тадбирлар, хусусан уруш ўчоғида қолган фаластинлик аёл ва болаларга тиббий ҳамда психологик ёрдам кўрсатилганлиги бутун дунё сиёсатшунослари ва афкор оммаси томонидан тан олинди.

4. Фуқароларда диний бағрикенглик, бошқа дин вакилларига ҳурмат, ўзаро биродарлик, миллатлараро тотувлик, дўстлик туйғуларини шакллантириш, маҳалла аҳолиси ўртасида динлараро турли зиддиятлар юзага келишининг олдини олиш бўйича тушунтириш, тарғибот ишлари ҳам олиб борилмоқда [2]. Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, биринчи галда ёшларни

илм-маърифатга ўргатиш, уларда диний бағрикенглик туйғуларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш, жаҳон динлари, хусусан, ислом таълимотининг инсонпарварлик моҳияти, ислом маданиятининг асл қадриятларини етказиш экстремизмга қарши курашишнинг энг самарали воситаси ҳисобланади. 2017 йил 15 июнь куни Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев диний соҳа вакиллари ва кенг жамоатчилик иштирокида ўтказилган “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзусида анжуманда кенг жамоатчиликнинг эътиборини айнан ушбу долзарб масалаларга қаратиб, бугунги мураккаб замонда аҳолимизни, айниқса ёшларимизни турли ёт ғояларнинг таъсиридан асраш, жамиятда диний ва миллий бағрикенгликни янада мустаҳкамлаш, бу борада ҳамкорликда амалга ошириладиган ишлар юзасидан ўз тавсияларини берди.

2025 йил 25 февралда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг виждон эркинлигини таъминлаш ва диний соҳадаги давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ЎРҚ-1037-сон Ўзбекистон Республикасининг Қонуни эса бағрикенгликни янада ривожлантириш учун узоқ муддатли стратегияни белгилайди. Унда динлараро мулоқотни кучайтириш, радикал ғояларга қарши курашиш ва таълимни ривожлантириш каби вазифалар қўйилган. Қонуннинг асосий мақсади Ўзбекистонда виждон эркинлигини таъминлаш ва диний соҳадаги давлат сиёсатининг узоқ муддатли стратегиясини тасдиқлашдан иборат. Ушбу концепция Ўзбекистоннинг дунёвий давлат сифатидаги мақомини сақлаш билан бирга, фуқароларнинг диний эътиқод эркинлигини кафолатлашга қаратилган.

Концепция қуйидаги асосий вазифаларни кўзда тутди:

1. Виждон эркинлигининг ҳуқуқий кафолатлари: фуқароларнинг динга муносабатидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш, диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўймаслик.

2. Динлараро тотувлик: Ўзбекистондаги 16 та диний конфессия вакиллари ўртасида мулоқот ва бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш.

3. Радикал ғояларга қарши кураш: жамоат тартиби, аҳоли саломатлиги ва ахлоқига таҳдид

солувчи диний ғоялар тарқалишининг олдини олиш.

4. Диний ташкилотлар фаолияти: уларнинг қонунчилик доирасида очиқ-ошкора ишлашини таъминлаш ва рўйхатдан ўтиш тартибини соддалаштириш.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, диний-маърифий соҳадаги барча ҳуқуқий ҳужжатлар Ўзбекистонда виждон эркинлиги ва диний бағрикенгликни таъминлашда муҳим қадам бўлиб, дунёвий давлат сиёсатини мустаҳкамлаш билан бирга, фуқароларнинг диний эркинликларини кафолатлайди, шунингдек амалий ижроси учун ҳуқуқий асос яратиб, динлараро мулоқот ва жамият барқарорлигини кучайтиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (янги таҳрир). Тошкент: Адолат, 2023. – 112 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуни, ЎРҚ-699-сон, 2021 йил 5 июль. Тошкент: Адлия вазирлиги, 2021. [Электрон ресурс: <https://lex.uz>]
3. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг виждон эркинлигини таъминлаш ва диний соҳадаги давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Қонуни, ЎРҚ-1037-сон, 2025 йил 25 февраль. Тошкент: Адлия вазирлиги, 2021. [Электрон ресурс: <https://lex.uz>]
4. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2022. – 464 б.
5. Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида: ПҚ-2774-сон // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2017. – 14 февраль.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида: ПҚ-2855-сон // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2017. – 27 март.
7. Диний-маърифий соҳани тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида: ПФ-5416-сон // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2018. – 16 апрель.
8. Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. – Нью-Йорк, 2017. – 19 сентябрь. БМТ.

Ataxanov Xamza Ataxanovich
Mustaqil tadqiqotchi

TALABA-YOSHLAR ORASIDA DINIY RADIKALLASHUV: SHAKLLANISH OMILLARI, ZAMONAVIY MUAMMOLAR VA PROFILAKTIK YONDASHUVLAR

RELIGIOUS RADICALIZATION AMONG STUDENTS AND YOUTH: FORMATION FACTORS, CONTEMPORARY CHALLENGES, AND PREVENTIVE APPROACHES

РАДИКАЛИЗАЦИЯ СРЕДИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ: ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ, СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Annotatsiya. Maqolada bugungi kunda dolzarb muammolardan biri bo'lgan radikallashuvning shakllanish omillari hamda unga qarshi qo'llanilayotgan yechimlar kompleks tadqiqotlar asosida tahlil etiladi. Unda radikallashuv jamiyatda faqat diniy ta'limot bilan emas, balki ijtimoiy tengsizlik, identitet inqirozi, oilaviy zaiflik, onlayn makon va algoritmik ta'sir, psixologik ehtiyojlar hamda geosiyosiy voqealarning raqamli aks-sadosi bilan bog'liq murakkab jarayonlar natijasi ekani ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, maqolada profilaktika chorasi sifatida diniy va media savodxonlikni oshirish, maktab-oila-mahalla hamkorligini mustahkamlash, yoshlar bandligini ta'minlash, psixologik yordamni kengaytirish hamda muqobil ma'no maydonlarini rivojlantirish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: yoshlar, diniy radikallashuv, ekstremizm, identitet, ijtimoiy tarmoqlar, diniy savodxonlik, algoritmik targ'ibot, media savodxonlik, profilaktika.

Abstract. The article analyzes, on the basis of comprehensive studies, the factors contributing to the formation of radicalization—one of the pressing issues of our time – as well as the measures employed to counter it. It is demonstrated that radicalization in society is not solely a product of religious teachings, but rather the result of complex, interrelated processes shaped by social inequality, identity crisis, family

vulnerability, the influence of the online environment and algorithmic exposure, psychological needs, and the digital resonance of geopolitical events. Furthermore, the article substantiates the necessity of implementing preventive measures, including enhancing religious and media literacy, strengthening cooperation among school, family, and mahalla, ensuring youth employment, expanding psychological support services, and developing alternative spheres of meaning.

Keywords: youth, religious radicalization, extremism, identity, social networks, religious literacy, algorithmic propaganda, media literacy, prevention.

Аннотация. В статье на основе комплексных исследований анализируются факторы формирования радикализации, являющейся одной из актуальных проблем современности, а также применяемые меры противодействия ей. Показано, что радикализация в обществе представляет собой результат не только религиозных учений, но и сложных взаимосвязанных процессов, обусловленных социальным неравенством, кризисом идентичности, семейной уязвимостью, воздействием онлайн-среды и алгоритмов, психологическими потребностями, а также цифровым резонансом геополитических событий. Кроме того, в статье обосновывается необходимость реализации профилактических мер, включая повышение религиозной и медиаграмотности, укрепление взаимодействия «школа–семья–махалля», обеспечение занятости молодежи, расширение психологической помощи и развитие альтернативных смысловых пространств.

Ключевые слова: молодежь, религиозная радикализация, экстремизм, идентичность, социальные сети, религиозная грамотность, алгоритмическая пропаганда, медиаграмотность, профилактика.

KIRISH

Axborot kommunikatsiya sohasi rivojlanishi insonlar hayoti va ijtimoiy faoliyatda qulay imkoniyatlarni ochishi bilan birga turli g'oyalarning kirib kelishi global muammolarni hosil qiladi. So'nggi yillarda dunyoning turli mintaqalarida talaba-yoshlar ishtirokidagi radikallashuv holatlarining murakkablashib borayotgani ilmiy va amaliy doiralarda alohida tashvish uyg'otmoqda. Xususan, diniy mazmunga ega bo'lgan, ammo haqiqiy kontekstdan uzib, ma'no jihatdan o'zgartirilgan siyosiy va emotsional maqsadlarda talqin qilinishiga asoslangan radikallashuv shakllari tezroq yoyilayotgan segmentlardan biri bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev "Ma'naviyat va ma'rifat kengashi" yig'ilishida "Biz bugungi keskin sharoitda g'oyaviy-mafkuraviy sohada raqobatga tayyormizmi? Yosh avlodimiz tarbiyasi murakkab zamon talablariga javob berayaptimi? Bular oddiy savollar emas. Odamni jiddiy o'ylantiradigan, tashvishga soladigan savollar. Agar biz bu yorug' dunyoda "o'zbek", "o'zbekistonlik", "O'zbekiston" degan nomlar bilan yashab qolishni istaydigan bo'lsak, bu savollarga bugun javob topishimiz va ularni hal etish bo'yicha amaliy harakatlarni aynan bugun boshlashimiz shart. Ertaga kech bo'ladi", – deya ta'kidladi. Mazkur murojaat nafaqat ma'naviyat va ma'rifat kengashi a'zolariga qaratilgan, balki kelajak avlodni tarbiyalayotgan o'zbek xalqiga aytilgan bo'lib, ijtimoiy tarmoqlar orqali diniy e'tiqod niqobi ostida yoshlarni ma'rifatga emas, jaholatga undash holatlarini oldini olishga undashdir. Bunday vaziyatda jamiyatda jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashishni kuchaytirish, ehtiyotkorlik va ogohlikni oshirish lozimligi ta'kidlanmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Radikallashuv iborasini tushuntiruvchi ilmiy yondashuvlar turli fan tarmoqlari doirasida mavjud bo'lib, ular orasida psixologik, sotsiologik, siyosiy va pedagogik tushunchalar alohida o'rin tutadi. Diniy mazmundagi radikallashuvni ham biror matnni o'qish bilan emas, balki ma'no, mansublik va harakat ehtiyojlarini qondirish uchun bosqichma-bosqich ideologik muhitga kirib borish bilan izohlash maqsadga muvofiq. Tahliliy tadqiqotlar talaba-yoshlar radikallashuvida bir qator takrorlanuvchi xavf omillarini aniqlagan. Emmelkampning multilevel meta-tahlili voyaga yetmaganlar orasida adolatsizlik hissi, yoshlikdagi zulm ostidagi tarbiya, ruhiy bosim, tajovuzga nisbatan yuqori bag'rikenglik, past darajadagi ijtimoiy bog'liqlik, salbiy tengdosh ta'siri, oila bilan nizolar va institutlarga ishonchsizlik radikallashuv bilan bog'liqligini ko'rsatadi [3:55]. Shu bilan birga oradikallashuv mohiyatini anglashda identititlik muhim ahamiyat kasb etadi. Echelmeyer, Slotboom va Weerman identitetning ekstremistik radikallashuvdagi rolini ko'rib chiqib, ayniqsa guruhga mansublik, tahdid ostidagi kollektiv identitet va ma'naviy yuksaklik hissi kabi omillar muhimligini ta'kidlaydi [7].

Talaba-yoshlar orasida yolg'izlik holatida qolish, qattiq stres oqibatida depressiyaga tushish, hamisha ma'naviy, ijtimoiy hamda ruhiy bosimga uchraganligi oqibatida o'zini himoya qobig'iga o'ralishi natijasida "haqiqat sari kurashuvchi" sifatida tasavvur qila boshlaganida, radikal guruhlar ta'siriga tushish ehtimoli yuqori bo'ladi. Diniy mazmundagi radikallashuv aynan mana shu joyda kuchayadi: din murakkab hayotiy savollarga tez, qat'iy va hissiy jihatdan qoniqarli javob sifatida taqdim etiladi.

N. Yusof, A. Kaur, S. Dalib, R. Ramli hamda Awang-Hashim hammuallifligida yozilgan "Guruh identifikatsiyasi va ekstremizm: Yoshlarning ishonitirish muloqotiga oid mulohazakor tajribalari. Bolalar va yoshlar xizmatlari sharhi" nomli qo'llanmasida diniy radikalizmning asosiy ta'siri identitga bog'liqligi ochib berilgan. Undan ma'lumki, talaba-yoshlar va guruh identiteti munosabatini tadqiq etib, ekstremistik xabarlarining ta'siri ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri aqidaviy ishonitirishdan ko'ra, yoshlarning ruhiyati hamda dunyoqarashi doirasida atrof-muhit bilan ziddiyat yuzaga kelishi orqali ifodalanishi koeltirilgan [4:121]. Boshqacha aytganda, talaba-yoshlar radikal g'oyaga darhol emas, balki ma'lum guruh bilan hissiy identifikatsiya orqali yaqinlashadi. Bu esa diniy mazmundagi radikallashuvni tushuntirishda "kimman?" degan savol ko'pincha "nimaga ishonaman?" degan savoldan ham oldin kelishini bildiradi.

Klinik va psixopatologik yo'nalishdagi tadqiqotlar radikallashgan yoshlarning hammasini patologik toifaga kiritib bo'lmasligini, biroq ayrim holatlarda travma, oilaviy zo'riqish, ruhiy izolyatsiya, affektiv beqarorlik va himoyalanmaganlik hissi radikal ta'sirchanlikni oshirishi mumkinligini ko'rsatadi. Tadqiqotchi olim N. Campelo, A. Oppetit, C. Thompson, D. Cohen psixopatologik holatga tushgan radikal talaba-yoshlar bilan munosabatda ehtiyotkor pozitsiyani taklif etadi: radikallashuvni na to'liq psixiatriyalashtirish, na mutlaqo psixologiyadan uzib qo'yish kerak. Yoshlar bilan ishlashda klinik sezgirlik va ijtimoiy kontekst tahlili birga qo'llanilishi lozim [6:13].

Yurtimizda diniy radikalizm masalasi bir qator tadqiqotchilar tomonidan ham o'rganilgan. Jumladan, B. Abduhalimov, B. Babadjanov, I. Daminov, M. Komilov, D. Maxsudov, D.

Rahimjonov, O. Ernazarov kabi olimlar tomonidan diniy radikalizmni oldini olish, “jaholatga qarshi ma’rifat” targ’ibot-tashviqot ishlarining radikalizmning oldini olishda muhim ahamiyatga ega ekanligi hamda sabablari va omillari o’rganilgan. Bugungi kunda Din ishlari bo’yicha qo’mita O’zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi bilan hamkorlikda “Jaholatga qarshi ma’rifat” targ’ibot ishlari olib borayotganligi Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning mamlakatimizda diniy-ma’rifiy sohalarda olib borilayotgan islohitlar hamda turli yot g’oyalarni oldini olishda ma’naviy-ma’rifiy ma’lumotlar berish doirasidagi topshiriqlarining amaliyotga tadbiq etish in’ikosidir.

METODOLOGIYA

Yoshlar orasida diniy mazmundagi radikallashuvni jarayon sifatida tahlil qilinganda, odatda besh nisbiy metodologik bosqichni ajratish mumkin [5:87].

1. Sezuvchanlik yoki tayyorlik bosqichi. Bu davrda yoshning hayotida savollar ko’payadi: adolat nima, nega zulm mavjud, nega jamiyatdagi ayrim guruhlar boy va qudratli, boshqalari esa mensilmaydi, nega ma’naviy bo’shliq kuchaymoqda? Odatda bu savollar o’z-o’zidan xavf belgisi emas; aksincha, ular yosh tafakkurining tabiiy rivojlanish qismidir. Ammo ushbu savollarga muvozanatli, bilimli va ishonchli javob topilmasa, sezuvchanlik bosqichi radikal ta’sirga ochiq maydonga aylanishi mumkin.

2. Keraklilikning ideologik kodlanishi. Bu bosqichda talaba hayotidagi tengsizlikni global diniy adolatsizlikning bir qismi sifatida ko’radi. Talaba-yoshlarning ichki ranjishi oqibatida atrofidagi munosabatlarni “hamma meni yomon ko’radi” uslubida talqin qiladi.

3. Guruh bilan hissiy identifikatsiya. Radikal diskursning real kuchi ko’pincha aqidaviy dalillarda emas, balki jamoa va birodarlik hissini ishlab chiqarishidadir. Yoshlar o’zini eshitilgan, ko’rilgan va hurmat qilingan his qiladigan yopiq jamoaga kirganda, u yerdagi g’oyalarni tanqidiy baholash qobiliyati pasayishi mumkin. Chunki qarashlar endi faqat “fikir” emas, balki do’stlik, sadoqat va ijtimoiy maqom bilan bog’lanadi. Guruhga qarshi chiqish “haqiqatga qarshi chiqish” bilan tenglashtiriladi.

4. Obrazning mustahkamlanishi. “Biz” mutlaqo haq, “ular” mutlaqo nohaqdir.

5. Legitimlashtirish va guruhlanish. Har bir radikallikka moyil shaxs zo’ravon harakatga bormaydi, lekin aynan shu bosqichda u zo’ravonlikni oqlashga tayyor bo’lib qoladi. Bu holat onlayn tashviqot, guruh bosimi, karizmatik shaxslar ta’siri yoki keskin voqea fonida tezlashishi mumkin. Shu bois erta profilaktika aynan dastlabki uch bosqichda samaraliroq bo’ladi; to’rtinchi va beshinchi bosqichlarda esa ish ancha qiyinlashadi.

Onlayn radikallashuvni chuqurroq tushunish uchun raqamli ekotizimning ichki tarkibiy qismlarini alohida ko’rib chiqish lozim:

Birinchi komponent — algoritmik tavsiyalar tizimi. Platformalar foydalanuvchini ushlab turish maqsadida uning oldingi qiziqishlariga o’xshash, lekin ko’pincha yanada hissiyroq va keskinroq materiallarni ko’rsatishga intiladi. Bu jarayon ekstremistik kontentni avtomatik ravishda yaratmaydi, biroq foydalanuvchi bir marta grievance, geosiyosiy zulm yoki “asl haqiqat” haqidagi materiallarga qiziqish bildirsa, o’xshash semantik maydondagi kontent oqimi kuchayishi mumkin. Natijada yosh o’zini go’yo “hamma aynan shunday o’ylayapti” degan filtrlashgan haqiqat ichida topadi.

Ikkinchi komponent — sharhlar va mikro-jamoalar maydoni. Ko’plab yoshlarda videoning o’zidan ko’ra, uning ostidagi izohlar, repostlar, bahslar va memlar kuchliroq ta’sir ko’rsatadi. Chunki bu joyda ular nafaqat kontentni iste’mol qiladi, balki unga javoban o’zini pozitsiyalashtiradi. Radikal muhitlar aynan shu bosqichda “bir xil o’ylaydigan” kichik jamoalarni shakllantirib, yangi kelgan foydalanuvchini ijtimoiy mukofotlar — e’tibor, layk, tasdiq va “birodarlik” bilan mustahkamlaydi.

Uchinchi komponent — yopiq messenger kanallari va yarim-maxfiy tarmoqlardir. Ochiq platformadagi kontent ko’pincha “eshik” vazifasini bajaradi. Asosiy radikallashuv esa moderatsiyasi sustroq, shaxsiyroq va ierarxikroq bo’lgan yopiq guruhlarda chuqurlashadi. Bu yerda kontent yanada keskinlashadi: selektiv diniy matnlar, dushman obrazini kuchaytiruvchi lavhalar, “ichki ma’lumot” ko’rinishidagi fitna narrativlari, zo’ravonlikni estetikashtiruvchi materiallar va amaliy maslahatlar uzatilishi mumkin. Yangi a’zo asta-sekin “oddiy tomoshabin”dan “ishonchli doira a’zosi”ga aylantiriladi.

To'rtinchi komponent — mem madaniyati va ironik radikallashuvdir. Hozirgi yoshlar orasida ko'plab mafkuraviy signallar jiddiy ma'ruza yoki manifest emas, balki hazil, kinoya, satira yoki "shunchaki mem" shaklida tarqaladi. Bunday format psixologik himoya mexanizmlarini chetlab o'tadi: foydalanuvchi o'zini "hazil ko'ryapman, jiddiy qabul qilmayapman" deb o'ylaydi, ammo takrorlanuvchi obraz va ma'no qatlamlari uning tasavvurlarini baribir shakllantiradi. Diniy mazmundagi radikal memlar ayniqsa "haqiqiy mo'minlar" va "munofiqlar", "uyg'onganlar" va "uxlayotganlar", "sha'nli o'tmish" va "xor bugun" qarama-qarshiligini kuchaytirishi mumkin.

Beshinchi komponent — audio-vizual immersiya. Radikal kontentning ayrim shakllari professional montaj, musiqiy fon, dramatik pauzalar, subtitrlar va vizual ritm orqali ishlaydi. Bu usullar hissiy ishonch hosil qiladi: foydalanuvchi fakti tekshirmasdan turib ham kontentni "haqiqiy" va "chuqur" deb qabul qilishi mumkin. Ayniqsa diniy til bilan birlashgan video-kontentda tasvir, ovoz va matn uyg'unligi yoshning mantiqiy emas, sezgiy qabulini oldinga chiqaradi. Shu bois qarshi kommunikatsiya ham estetik va ritmik jihatdan zamonaviy bo'lishi zarur.

Himoya omili	Ilmiy mazmuni	Amaliy ifodasi
Maktabdagi munosabat	Ijtimoiy bog'liqlik va kelajak tasavvurini kuchaytiradi.	Mentorlik, akademik qo'llab-quvvatlash, ijobiy baholash hamda o'qituvchi tomonidan e'tirof etilishi
Ota-ona e'tibori	Emotsional xavfsizlik va nazorat muvozanatini ta'minlaydi.	Suhbat, kuzatuv, hukmsiz savol-javob, birgalikdagi faoliyat, tushuna olish metodikasini qo'llash orqali farzand bilan sirlashish.
Ijobiy guruhlararo aloqa	Hissiy yolg'izlikni oldini oladi, ruhan ko'tarinki kayfiyatni hosil qiladi.	Muloqot maydonlari, qo'shma loyihalar, bahs madaniyati.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, talaba-yoshlar orasida diniy mazmundagi radikallashuv uch darajada shakllanadi: keng, o'rta va qisqa masshtabli omillar. Keng masshtabli omillarga strukturaviy "turtki maydoni"ni hosil qiluvchi ma'naviy muhit, o'rta masshtabli omillar kundalik ijtimoiy hayotdagi faoliyat natijasida yuzaga kelgan omillar, qisqa masshtabli omillar esa individual tobe'lik, qabulchanlik va motivatsion mexanizmlarni ta'minlaydi. Ushbu uch omil bir-biridan mutsqaillar ravishda faoliyat olib bormaydi, balki bir-birini rivojlantirishga turtki bo'ladi [1:12]. Bularni oldini olishda quyidagi takliflar ijobiy natija bera oladigan ko'rsatma hisoblanadi:

Birinchi muhim omil — ijtimoiy adolatsizlik va nisbiy deprivasiyadir. Talaba-yoshlar ko'pincha o'zini nafaqat mutlaq qashshoqlik, balki tengdoshlar bilan taqqoslash, jamiyatdagi imkoniyatlar notekisligi, korruptsiya, nepotizm yoki istiqbolning noaniqligi sabab marginal his qilishi mumkin [9:15]. Ayniqsa "mehnat qilaman, lekin tan olinmayman" degan hissiyot radikal narrativlar uchun qulay zamin yaratadi. Bunday narrativlar jamiyatdagi murakkab muammolarni soddalashtirib, "asl sabab — yovuz tizim" yoki "haqiqiy dushman — boshqa guruh" degan shaklda taklif etadi. Yechim: oilada yetarli darajada milliy qadriyatlarga tayanilgan tarbiya uslubidan foydalanish.

Ikkinchi omil — geosiyosiy ziddiyatlarning raqamli hissiy rezonansidir. Bugungi kunda yoshlar dunyoning istalgan nuqtasidagi mojaro tasvirlarini real vaqt rejimida ko'radi, sharhlaydi va ularga hissiy munosabat bildiradi. Mojarolar haqida biryoqlama, kontekstdan uzilgan yoki selektiv materiallar takror-takror iste'mol qilinganda, global grievance mahalliy identitetning bir qismiga aylanadi. Diniy mazmundagi radikallashuvda aynan mana shu mexanizm kuchli ishlaydi: "dunyo bo'ylab bizning jamoamizga qarshi zulm bo'lyapti, demak men ham javobgar va harakat qilishim kerak" degan tuyg'u shakllanadi. Yechim: oldini olishda diniy kontentlardan yiroq turish, Din ishlari bo'yicha qo'mita tomonidan o'rganilib, foydalanish ta'qiqlangan internet manzillaridan foydalanmaslik va ota-ona tomonidan shaxsiy telefoniga bola nazorati funksiyasini yoqish [2].

Uchinchi omil — davlat va institutlarga ishonchning pasayishi. Agar talaba tahsil olayotgan

OTM muhitida ma'lum mansabdor shaxslar tomonidan bosim va adolatsizlikka uchragan bo'lsa, himoya va yechim topa olmasa, muqobil legitimatsiya manbalarini qidira boshlaydi. Bu manbalar ba'zan diniy ko'rinishdagi, biroq aslida siyosiy-hissiy mobilizatsiyaga qaratilgan yopiq jamoalar bo'lishi mumkin [11:43]. Yechim: oilada talaba farzand nazoratida ruhiy ko'mak va ma'naviy tarbiya berish.

Oila radikallashuvga qarshi eng muhim himoya yoki, aksincha, zaif bo'g'inlardan biridir. Ota-ona bilan muloqotning sustligi, emotsional masofa, oiladagi mojarolar, zo'ravonlik tajribasi yoki nazoratning nomutanosibligi yoshni tashqi jamoalarda qabul va himoya izlashga undashi mumkin [8:85]. Ammo masalaga soddalashtirib yondashish mumkin emas: ba'zan oila juda qattiq nazorat qiluvchi bo'lganda ham, ba'zan esa mutlaqo befarq bo'lganda ham yosh radikal muhitga moyil bo'lib qoladi. Hal qiluvchi nuqta — ishonchli muloqot, hissiy qo'llab-quvvatlash va savollarga hukmsiz javob bera oladigan oilaviy muhitdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalarini muhokama qilish shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida diniy mazmundagi radikallashuvni faqat aqidaviy og'ish, faqat qashshoqlik, faqat internet yoki faqat psixologik zaiflik bilan tushuntirish mumkin emas. Aksincha, radikallashuv — bu ijtimoiy grievance, identitet izlanishi, hissiy safarbarlik va kommunikativ infrastrukturaning qo'shilish nuqtasida yuzaga keladigan murakkab jarayondir. Talaba-yoshlar radikallashuvi ko'pincha mansublik va status ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq. Radikal jamoa yoshga nafaqat g'oya, balki rol beradi: u o'zini "tanlangan", "uyg'ongan", "kurashchi" yoki "haqiqat himoyachisi" sifatida his qila boshlaydi. Bu rol oddiy kundalik hayotda topa olmagan qadr-qimmatni kompensatsiya qiladi. Demak, profilaktika ham muqobil mansublik va qadr-qimmat maydonlarini yaratishi kerak: ilmiy, ijtimoiy, sport, ko'ngillilik, ijodiy va ma'rifiy faoliyatlarda yoshning status va ma'no topishi radikal jamoalarning ta'sirini kamaytiradi. Umuman olganda, yoshlar orasida diniy mazmundagi radikallashuvga qarshi kurash "ko'proq nazorat" bilan emas, "ko'proq tushunish va erta vositachilik" bilan samaraliroq bo'ladi. Bu esa xavfsizlik, ta'lim, dinshunoslik, psixologiya va

raqamli kommunikatsiya bo'yicha hamkorlikdagi ko'p tarmoqli strategiyani taqozo etadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Дўстмуродов Ж., Олтибоев М., Азизова Н. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. — Қарши, 2007.
2. Даминов И., Бозоров О., Акрамова Ш. Миллий тарбия ва ёшлар. — Тошкент. Камалак, 2016.
3. Emmelkamp J., Asscher J. J., Wissink I. B., & Stams G. J. J. M. (2020). Risk factors for (violent) radicalization in juveniles: A multilevel meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 55, 101489. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101489>
4. Yusof N., Kaur A., Dalib S., Ramli R., & Awang-Hashim R. (2021). Group identity and extremism: The reflective experiences of youths regarding persuasive communication. *Children and Youth Services Review*, 121, 105743. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105743>
5. Sabic-El-Rayess A. (2021). How do people radicalize? *International Journal of Educational Development*, 87, 102499. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102499>
6. Campelo N., Oppetit A., Thompson C., Cohen D., & Loue, E. (2022). A Clinical and Psychopathological Approach to Radicalization Among Adolescents. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 788154. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2022.788154>
7. Echelmeyer L., Slotboom A.-M., & Weerman F. (2023). The Putative Effect of Identity on Extremist Radicalization: A Systematic Review of Quantitative Studies. *Studies in Conflict & Terrorism*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2023.2247621>
8. Duindam H. M., van Loon A. W. G., & Lösel F. (2025). Protective factors against extremism and violent radicalization in youth: A multilevel meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 85, 102101. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2025.102101>
9. UNESCO. (2016). *A Teacher's Guide on the Prevention of Violent Extremism*. Paris: UNESCO.
10. UNDP. (2023). *Journey to Extremism in Africa: Pathways to Recruitment and Disengagement*. New York: United Nations Development Programme.
11. OSCE. (2024). *Research on Youth and Security*. Vienna: Organization for Security and Co-operation in Europe.

DJAXANGIROVA Muyassarxon
Oriental Universiteti
Ijtimoiy – gumanitar fanlar
kafedrası o'qituvchi

VIDEO O'YINLARDA DINIY MOTIVLAR (ISLOM DINI MISOLIDA)

RELIGIOUS MOTIVES IN VIDEO GAMES (IN THE EXAMPLE OF ISLAM)

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ВИДЕОИГРАХ (НА ПРИМЕРЕ ИСЛАМА)

Annotatsiya. O'yin zamonaviy inson hayotidagi muhim jihatlardan biri bo'lib, u endi faqat bolalar bilan cheklanib qolmadi, balki kattalar dunyosini ham qamrab olib, shunchaki o'yin-kulgi vositasidan o'rganish va tajriba oltirish vositasiga aylandi. Bu asr avlodlari o'yin orqali bilimlarining o'rganishlari ham ayni haqiqat. Bu va boshqa sabablar o'yinni kundankunga keng tarqalayotgan hodisaga aylantirdi va "o'yin dunyosi" yangi bosqichga kirdi.

Kalit so'zlar: O'yinlar dunyosi, Raqamli va virtual o'yinlar, video o'yinlar sanoati, texnopaganizm, transgumanizm, singularizm, o'yin nazariyasi, o'yin strategiyasi.

Annotation. Play is one of the important aspects of the life of a modern person, and it is no longer limited only to children, but also includes the world of adults, and has become a means of learning and gaining experience from a simple entertainment tool. It is also true that the generations of this century learn their knowledge through games. These and other reasons have made gaming a widespread phenomenon every day and the 'gaming world' has entered a new phase.

Keywords:

Gaming space, Digital and virtual games, video game industry, techno-paganism, transhumanism, singularitarianism, game theory, gaming strategy.

Аннотация. Игра является одним из важных аспектов жизни современного человека, и она уже не ограничивается только детьми, но включает в себя и мир взрослых, и стала средством обучения и получения опыта из простого развлекательного инструмента. Верно также и то, что поколения этого столетия учатся своим знаниям посредством

игр. Эти и другие причины сделали игру широко распространенным явлением с каждым днем, и «игровой мир» вступил в новую фазу.

Ключевые слова: Игровая пространство, Цифровые и виртуальные игры, индустрия видеоигр, техноязычество, трансгуманизм, сингуляритаризм, теория игр, игровая стратегия.

KIRISH

Video o'yinlar yoshlar uchun o'yin-kulgi shakli hisoblangan va o'yinlar hech qanday ifoda qiymati bo'lmagan vaqtlar ortda qoldi. Video o'yinlar 1971 yildan beri odamlar orasida tarqalib, bugungi kungacha tez rivojlandi. O'yinlar virtual dunyoni yaratishga muvaffaq bo'ldi. O'yinlarda yosh va qari o'zgacha lahzalarni yashaydilar. Natijada, odamlarning o'ynashga moyilligi ortidi. Video o'yinlarning badiiy va texnik jozibadorligi bilan ifodalangan insoniy motivlar ularni juda keng ommalashishiga xizmat qildi.

Shu nuqtai nazardan, video o'yinlar faqat qirq yil o'tgach, yuz yildan oshgan kino kabi boshqa yetakchi ko'ngilochar ommaviy axborot vositalarini siqib chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Mashhur kino aktyorlari bilan, hatto kino ham qila boshladi. Ushbu o'yinlarni sevadigan tomoshabinlarni jalb qilish uchun filmlardan video o'yinlardan qahramonlarni jalb qildi. Natijada, video o'yinlar bugungi kunda yosh avlod turmush tarzining eng ko'zga ko'ringan xususiyatlaridan biriga aylandi. Uning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hodisa sifatida mashhurligiga erishdi.

ASOSIY QISM

Bugungi video o'yinlar sanoati filmlar va musiqa kabi an'anaviy ko'ngilochar formatlardan ustundir [1:39]. O'smir video o'yinlarni o'ynashi uni aql idrokini izdan chiqaradi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, o'rtacha o'yinchilar soni 35 yoshda va erkak va ayol nisbati taxminan teng bo'ladi.

Bir tomondan, video o'yinlar dunyoviylikni bildiruvchi sifatida ko'riladi [2:39]. Shunga qaramay, G'arb mamlakatlarida eng kamida millionlab o'yinchilar har kuni video o'yinlar orqali din va ma'naviyat g'oyalarini kiritib boradi [3:38].

Xitoy xona 2015, Cyberpunk 2077 (CD Projekt qizil 2020) va o'lim Stranding diqqat markazida texnopaganizm bu – an'anaviy butparastlik

elementlarini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirgan, tabiat bilan o'zaro munosabat va ma'naviyatni hurmat qilishga urg'u beradigan din. Diniy e'tiqodlarni o'yinlarda tasavvur qilingan zamonaviy va g'ayroyib kelajak avlodlarning ma'naviy tushunchalariga qanday yo'l topganiga qaratilgan [4:89]. Aniqrog'i, ushbu uchta o'yinning g'aroyib dunyosida transgumanizm -bu odamlar jismoniy va aqliy cheklovlarni yengib, yanada rivojlangan turga aylanish uchun texnologiyadan foydalanishi mumkin va kerak degan e'tiqod. Bunda o'ziga xos bo'lgan dinlar ifodalanadi. Bizga yomon natijalarini ko'rsatish va ularni boshdan kechirishga majbur qilish orqali video o'yinlardagi g'aroyib janri bizni tez-tez jamiyatimizni tanqid qilishga majbur qiladi va inson holatining muhim qirralarini yoritadi.

Texnopaganizm hech qachon bitta ta'rifga ega emas edi. Biroq, ikki xil texnopagan iboralarini ajratish mumkin. Birinchisi, diniy va ma'naviy amaliyotlarini onlayn ravishda ko'chirgan neopaganlarga ya'ni butparastlikning zamonaviy shakliga amal qiladigan kishi (masalan, Wicca) tegishli, ikkinchisi turli xil haqiqatlar, tushunchalarini ishlab chiqqan texnologlar va texno-ixlosmandlarga tegishli [5:92].

Ushbu maqola transgumanizm va singularitarizmning texnopagan g'oyalariga qaratadi. Transgumanizm falsafiy va intellektual harakat bo'lib, yaqin kelajakda inson miyasining imkoniyatlarini yaxshilash mumkinligini, kasallik, keksalik va hatto o'limni yengib chiqish usullarini ko'rib chiqadi va ularni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi. Transgumanistlar bir kun, odamlar qobiliyatini zamonaviy insonlar ya'ni kattaroq mavjudotlar tomonidan o'zgartirishi mumkin deb ishonitiradi. Transgumanizmning kichik toifasi sifatida singularitarizm-bu insoniyat oxir-oqibat texnologik o'ziga xoslikni boshdan kechiradi degan fikr bilan boshqariladigan harakatdir [6:78]. Amaliy tadqiqotlarni tanlashda ushbu maqola so'nggi uchta (10 yoshdan katta bo'lmagan), mashhur g'aroyib video o'yinlarga qaratilgan. Garchi birinchi qarashda, bu uchta o'yin hech qanday umumiylikni ko'rsatmaydi. Bu uchalasining ham texnopaganlarning xayolparastlari va e'tiqodlarining chuqur ta'sirini namoyish qiladi. Video o'yinlar va din o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib odatda [7:91] asosiy dinlarni, qadimgi butparast

dinlarning e'tiqodlarini yoki faqat o'yin maqsadi uchun qurilgan butunlay yangi diniy panteonlarga ega bo'lgan olamlarni o'z ichiga olgan o'yinlarga qaratilgan. O'yin dunyosidagi texnopaganizm bo'yicha ko'pgina tadqiqotlar turli xil neo-butparast diniy tushunchalarga amal qiladi.

O'yin nazariyasi -bu agentlar qaror qabul qiladigan va strategiyalarning o'zaro ta'siri daromadga aylanadigan vaziyatlarni o'rganishga imkon beradigan vosita. Biz matematik o'yinlar nazariyasini 1944 yilda Jon Fon Neyman va Oskar Morgenstern ixtiro qilgan deb hisoblaymiz [8:106]. O'yinlarda faqat o'yin nazariyasidan foydalanish alohida shartlarni talab qiladi, shuning uchun o'yinlarda tahlilchilari uni ko'pincha matematikaning boshqa sohalar bilan birgalikda ishlatishadi: statistika, ehtimolliklar va chiziqli dasturlash sohalaridan ham foydalanilgan. Oldingi tadqiqotlarda va o'yin nazariyasidagi havolalarda video o'yinlar dizayni bo'yicha qo'llanmalar o'yin tuzilishining yuqori darajasiga qaratilgan.

Birinchidan ushbu yondashuv o'yin strategiya tushunchasi butun o'yinni yoki qisman bir o'yinni qamrab olishi kerakligi bilan ifodalanadi. Boshqacha qilib aytganda, o'yin boshidan oxirigacha barcha qarorlarni o'yinchilar o'rtasida berilgan misollarni bir «o'yin strategiyasi» belgilaydi.

Ikkinchidan, matritsa o'yinlarida o'yinchilarga (inson va kompyuter) berilishi kerak... lekin o'yinda o'yin dizaynerining maqsadi matritsani qurish, mumkin bo'lgan strategiyalar bilan to'lovni tanlashdir. Shunday qilib, matritsada o'yin qiymat noma'lum o'zgaruvchilar bo'lishi kerak [9:205].

Uchinchidan, yakkaxon o'yinda maqsad muvozanatni topmaslikdir [8:40].

Nihoyat, o'yin nazariyasi tahlili shuni ko'rsatadiki, o'yin qarorlari barcha o'yinchilar tomonidan ma'lum (yakkaxon o'yinda inson o'yinchisi va kompyuter) tahlil qilinishi mumkin. Agar sarguzasht yoki harakatli o'yinlarni ko'rib chiqilsa, bu nuqtai nazar tezkor qarorlarni «o'ngga burilish», «olov» yoki «sakrash» kabi o'yinchi tushunishi kerak bo'lgan umumiy strategiyaning «kichik o'yin» vazifalari sifatida ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Shunday qilib, kichik darajada o'yinchi (video o'yin ma'nosida) faqat yakuniy maqsadga erishish uchun zerikarli vazifalarni bajaradi. Agar shaxmat yoki klassik paydo bo'lgan o'yinlarni ko'rib chiqilsa, qaror shunchalik ulkanki, uni o'yin nazariyasi tahlilida bir butun

deb hisoblash mumkin emas. Bu qarama-qarshilik o'yinda bo'lishi kerakdek tuyuladi. Muvozanat tadqiqotlari va ma'lum matritsa qoidasi video o'yinlarning eng asosiy kalitidan biri asta-sekin qoidalar oshkor etishdan iborat [10:84]. O'yin dizaynerlari inson o'yinchisi tomonidan tezda tushuniladigan bitta va oddiy o'yin matritsasini qurmaydi. Uning maqsadi-ulkan matritsani bilvosita qurish yoki o'yinchi kashf etishi kerak bo'lgan yangi va ortib borayotgan strategiyalarga mos keladigan tobora o'sib boradigan matritsalar ketma-ketligini qurishdir.

Birinci qismda o'yinchi o'yinlarda poyga, ochiq dunyo kabi boshqalarni tahlil qiladi. Ushbu yangi nomlar modelga qarshi chiqish uchun muammoli joyni o'z ichiga olishi kerak. O'yinchi kuchli maqsadli yordamchiga ega, shuning uchun masalan urish ehtimoli va o'yinchining manipulyatsiyani o'zlashtirishini boshqarish shart emas edi. Ular o'yinlardagi yondashuvga qarshi turishlari kerak.

Shuningdek, bu usul bilan dizayn vositasi sifatida ishlatish va o'yin tizimini tasavvur qilishi mumkin. O'yin sanoati birinchi kompyuter o'yinlari joriy etilgan 1970-yillarning boshidan beri keng rivojlandi. O'yin sanoati hozirda kichik yoshdagi o'yinchilar qismi uchun o'tgan vaqt ma'lum faoliyati emas. O'yin ishlab chiqaruvchilarning yillik daromadi 2025 milliard AQSh dollariga yetdi. Dunyo bo'ylab 2,5 milliarddan ortiq insonlar o'yin o'ynaydi. Mobil o'yinlar yaratilishi, video o'yinlarni takomillashtirish bilan barcha yoshdagi o'yinchilar uchun o'yin-kulgining hayotiy shakliga aylandi. Covid-19 tarqalishi bilan Qo'shma Shtatlar karantin sharoitida o'yinchilar video o'yinlarni o'ynashga pandemiyadan oldingiga qaraganda 45 foiz ko'proq vaqt sarflaganliklarini xabar qildi [11:70]. Har qanday o'yinchi sezadi - bu zamonaviy, dunyoviy jamiyatda ko'p video o'yinlar diniy semiotikasi- 1-axborot, ma'lumotlarni saqlash va uzatish uchun xizmat qiladigan belgilar va belgi tizimlarining umumiy xususiyatlarini o'rganadi. 2) u yoki bu diniy mavzudagi raqamli ta'lim o'yinlari uchun mo'ljallangan.

Ushbu tadqiqotda bolalar tekshiriladi. Ushbu raqamli o'yinlarning ba'zilar o'yin tajribasi orqali diniy bilimlarni o'rganishga va uni amaliyotga aylantirishga yordam beradigan ta'lim mazmuniga ega. Diniy mavzudagi raqamli o'yinlar ham Turkiyadagi raqamli platformalarda ishlab chiqilgan va iste'molchilarga taqdim etilgan. Shu nuqtai

nazardan, "Osmon yo'li", "Dinning kuchi", "Oxirat viktorinasi" va "Xazina oroli" nomli to'rtta o'yin Roland Bartning semiologik usuli yordamida tahlil qilindi. Bolalarning diniy (raqamli) ijtimoiylashuvi ushbu o'yinlarda haqiqiy ma'no bo'ladi va shu bilan birga o'yin ishlab chiqaruvchilarning o'z ma'no va maqsadlariga ham ega bo'lgan belgilar orqali muhokama qilinadi. Ma'lum bo'lishicha, diniy mavzudagi ta'limiy raqamli o'yinlar bolalarning diniy ijtimoiylashuvidir, ammo belgilar va mazmunni pedagogik nazorat qilish kerak. Bundan tashqari, ota-onalar uchun o'yinlar oddiy yoki raqamli izlarni tekshirish va ularni kuzatish muhim bo'lib tuyuladi [12:110].

Raqamli o'yinlardagi musulmonlarning vakili ishlab chiqaruvchilarning siyosiy va madaniy pozitsiyalariga qarab shakllanadi. Har bir o'yin hikoya doirasida Islom dunyosiga ishlab chiqaruvchining nuqtai nazaridan kelib chiqib visual qoidalari ko'rsatiladi. G'arb ishlab chiqaruvchilarning o'yinlari asosan G'arb ommaviy axborot vositalarida video o'yinlarni o'rganishga jiddiy yondashadi va o'yinlar dunyosida diniy mavzulardan keng foydalanishini tan oladi. Bunda diniy o'yinlarda qanday namoyon bo'lishni, diniy urf-odatlarini qanday o'zgartirishni va diniy amaliyotlar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qilishini o'rganish usullariga alohida e'tibor qaratilgan [13:203].

Vit Sisler 2008-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, vakillik tushunchasi ramzlar va tasvirlar orqali xotirani qurishni mumkinligi bildiradi. Raqamli o'yinlar o'zlarini zamonaviy dunyodagi turli xil vakolatxonalari orqali insonlarning tushunchalari va dunyoqarashlariga ta'sir qiladigan asosiy ommaviy axborot vositalari sifatida joylashtirdilar. Raqamli o'yinlardagi musulmonlarning ko'rinishi umuman ommaviy axborot vositalaridagi musulmonlarning qiyosi bilan bir hil kiritildi [14:231].

Raqamli o'yinlar ham yuqorida aytib o'tilgan ommaviy axborot vositalarining umumiy munosabatiga ega. Ammo o'yinlar «e'tiborsiz media» deb hisoblanadi, ya'ni ular odatda umumiy madaniy jihatdan tashqarida ko'rib chiqiladi, ular akademik tadqiqotlar va ommaviy axborot vositalarida e'tiborsiz qoldiriladi, chunki ular o'z sohalarida tanqidlarga kamroq duchor bo'lishadi [15:70].

Birinci davr video o'yinlarida yaqin Sharq ro'mol, salla, tuya, xalifa, badaviy, jin, raqqosa kabi belgilar; cho'l, minora, bozor haram kabi

joylar kabi motivlar bilan tasvirlangan. Edvard Saidning 1978 ma'lumotlariga ko'ra, yaqin Sharqni sodda tarzda namoyish etadigan tasviriy san'at va fotosuratlar aslida yaqin Sharqni zamonaviy hayotdan tashqarida namoyish etadi va shu bilan mustamlakachilik va haqiqiy siyosatning ustunligini qo'llab-quvvatlaydi. Raqamli o'yinlarda ushbu sodda shaklga o'yin hikoyasi qo'shilsa, vahshiy belgilar paydo bo'ladi. Ushbu o'yinlarda hikoya odatda ayolni (opa-singil, Malika) yovuz belgi (vazir, xalifa, shayton) tomonidan o'g'irlanishi bilan boshlanadi. Qahramonning maqsadi qizni qutqarish va qasos olishdir. "Yilda Fors shahzodasi", "Arab kechalari", "Krisalis 1993" va "Shahzodaning sehlari", "Aqilli miya 1989" kabi o'yinlarda Halifa Raman nohaq xalifaning zindoniga tashlangan va uning maqsadi bu yerdan qochish va bo'ynining tushishini oldini olishdir. Ushbu o'yinlarda yaqin Sharq bilan bog'liq vizual ramzlar umumiy holatda ishlatiladi, ammo vahshiylik va shafqatsizlik ko'rinishlari ham kuchaytiriladi [16:203].

"Haj 2008" kelib chiqishi Saudiya Arabistoni, haj qilishni o'rgatishni maqsad qilgan raqamli Haj o'yini. O'yinda o'yinchilar birinchi yordam xodimlari, xavfsizlik bo'lib ular xizmat vazifalaridan birini, masalan, xizmatchi vazifasini o'z zimmlariga oladilar va haj paytida odamlarga yordam berish orqali haj qilish bosqichlarini o'rganadilar. Ushbu haj qilishning maqsadi musulmonlarga haj haqida ma'lumot berish, ularga haj tajribasini berishdir hamda chet elliklarga hajning ahamiyatini ko'rsatish va ularni xabardor qilish bo'lgan [17:5].

Ushbu maqola o'yin nima ekanligini aniqlashga harakat qilish uchun video o'yinlarning tabiatini o'rganishga qaratilgan global eksperimental yondashuvning bir qismidir. Oddiy tarzda, biz video o'yinlarni o'yinchilar bilan o'zaro aloqada bo'lib, interaktiv dastur sifatida ko'rib chiqishimiz mumkin. Anti-Defamation League (web site) 2006) ya'ni amerikalik yahudiy nodavlat inson huquqlari ijtimoiy-siyosiy tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra o'yinchi va video o'yin o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar muloqot sifatida qabul qilinishi mumkin. Bunda ikki faol agent navbatma-navbat juda ham tezlik bilan tinglaydigan, o'ylaydigan va gapiradigan jarayondir [18:86]. Ushbu maqola orqali video o'yinlarning tarkibiy elementlarini dasturiy ta'minot sifatida tahlil qilish uchun uslubida kompyuterning ahamiyatiga e'tibor

qaratiladi. Ushbu yondashuvning birinchi maqsadi hozircha o'yinchining bilimlari va psixologik jihatlarini e'tibor berish va rasmiy ma'lumotlarni aniqlashdir. Keyingi g'oya-bu ma'lumotlarni video o'yinlar tasnifini ko'rib chiqish va ularni o'rganishdir. Shuningdek, u video o'yinlar tahliliga mos keladigan umumiy tilni aniqlashga hissa qo'shishi kerak [19:105].

Texnologiya asrida internet kirib bormagan jamiyatning o'zi yo'q. Global tarmoq kim uchundir axborot manbai, yana kimdir undan do'st orttirish, ish qidirish uchun foydalanadi [20:78]. Soatlab video o'yinlar o'ynash ayrim yoshlarning sevimli mashg'uloti bo'lib qolgan. Buning salomatlikka ta'sirini o'rgangan olimlar ruhiy xastaliklar haqida ogohlantirmoqda. Pediatriya jurnalida chop etilgan izlanish natijalariga ko'ra, video o'yinlarga mukkasidan ketgan yosh bolalarda bu odatga aylanib, ruhiy xastalikka yetaklashi mumkin [21:79].

Dunyoda video o'yinlar yetib bormagan joy yo'q. Xalqaro mutaxassislardan iborat guruh ikki yil davomida uch mingga yaqin o'quvchini kuzatgan. Eng ko'p o'yin o'ynaydigan yoshlarda kasallik alomatlari ham yaqqolroq ekan. Shu aniqlandiki, o'zini video o'yinlardan uza olmaydigan bolalarda depressiya va bezovtalanish kuchayadi. Jonsarak va boshqalardan hadiksiraydigan bo'lib qoladi. Ammo o'yinlarni ancha vaqt yig'ishtirib qo'ysangiz, bu simptomlar o'z-o'zidan yo'qolib boradi - deydi nufuzli Clivlend Klinikasi doktori Maykl Manos [22:88].

Amerikada video o'yinlar - oilaviy mashg'ulot turiga aylangan. Olimlar kompyuter o'yinlariga mukkasidan ketgan yoshlarni "patologik o'yinchilar" deb ta'riflaydi [17:103]. Ushbu insonlar haftasiga 31 soat vaqtini shunga sarflaydi. Yana bir guruhda haftasiga 19 soat o'yin o'ynaydigan insonlar ham bor. Ikkisini solishtirganda xulosa shuki, birinchi kategoriyadagi o'smirlarda ijtimoiy fobiya, begonalashuv, boshqalardan ajralib yurishga moyillik kuchli bo'ladi. Buni qarangki, salga asabiylashadigan, tengdoshlari bilan uncha kelisha olmaydigan bolalar video o'yinlardan o'ziga taskin topar ekan. Shu bilan birga video o'yin o'ynash davomida o'zlarini qahramonlardek erkin his etishadi. Bola depressiya holatida bo'lsa, o'zini panaga olishi, boshqalardan ajralib qolishi tabiiy holga aylanadi. O'yin o'ynab, ular o'ziga xavfsiz, tinch bir joy qidiradi - deydi doktor Manos.

Bolalar sog'lom bo'lishi uchun ularning hayotida muvozanatni ta'minlash kerak. Depressiyani kamaytirishning bir yo'li, deydi shifokor, bolaga bu odatdan qutulishga yordam berish kerak. "Ota-onaga maslahat: farzandingiz kompyuterda necha soat vaqtini sarflayapti, kuzating. Norma belgilang", - deydi doktor Manos. "Ashaddiy ishqibozlar qarshilik ko'rsatishi tabiiy. Lekin me'yor bo'lishi kerak". Amerika Pediatriklar Akademiyasining maslahati ham shuki, kichkina bolalar kompyuter va televizor oldida bir soatdan ko'p vaqt sarflashiga hojat yo'q. Maktab yoshdagilar uchun esa norma ikkiga soatgacha deb belgilangan [18:51]. Ota-onalar bola hayotida muvozanat zarur ekanini tushunib yetishi, usiz uzoq muddatda farzandning ruhiy salomatligi tahdid ostida ekanini anglab yetishlari kerak, deydi shifokorlar [19:66]. Video o'yinlar sanoati bu xulosalarga qo'shilmaydi va tadqiqot natijalarini inkor etadi [20:231].

O'yinga qaram bo'lgan bolalar ham salbiy his-tuyg'ulari bilan, o'zlarining jizzakligi bilan ajralib turadi. Xususi o'rta maktabda ham o'quvchilarda video o'yinlarga qaramlik darajasi yuqori. Erkaklar qizlarga qaraganda raqamli o'yinlarga ko'proq moyil bo'ladi. Bundan tashqari, oilaning daromad darajasi oshgani sayin, video o'yinlarga ham qaramlik kuchayadi [22:46]. Maktab ma'murlari va o'qituvchilariga quyidagi tavsiyalar mutaxassislar tomonidan berilgan:

1. Video o'yinlarga qaramlik bilan bog'liq seminarlar o'tkazilishi va maktablarda treninglar o'tkazilishi kerak.

2. O'qituvchilar har fursatda bolalarga video o'yin qaramligining zararlarini eslatishi kerak.

3. O'yinga qaramlikning oldini olish uchun bolalarni o'qituvchilar cheklashlari kerak.

O'qituvchilarning ota-onalari uchun raqamli platformalardan foydalanish bo'yicha seminarlar o'tkazishlari kerak.

Ota-onalar uchun esa quyidagi takliflar:

1. Ota-onalar bolalar uchun texnologik mahsulotlardan foydalanishga ma'lum cheklovlar qo'yishlari kerak.

2. Bunday oilalar bolalari uchun ma'lum bir o'yin soatini tashkil qilishi mumkin.

3. Ota-onalar bolalar bilan yaxshi muloqot qilishi va bolalarga vaqt ajratishi orqali video o'yinlarga odatlanib qolishning oldini olish mumkin.

Ushbu natijalarga ko'ra quyidagi takliflarni kiritish mumkin:

1. Farzandlari o'yinlarga odatlanmaslik uchun oilalarga Seminarlar tashkil qilinishi mumkin.

2. Kelajakda bolalarga o'yin moyilligi muammolari bo'yicha seminarlar tashkil qilinishi mumkin.

3. Talabalar kompyuterlari orqali oilalar va o'qituvchilar cheklanadi.

4. O'quv o'yinlarini ishlab chiqish va o'ynash kerak.

5. Video o'yinlarni o'ynashga odatlangan bolalarga psixologik yordam ko'rsatilishi mumkin.

6. Bolalarga javobgarlik va ularning vazifalari o'rnida xabardor qilinishi kerak, uni olib kelish uchun ular o'yindan uzoqlashishlari kerakligini o'rgatish kerak.

7. Bolalar uchun texnologiya imkoniyatlari cheklanishi kerak va o'rta maktab o'quvchilarining texnologiyalarni yanada foydali ishlarga yo'naltirishlari kerak [23:70].

XULOSA

Demak bundan xulosa shuki Video o'yinlar va virtual olam kattalarning va bolalarlarning so'gliklariga va dunyo qarashlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda vaqtini behuda o'tkaziyotgan insonlarni ko'rib xayron qolasan. Vaqt bebaho ne'mat ekanligi va o'tgan vaqtini qaytib topolmasligiga achinasan. Ayniqsa yoshlar bo'sh vaqtdan unumli foydalanmasdan, foydali ilm o'rganmasdan komputer qarshisida turli islom diniga zid bo'lgan video o'yinlarni o'ynayotgan shaxslarni ko'rib musulmon bo'la turib, musulmon farzandi bo'la turib nahot ular islom dinining mohiyatini tushunmasalar? Yoki tushungan holda nahotki bu kabi insonlarni razilliklarga, qotilliklarga undaydigan video o'yinlarning ishtirokchisi bo'lsalar? deb o'ylanib qolasan. Ular haqiqatdan ham bu kabi video o'yinlarning mohiyatini, uni ishlab chiqarayotganlarni asl maqsadini tushunib, anglab yetyapdilar? Yoki yo'qmi?

Ota-ona farzand va ta'lim o'rtasida asosiy ko'pri bo'lib xizmat qiladi. Farzandini kelajakda yaxshi, ziyoli, komil inson qilib tarbiyalamoqchi bo'lsa har bir holatga e'tiborli bo'lishlari kerak. Shu bilan birga o'zlarini ham tarbiyalab borishlari kerak. Lekin nima bo'lganda ham barcha narsa xisob-kitoblik, o'lchovda belgilab qo'yilgan buni hech qachon unitmaslik kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. الخوالده ص 39 ص- 2011-2012. 1. اللعب الشعب عند الاطفال التربوية في انما شخصيا تم -محمد محمود
2. الخوالده ص 39 - 2012-2011. 2. اللعب الشعب عند الاطفال التربوية في انما شخصيا تم -محمد محمود الخوالده
3. العالبا الالكترونية و تاثيراتها في اعادة تشكيل ثقافة الشباب في عصر العولمة- رسالة ماجستير للباحث عادل سلطاني للعام 2011-2012
4. العالبا الالكترونية و تاثيراتها في اعادة تشكيل ثقافة 4. 5/ الشباب في عصر العولمة- رسالة ماجستير للباحث عادل سلطاني للعام 2012-2012
5. Barajas M., Trifonova A. Delli AL. Games and Creativity in Education and Training. Florida State: Fridericiana Editrice Universitaria, 2011 // http://www.fridericiana.it/areadownload/eBook_118.pdf. [Last accessed on 2014 Jun 29].
6. Basic Jewellery Making Techniques by Jinks McGrath (2004-02-27) Paperback – January 1, 188.
7. Crawford C. Chris Crawford on Game Design. – Indianapolis: New Riders, Ind., USA, 2003.
8. Digital games as an effective approach for cancer management: Opportunities and challenges Marjan Ghazisaeidi, Reza Safdari, Azadeh Goodini, Mahboobeh Mirzaiee, Jebraeil Farzil
9. Johan Huizinga and symbolic decline', Dutch Association of Aesthetics Annual Conference, Antwerp, 13 May, 2016.
10. Hawn C. Games for health: The latest tool in the medical care arsenal. Health Aff (Millwood) 2009;28w 8428.
11. Holger Po" tzschl and Vi't S`isler. Playing Cultural Memory: Framing History in Call of Duty: Black Ops and Czechoslovakia 38-89: Assassination Games and Culture 2019.
12. Poole, E., The Effects of September 2011 and the War in Irak on British Newspaper Coverage. E. Poole, & J. Richardson içinde, Muslims and the New in Media (s. 89-102). London: I.B. Tauris.2006.
13. K. Salen and E. Zimmerman, The Rules of Play, MIT Press, Cambridge, Mass, USA 2003.
14. Leonard, D., Unsettling the Military Entertainment Complex-
15. Video Games and a Pedagogy of Peace. 11 13, 2014 tarihinde Studies in Media and Information Literacy Education: 2004 // <http://utpjournals.metapress.com/content/4lu7213r34740854/> adresinden alındı.
16. Marie Yovanovitch: "Riligion and Video games" United State Department of States, 2022.
17. Machin, D., & Suleiman, U. Arab and American Computer War Games: The Influence of a Global Technology on Discourse. Critical Discourse Studies:1-22. 2006.
18. Mordor Intelligence. "Gaming market – growth, trends, forecasts (2020– 2025)." Mordor Intelligence website. Accessed [November 30, 2020].
19. <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/global-games-market>
20. Marie Yovanovitch: "Riligion and Video games" United State Department of States, 2022.
21. Shinkle E. Feel it, don't think: the significance of affect in the study of digital games. DiGRA 2005: Changing Views: Worlds in Play, 2005.
22. Sisler V. In Videogames You Shoot Arabs or Aliens - Interview with Radwan Kasmiya. Umelec/International, 77-81. 2006.
23. Sisler V. Digital Arabs: Representation in video games. European Journal of Cultural Studies, 203-220. 2008
24. Sisler V. Video Games, Video Clips, and Islam: New Media and the Communication of Values. J. Pink içinde, Muslim Societies in the Age of Mass Consumption (s. 231-258). 2009) Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. 26,2014 tarihinde <http://www.digitalislam.eu:http://www.digitalislam.eu/article.do?articleId=2550> adresinden alındı.
25. Reichmuth P., Werning S. Pixel Pashas Digital Djinns. ISIM Reviews,46-70. 2006
26. Propp V. Morphologie du conte (1928), Seuil, Paris, France, 70.1970.
27. <https://www.amerikaovozi.com/a/video-games-mental-health118177374/826479.html>

OLIMJONOVA Jasmina,

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Islomshunoslik ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi*

Ilmiy rahbar: SHERMUXAMEDOV Komiljon,

*Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi
direktori, tarix fanlari b'yiicha PhD, docent*

DINIY BAG'RIKENGLIK – TINCHLIK VA TARAQQIYOT ASOSI

RELIGIOUS TOLERANCE – THE FOUNDATION OF PEACE AND DEVELOPMENT

РЕЛИГИОЗНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ – ОСНОВА МИРА И РАЗВИТИЯ

Annotatsiya. Ushbu maqolada diniy bag'rikenglik tushunchasining mazmun-mohiyati, uning jamiyatda tinchlikni mustahkamlash va barqaror taraqqiyotni ta'minlashdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, turli din vakillari o'rtasidagi o'zaro hurmat va hamkorlikning ijtimoiy barqarorlikka ta'siri yoritib beriladi. Maqolada diniy bag'rikenglikni rivojlantirishning dolzarbligi asoslab berilgan. Bundan tashqari, diniy bag'rikenglikni mustahkamlashda ta'lim va tarbiyaning ahamiyati haqida ham so'z yuritiladi. Jamiyatda totuvlikni saqlash, kelishmovchiliklarning oldini olishda o'zaro hurmat va tushunish muhim ekani ta'kidlanadi. Maqola tinch va barqaror jamiyat qurishda bag'rikenglikning o'rni katta ekanini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: diniy bag'rikenglik, tinchlik, jamiyat barqarorligi, dinlararo muloqot, ijtimoiy taraqqiyot.

Annotation. This article analyzes the essence of the concept of religious tolerance, its role in strengthening peace in society and ensuring sustainable development. It also highlights the impact of mutual respect and cooperation between representatives of different religions on social stability. The article justifies the relevance of developing religious tolerance. In addition, the article discusses the importance of education and upbringing in strengthening religious tolerance. It emphasizes that mutual respect and understanding are important in maintaining harmony in society and preventing conflicts. The article shows that tolerance plays a significant role in building a peaceful and stable society.

Keywords: religious tolerance, peace, social stability, interfaith dialogue, social development.

Аннотация. В данной статье анализируется сущность концепции религиозной терпимости, ее роль в укреплении мира в обществе и обеспечении устойчивого развития. Также подчеркивается влияние взаимного уважения и сотрудничества между представителями разных религий на социальную стабильность. В статье обосновывается актуальность развития религиозной терпимости. Кроме того, в статье обсуждается важность образования и воспитания в укреплении религиозной терпимости. Подчеркивается, что взаимное уважение и понимание важны для поддержания гармонии в обществе и предотвращения конфликтов. В статье показано, что терпимость играет значительную роль в построении мирного и стабильного общества.

Ключевые слова: религиозная терпимость, мир, социальная стабильность, межрелигиозный диалог, социальное развитие.

KIRISH

Diniy bag'rikenglik – jamiyat taraqqiyoti va barqaror tinchlikning muhim omillaridan biridir. Turli millat, madaniyat va e'tiqod vakillari bir hududda ahil va hamjihat yashashi aynan o'zaro hurmat va bag'rikenglik tamoyillariga bog'liqdir. Insoniyat tarixi shuni ko'rsatadiki, diniy murosasizlik nizo va kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan bo'lsa, bag'rikenglik esa jamiyatda totuvlik va rivojlanishga yo'l ochgan.

Yurtimizda ham turli din va konfessiya vakillari o'zaro hurmat asosida faoliyat yuritib kelmoqda. Bu esa diniy bag'rikenglik qadriyatining amaliy ifodasidir. Zero, bag'rikenglik – bu nafaqat boshqalarning e'tiqodini tan olish, balki ularning huquq va erkinliklarini hurmat qilish, jamiyatda o'zaro ishonch va hamjihatlikni mustahkamlash demakdir.

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada diniy bag'rikenglikning jamiyat hayotidagi o'rni, uning tinchlik va taraqqiyotga ta'siri yoritiladi. Turli din va e'tiqod vakillarining o'zaro hurmat, hamjihatlik va totuvlik asosida yashashi ijtimoiy barqarorlikning muhim omili ekani tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

E'tiqod (arabcha "i'tiqada" fe'lidan) ishonch, imonli bo'lish ma'nolarini anglatadi. Keng ma'noda e'tiqod inson faoliyati uchun ma'naviy asos, yo'l-yo'riq va mo'ljal bo'lib xizmat qiluvchi, aql, his va iroda vositasida anglangan bilim, g'oya

va shu asosda shakllanadigan maqsadlar majmuini anglatadi. Shuningdek, har qanday e'tiqod diniy bo'lavermaydi [7: 7]. Ammo din ham e'tiqodning o'ziga xos ko'rinishi sifatida jipslashtiruvchi xususiyatga ega. Diniy e'tiqod bu – inson irodasidan yo'qori turgan zotga imon keltirish, undan madad olish, asotiriy voqea va xodisalarining takror sodir bo'lishi va unga daxldorlik hamda muayyan tasavvur, aqida, muqaddas kitob, payg'ambar, avliyo va shu kabilarga ishonch demakdir.

Dinlararo bag'rikenglik – turli din vakillari e'tiqodidagi mavjud aqidaviy farqlardan qat'i nazar ularning yonma-yon, o'zaro tinch-totuv yashashi hamda har bir diniy ta'limotga hurmat bilan qarashni anglatadi. Har kim o'z e'tiqodiga amal qilishda erkin bo'lgan holda, bu huquqqa boshqalar ham ega ekanini e'tirof etmoq lozim, “Bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi”da ta'kidlanganidek, “Bag'rikenglik bo'lmasa tinchlik bo'lmaydi, tinchliksiz esa, taraqqiyot va demokratiya bo'lmaydi” [5: 92]. Bugungi kunda xalqlar va dinlar orasidagi bag'rikenglik, tolerantlik g'oyasi dunyoda eng dolzarb masalalardan biri hisoblanib, dunyoda tinchlik va osoyishtalik uchun xizmat qilib kelmoqda. “Tolerantlik” lotincha so'z bo'lib, sabr-toqat, chidam va bardosh ma'nolarini anglatadi. Ushbu so'z o'zgalarning fikr-g'oyalari, e'tiqodi, his-tuyg'ulari, turmush tarzi va xulq-atvoriga nisbatan sabr-toqatli bo'lishni ko'rsatadi. Bag'rikenglik yoki tolerantlik atamasi immunolog olim P.Madevar tomonidan 1953-yilda muomalaga kiritilgan. Olimning ta'kidlashicha, tolerantlik immunitetiga ega bo'lgan sog'lom organizmning yot jismlarga qarshi immun ta'sirining susayishi yoki yo'qolishidir.

Insonni, avvalo, insonligi uchun hurmat va ehtirom qilish bashariyatning ko'p ming yillik tarixidan meros bo'lib kelayotgan oliyjanob fazilatlarining eng muhimlaridan biri hisoblangan – bag'rikenglik, o'zaro totuvlik, dinlararo hamjihatlik tamoyillari asosida faoliyat olib borgan inson davrimizning ham muqaddas dinimizning ham talablarini bajargan bo'ladi. Har bir inson, butun jamiyat o'zaro munosabatlarni xalqlarning turli-tuman urf odatlari, madaniyati va qadriyatlarini tan olgan holda bag'rikenglik asosiga qurishi zarur. Zero, tinch-totuvlik, bag'rikenglik taraqqiyot garovidir. Abu Rayhon Beruniy “Hindiston” asarida: “Biron xalqning u yoki bu udumlariga baho berishda bunisi menga yoqadi, unisi yoqmaydi, deyishga hech kimning haqqi yo'q. Negaki, har

bir xalq udumlari, an'analari ming yillar davomida shakllangan va o'sha millatning hayot tarziga aylangan”, deb yozgan edi. Buyuk ajdodimizning ushbu so'zlari insoniyatning bir butunligi va taraqqiyotini belgilab beruvchi omillardan biri – madaniy turli-tumanlikka munosabatning o'ziga xos shakli bo'lib, bag'rikenglik va millatlararo totuvlikning mohiyatini anglashda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov “O'zbekistonimizda tinchlik, osoyishtalik va xavfsizlikni, fuqarolar va millatlararo ahillik va hamjihatlikni ko'z qorachig'idek saqlash va mustahkamlash bundan buyon ham eng muhim, hal qiluvchi vazifamiz bo'lib qolishi darkor” [1: 12] deb ta'kidlaganlar. Bundan tashqari, soxibqiron Amir Temur “Tuzuk”larida: “Mening qo'l ostimdagi qirq aymoq xammasini teng ko'rdim. Barlosni tatardan, tatarni naymandan, naymani yuzdan ustun qo'ymadim. Barcha muvaffaqiyatlarim garovi shundadir” [3] deb yozgan. Bundan ko'rinib turibdiki, azaldan barcha davlat rahbarlari xalqlarining tinch-totuv yashashiga, diniy, irqiy bag'rikenglik munosabatlariga katta e'tibor bergan.

Hozirgi shiddat bilan kechayotgan globallashuv jarayonida turli madaniyat va dinlarga mansub xalqlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlik, o'zaro bag'rikenglik tamoyillarini qaror toptirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O'z navbatida vatanimizdagi tinch, osoyishta va farovon hayotning qadriga yetish, shu osuda hayotni yanada mustahkamlash uchun har bir inson o'z hissasini qo'shib, el-yurt taqdiri, kelajagi uchun daxldorlik tuyg'usini diliga jo qilib yashashi bugungi kundagi dolzarb masalalardan biriga aylandi. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, “O'zbekiston millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida o'z an'alariga doimo sodiq bo'lib, bu yo'ldan hech qachon og'ishmasdan ilgari boradi. Mamlakatimizda turli millat va diniy konfessiyalar vakillari o'rtasida o'zaro hurmat, do'stlik va ahillik muhitini mustahkamlashga birinchi darajali e'tibor qaratiladi. Bu – bizning eng katta boyligimiz va uni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash barchamizning burchimizdir” [2]. Hozirgi O'zbekistonda 136 millat va elatlar istiqomat qilayotganligi, 7 tilda maktablar, 130 dan ortiq milliy madaniy markazlar faoliyat yuritayotganligi respublikamizda bu tamoyilga alohida e'tibor qaratilayotganidan

dalolatdir. Jumladan, O'zbekistonda yashab kelayotgan 130 dan ziyod millat va elatlar o'zaro ahil, bir oila bo'lib yashab kelmoqda. Ularning haq-huquqlari qonun bilan belgilab qo'yilgan.

Bag'rikenglik o'zbek xalqining azaliy qadriyati hisoblanib, tarixga nazar tashlansa, qadimdan bir necha xalqlarning yonma-yon birgalikda yashab kelganligi, etnik yoki diniy nizolarning umuman kelib chiqmaganligi yaqqol tarixiy fakt hisoblanadi. Qadim-qadimdan yurtimizda turli madaniyat, til, urfodatlar, o'z turmush tarziga ega bo'lgan turli xalqlar, millatlar qo'nim topgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida yurtimizga keltirilgan 200 000 dan ziyod bolalarning birortasi yetimxonalarga tushmay, o'zbek oilalaridan joy topganligi va o'zbek oilalarining bir burda non taqchil bo'lgan zamonda, chetdan kelgan bolalarga non-suv ulashganligi bu chinakam qahramonlikdir, bag'rikenglikning oliy namunasidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra, "O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar. Imtiyozlar faqat qonun bilan belgilab qo'yiladi hamda ijtimoiy adolat prinsiplariga mos bo'lishi shart" [6] dir. Shu bilan birga, YUNESKO ustavining muqaddimasida: "Tinchlik intellektual va ma'naviy birdamligiga tayanishi lozim" ligini eslatadi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida "har bir inson fikr, vijdon va din erkinligi huquqiga ega"(18-modda), "e'tiqodlar erkinligi va ularni erkin ifoda qilish"(19-modda) va "barcha xalqlar, irqiy va diniy guruhlar o'rtasida bir-birini tushunish, o'zaro xayrihohlik va do'stlikka xizmat qilish kerak"ligini(26-modda) ta'kidlaydi. Xalqaro huquqiy hujjatlarda yuqoridagidek qoidalar joy olgan va ksenofobiya (dindan, millatdan, etnik toifalardan qo'rqish), diskriminatsiya (kamsitish) lar keskin tanqid ostiga olinadi.

Bag'rikenglik tamoyili ezgulik, adolat, go'zallik, insonparvarlik tamoyillari bilan mushtarak holda dunyoda tinchlik va osoyishtalik uchun xizmat qilmoqda. BMT tomonidan 1995-yil tolerantlik-bag'rikenglik, sabr-toqatlilik yili deb e'lon qilingan edi va shu yili 16-noyabrda YUNESKO Bosh konferensiyasida "Bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi" imzolandi. Bu Deklaratsiyaga jahonning 185 davlatida, shu jumladan O'zbekistonda ham qat'iy amal qilinadi. Bu hujjatda bag'rikenglik tushunchasining

mazmun-mohiyati har tomonlama ochib berilgan. Bag'rikenglik – dunyodagi turli boy madaniyatlarni, o'zini ifodalashning va insonning alohidaligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini hurmat qilish, qabul qilish va to'g'ri tushunishni anglatadi. Uni bilim, samimiyat, ochiq muloqot hamda hurfikir, vijdon va e'tiqod vujudga keltiradi; bag'rikenglik-tinchlikka musharraf qiluvchi va urush madaniyatsizligidan tinchlik madaniyatiga eltuvchidir, bag'rikenglik-eng avvalo, insonning universal huquqlari va asosiy erkinliklarini tan olishidir. Bag'rikenglikni alohida shaxslar, guruhlar namoyon qilishi lozim. Har bir odam o'z e'tiqodiga amal qilishda erkindir va har kim bu huquqqa ega ekanligini boshqalar tan olmog'i lozim. Bir kishining qarashlari boshqalarga majburan singdirilishi mumkin emas. Jamiyatda bag'rikenglik timsollarini qaror toptirish hammaning burchidir. Chunki, bag'rikenglik tinchlik va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning zaruriy sharti hisoblanadi..

Bag'rikenglikni saqlash, mustahkamlash va uni yangi ko'rinishlarda namoyon etish bugungi kun davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Bag'rikenglikni kunlik hayotimizga singdirish, keng joriy etish tizimli ravishda izchillik bilan tashkil etilmoqda. Mamlakatimizda o'tkazib kelinayotgan nufuzli xalqaro anjumanlar ishtirokchilari ham O'zbekistonda din sohasida olib borilayotgan islohotlar hamda boshqa davlatlarga namuna bo'la oladigan diniy bag'rikenglikni e'tirof etgan holda hukumatimiz siyosati, O'zbekistonda barcha din vakillariga yaratilgan erkinliklar va diniy sohadagi katta o'zgarishlardan zo'r taassurot olganlarini ta'kidlab kelmoqdalar.

Haqiqatan ham, mamlakatimizda diniy bag'rikenglik sohasidagi davlat siyosati boshqalarga namuna bo'la oladigan darajada desak, mubolag'a bo'lmaydi. Respublikamizda YUNESKO rahnamoligida "Jahon dinlari – tinchlik madaniyati yo'lida" mavzusida dinlararo muloqot xalqaro Kongressi, musulmon va xristian ilohiyotchilari ishtirokida "Bir samo ostida" xalqaro xristian–musulmon konferensiyasi o'tkazilgani, Rus pravoslav cherkovi Toshkent va O'rta Osiyo eparxiyasining 125 va 130 yilligi, Evangel-Lyuteran jamoasining 100 yilligi, Rim-katolik cherkovining 100 yilligi, Arman apostollik cherkovining 100 yilligi nishonlangani ham buni tasdiqlaydi [9: 154]. Shunday ekan, yurtimizda qaror topgan diniy bag'rikenglik muhitini yanada mustahkamlash va missionerlikning oldini olishga

qaratilgan ishlarni izchil davom ettirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Albatta bu bizning madaniyatimiz ekanligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda vijdon erkinligi xalqaro miqiyosda barcha demokratik tizimlarda kafolatlangan va Inson huquqlari haqidagi xalqaro deklaratsiyada belgilab qo'yilgan muhim huquq hisoblanadi. Demokratik nazariya bir tomondan, dinni undan siyosiy maqsadlarda foydalanishdan saqlaydi, boshqa tomondan esa, uni mutaassiblik va jaholatda ayblashlardan himoya qiladi [10: 60]. Mamlakatimiz O'zbekistonda ham davlat va din o'rtasidagi munosabatlarning belgilanishida asosiy e'tibor qaratilgan masalalar davlatning dunyoviy tamoyillarini ta'minlash, fuqarolarning vijdon erkinligi bilan bog'liq huquq va erkinliklarini kafolatlash, diniy tashkilotlarning qonun doirasidagi faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish hamda jamiyatda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashdan iboratdir. Bu esa, tinchlikparvar O'zbekistonda fuqarolarning konstitutsiya va qonunlarda belgilangan huquq va erkinliklaridan emin-erkin foydalanishlariga zamin bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, diniy bag'rikenglik – tinchlik va taraqqiyotning eng muhim omillaridan biridir. Jamiyatda turli din va e'tiqod vakillarining o'zaro hurmat va hamjihatlik asosida yashashi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi. Bag'rikenglik – tinchlik va osoyishtalik garovidir. Bag'rikenglik mavjud bo'lgan muhitda ishonch mustahkamlanadi, nizo va kelishmovchiliklar kamayadi, bunyodkorlik va rivojlanish uchun qulay sharoit yaratiladi. U turli millat va elatlarni oliyjanob g'oya va ezgu niyatlar yo'lida hamkor va bahamjihat yashashga undaydi. Bag'rikenglik – dunyodagi turli boy madaniyatlarni, o'zini ifodalashning va insonning alohidaligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini hurmat qilish, qabul qilish va to'g'ri tushunishni anglatadi. Bag'rikenglik – o'zgalarning fikr-g'oyalari, e'tiqodi, his-tuyg'ulari, turmush tarzi va xulq-atvoriga nisbatan sabr-toqatli bo'lishni ifodalaydi. Uni bilim, samimiyat, ochiq muloqot hamda hurfikir, vijdon va e'tiqod vujudga keltiradi; bag'rikenglik – tinchlikka musharraf qiluvchi va urush madaniyatsizligidan tinchlik madaniyatiga eltuvchidir. Bag'rikenglik – eng avvalo, insonning

universal huquqlari va asosiy erkinliklarini tan olishidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I. Davlat boshqaruvi va millatlararo totuvlik haqida metodik materiallar. – T.: Ziyonet, 2024. – B. 12.
2. Mirziyoyev Sh. Nutq va ma'ruzalari // O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. Rasmiy manba: <https://president.uz>
3. Amir Temur. Temur tuzuklari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1996.
4. Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. – Toshkent: Fan, 2011.
5. Bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi // YUNESCO Xalqaro me'yoriy hujjatlari. – Toshkent: Adolat, 2004. – B. 92.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 18-modda (yangi tahrir, 2023/2024). Rasmiy manba: <https://constitution.gov.uz>
7. Islamov Z. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishning ma'naviybva ma'rifiy asoslari. – Toshkent: UZXIA, 2020. – B. 244.
8. Yusupov O. Diniy mutaassiblik: mohiyat, maqsadlar, oqibatlar va oldini olish yo'llari. – Toshkent: UZXIA, 2020 – B. 160.
9. Ochildiyev A. Missionerlik: mohiyat, maqsad, oqibat va oldini olish yo'llari (yuz savol - yuz javob). – Toshkent: O'zXIA, 2021. – B. 154.
10. Kremer G. Islom – din va davlat: islomda din, huquq va siyosatning o'zaro munosabati / mas'ul muharrir Z. Munavvarov. – Toshkent: Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi, 2003. – B. 60.
11. Hasanov A. Diniy mutaassiblik: mohiyati, maqsadlar va oldini olish yo'llari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2017. – B. 160.
12. Shermuhammedov K., Karimov J., Najmiddinov J. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma'naviy va ma'rifiy asoslari: O'quv qo'llanma / – Toshkent: Movarounnahr, 2016. – B. 224.

ABDUGOFFOROV Jasurbek Ilkhomjonovich
*International Islamic Academy of Uzbekistan,
 Second-year Master's Student in Comparative
 Religious Studies*

Academic Advisor:

ALIDJANOVA Lazizakhon Abbasovna
*International Islamic Academy of Uzbekistan
 Senior Lecturer at the UNESCO Chair for Religious
 Studies and Comparative Study of World
 Religions, PhD*

THE CONCEPT OF PREDESTINATION IN CHRISTIAN DOCTRINE

XRISTIANLIK TA'LIMOTIDA PREDESTINATSIYA TUSHUNCHASI

ПОНЯТИЕ ПРЕДЕСТИНАЦИИ В ХРИСТИАНСКОМ УЧЕНИИ

Abstract. *The concept of predestination represents one of the most significant and complex issues in Christian theology, reflecting the relationship between human destiny, free will, and the absolute divine providence of God. At the core of this doctrine lie the ideas of God's foreknowledge and the human condition in the context of salvation or perdition. In Christian thought, predestination has developed as a theological concept aimed at explaining the justice, mercy, and grace of God in relation to human freedom of choice. Although the doctrine has been interpreted in various ways throughout the history of the Church, at its center remains the belief in God's sovereign authority over human life and the eternal nature of His salvific plan.*

Key words: *predestination, fate, free will, christian doctrine, salvation, faith, divine justice, determinism*

Annotatsiya: *Predestinatsiya tushunchasi xristian ilohiyotining eng muhim va murakkab masalalaridan biri bo'lib, inson taqdiri, irodasi hamda Xudoning mutlaq irodasi o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Ushbu ta'limotning asosida Xudoning oldindan bilishi va insonning najot yoki halokat yo'lidagi holati haqidagi g'oyalar yotadi. Predestinatsiya nasroniylilikda Xudoning adolati, rahmati va inson erkin tanlovini tushuntirishga qaratilgan ilohiy konsepsiya sifatida shakllangan. U cherkov tarixida turlicha talqin etilgan bo'lsa-da, uning markazida Xudoning inson hayoti ustidan suveren hukmronligi va najot rejasining abadiyligi haqidagi e'tiqod yotadi.*

Kalit so'zlar: *predestinatsiya, taqdir, iroda erkinligi, xristian aqidasi, najot, imon, ilohiy adolat, determinism*

Аннотация: *Понятие предестинации является одним из ключевых и наиболее сложных вопросов христианской теологии, отражающим соотношение между человеческой судьбой, свободой воли и абсолютным божественным провидением. В основе данного учения лежат идеи о предведении Бога и о состоянии человека на пути спасения или гибели. Предестинация в христианской мысли сформировалась как богословская концепция, направленная на объяснение справедливости, милосердия и благодати Бога в отношении к свободному выбору человека. Несмотря на различие трактовок в истории Церкви, в центре данного учения неизменно остаётся вера в суверенное господство Бога над человеческой жизнью и вечность Его замысла о спасении.*

Ключевые слова: *предестинация, судьба, свобода воли, христианское вероучение, спасение, вера, божественная справедливость, детерминизм*

INTRODUCTION

The concept of predestination is one of the most significant and debated issues in Christian theology, aimed at explaining the complex relationship between human destiny, free will, and the sovereign will of God. This doctrine suggests that God may have predetermined whether a person will attain salvation or fall into perdition, a notion that has been interpreted in diverse ways throughout the history of Christian thought. The formation of the idea traces back to early Christian sources, particularly to the teachings of the Apostle Paul, where references to “divine foreknowledge” and “preordained election” appear. This concept is closely linked with the understanding of God's justice, mercy, and omniscience in Christianity, and serves as a foundational element in defining the nature of human responsibility and participation in the process of salvation. Although the issue of predestination has been approached differently by major Christian traditions — including Catholicism, Eastern Orthodoxy, and Protestantism — a central question has remained unchanged: Does God determine human destiny, or does a person choose the path to salvation through free will? This inquiry lies at the heart of Christian theological reflection and represents one of its most profound philosophical challenges. Therefore, predestination

is studied not only as a theological doctrine but also as a principle that shapes Christian views on faith, moral responsibility, salvation, and divine justice. This article examines the essence of predestination, its theological foundations, and its place within Christian doctrinal thought from an academic perspective.

MAIN PART

In Christianity, the concept of predestination refers to God's predetermined will and decision concerning human life, faith, and salvation. The term "predestination" is a theological doctrine signifying that God has foreordained the events of the world and human history, particularly the eternal destiny of every individual. The word derives from the Greek term "proorizō" (προορίζω) found in the New Testament, meaning "to determine beforehand" or "to predestine". This concept underscores God's absolute knowledge and omnipotence: He knows and determines everything in a person's life, including whether one will attain salvation or face perdition.

The earliest religious foundations of predestination are reflected in the New Testament, especially in the epistles of the Apostle Paul. In the "Epistle to the Romans", Paul writes: "For those whom He foreknew, He also predestined to be conformed to the image of His Son" [1]. Theologically, this verse serves as a central pillar of the doctrine of predestination. According to Paul, God, in His sovereign will, "appoints" certain individuals for salvation, for He is the One who foreknows and governs all things. Likewise, in the "Epistle to the Ephesians", this idea is expressed even more explicitly: "He chose us in Christ before the foundation of the world to be holy and blameless before Him... and in love He predestined us to be adopted as His children through Jesus Christ" [2]. These verses indicate that predestination depends not on human actions or personal merit, but entirely on God's merciful decision. This divine decree is accepted as a mystery that transcends human understanding. Theologically, the issue of predestination has always raised the challenge of explaining the balance between destiny and free will. The fundamental question within Christianity has been: If God has predetermined human destiny, then how can a person be held responsible for their actions? Various Christian denominations have

offered different interpretations in response to this dilemma.

The Concept of Predestination in the Catholic Church

In Catholic theology, predestination is closely linked to the doctrine of divine grace. According to Catholic teaching, God calls every human being to salvation, yet the individual must freely respond to this call. Thus, while God foreknows who will ultimately be saved, He does not compel anyone to believe or act in a predetermined way. This perspective is firmly articulated in the decrees of the Council of Trent, which states: "No one is predestined by God to evil, and God does not predetermine anyone to damnation; a person is deprived of salvation only because of his own sin" [3:45]. God calls individuals to salvation, yet He does not condemn others to destruction. Moreover, God's foreknowledge does not nullify human free choice. Thomas Aquinas expresses this position with greater philosophical precision: "Predestination is the eternal plan of God; yet this plan does not abolish the human will but harmonizes it with divine grace" [13:129]. Thus, in the Catholic tradition, a balance is maintained between divine grace and human cooperation.

Within Catholic doctrine, predestination is not an absolute article of faith but rather a component of dogmatic teaching. Accordingly, its complete denial — for example, the claim that God neither foreknows nor determines human salvation — is considered heresy. The Council of Trent declares: "If anyone says that a person can attain salvation by his own strength, without divine grace — let him be anathema" [3:43]. Here, "anathema" refers to excommunication or condemnation for heresy. Therefore, rejecting divine grace or God's salvific plan entirely is incompatible with Catholic doctrine. The Catholic Church considers the Calvinistic notion of "double predestination" — that God predestines some to salvation and others to damnation — an erroneous teaching [4:152–154]. The reason is that such a view portrays God as the author of evil, which contradicts Catholic theology.

The Concept of Predestination in the Orthodox Church

In the Orthodox tradition, predestination is interpreted through the harmony between God's "foreknowledge" (prognosis) and human free will. According to Orthodox theology, God calls every

person to salvation, yet each individual remains free to accept or reject this call. In Orthodoxy, God predestines no one to destruction. This view is clearly articulated in the teachings of John of Damascus (8th century): “God is the One who foreknows, yet He compels no one to evil; He merely knows, but does not coerce” [5:944–946]. A central Orthodox doctrine related to predestination is synergy (“synergeia”), meaning “cooperation.” This teaching asserts that salvation is the result of the cooperative work between divine grace and human free will. God invites the human being toward salvation, but the person must respond through their own will. Therefore, Orthodoxy rejects the idea of “double predestination” — the belief that God has predetermined some for salvation and others for destruction.

In Orthodox thought, predestination is viewed as a divine mystery rather than a required dogma. However, completely denying divine providence — e.g., claiming that “God knows nothing” or that “a person determines salvation entirely on their own” — is considered a denial of divine omnipotence. Such claims are viewed as theological error, though not always formally classified as heresy. Orthodox theology traditionally seeks correction rather than condemnation. John of Damascus writes: “Whoever denies God’s foreknowledge denies God Himself, for God is the One who knows all things” [5]. Similarly, the Orthodox Church condemns Calvinistic determinism, asserting that it eliminates human freedom. The “Council of Constantinople” decrees: “Whoever teaches that people are compelled by God to commit evil — let him be condemned” [8:64–68].

The Concept of Predestination in Protestantism

In Protestant thought — especially within Calvinism — the doctrine of predestination is interpreted in its most rigorous and uncompromising form. John Calvin, in his “*Institutio Christianae Religionis*”, states that in His eternal decree God has appointed some individuals to salvation and others to destruction, and that this choice proceeds solely from God’s will, by which He manifests His justice [6:922–926]. In Calvinist theology, predestination is therefore understood as double: while some are destined for salvation, others are predestined to damnation. Although this position emphasizes the absolute sovereignty of God, it simultaneously restricts the sphere of human freedom. Martin Luther likewise articulates the

doctrine of the “bondage of the will,” asserting that the human being, as a consequence of sin, has lost natural freedom and that salvation becomes attainable only through divine grace; thus, the human person is not the master of their own destiny but remains entirely dependent on God’s mercy. In contrast, Jacobus Arminius interprets predestination through the lens of divine foreknowledge: God predestines those whom He foreknows will accept faith. This interpretation preserves human free will while maintaining the theological framework of predestination [7:248–252].

The Christian thinker who most systematically developed the doctrine of predestination and grounded it in a comprehensive philosophical–theological framework is Aurelius Augustine (354–430). Unlike many earlier Church Fathers, Augustine conceived human salvation and destiny as wholly dependent on the sovereign will of God. His approach marks a decisive turning point in the history of Christian theology concerning the relationship between free will and divine predetermination. Augustine articulates his views primarily in “*De libero arbitrio*” (“On Free Will”) [9] and “*De praedestinatione sanctorum*” (“On the Predestination of the Saints”) [10], where he emphasizes that salvation or damnation never occurs accidentally but unfolds according to God’s eternal plan.

At the center of Augustine’s doctrine lies the absolute justice and grace of God. Drawing on Pauline theology, he maintains that salvation is accomplished solely through divine mercy. Commenting on Paul’s statement, “By grace you have been saved, and this is not from yourselves — it is the gift of God” [2], Augustine argues that the human being contributes nothing to salvation. Because of the corruption of original sin, humans are incapable of attaining salvation through their own power. Therefore, God selects certain individuals for salvation through grace, a concept Augustine formulates as “*praedestinatio ad salutem*” — predestination to salvation.

Augustine developed this doctrine primarily in opposition to Pelagianism. Pelagius taught that human beings possess the natural capacity to choose good of their own will and can thereby attain salvation, arguing that sin does not coerce the will but merely misleads it. Augustine strongly opposed this view, claiming that human nature has been fundamentally weakened by sin.

In “On Nature and Grace”, he argues that the human will lost its freedom through sin and can no longer choose good without divine assistance [11:267]. Consequently, human freedom is not autonomous but entirely dependent on divine grace. A fundamental element of Augustine’s theory is his metaphysical conception of God as a timeless and spaceless being. According to Augustine, God foreknows all events in human life, yet His foreknowledge does not abolish free will; instead, it situates human choices within the framework of God’s eternal plan. Augustine distinguishes between knowing and compelling: God foreknows human actions, but His foreknowledge does not force them. Humans act freely, yet their free actions remain encompassed within the divine eternal order. What appears paradoxical is resolved, for Augustine, through the infinite wisdom of God, who ensures that human freedom itself operates according to divine will [10:87].

Augustine’s doctrine of predestination subsequently became foundational for Catholic dogmatics and for Western Christian theology more broadly. Medieval scholastics such as Thomas Aquinas, Anselm of Canterbury, and Bonaventure elaborated and refined Augustine’s ideas. Aquinas, synthesizing Augustine with Aristotelian metaphysics, defines predestination as the divinely ordained end assigned to each creature by God’s eternal will. For Augustine, rejecting predestination or denying divine determination constitutes an implicit challenge to the wisdom and justice of God — a position the Church regarded as serious theological error. Augustine emphasizes that human beings cannot fully comprehend God’s plan, arguing that God is just and that human understanding, being finite, is incapable of grasping divine reality entirely [12:55].

Thomas Aquinas (1225–1274), one of the foremost representatives of Christian theology, offers a profound philosophical and theological analysis of predestination, fate, and human will in works such as the “Summa Theologiae” [13] and the “Summa contra Gentiles” [14]. Integrating Aristotelian philosophy with Christian doctrine, Aquinas approaches predestination through the lens of divine wisdom, justice, and human freedom. According to him, God is the primary cause of all things, and the ultimate outcome of all events and beings rests upon His will. Yet this dependence does not negate human freedom; rather, the human

will operates as a “secondary cause” within the wider framework of God’s providential plan. Although Aquinas grounds his teaching in the ideas of Augustine, he moderates Augustine’s rigorous determinism. For Aquinas, predestination is not God’s irrevocable decree assigning every individual either to salvation or destruction, but the divine plan that designates the initial bestowal of grace leading toward salvation. God “appoints” a person to salvation, yet this appointment unfolds in harmony with human free choice and faith. Aquinas divides this dynamic into two stages: “*praedestinatio ad gratiam*” — the appointment to grace, and “*praedestinatio ad gloriam*” — the appointment to eternal salvation and beatitude. Thus, predestination does not operate solely through divine determination; it is integrally related to the voluntary actions of the human person [13:251-258].

Aquinas draws a strict distinction between divine foreknowledge and divine predetermination. God foreknows all events within the scope of His eternal knowledge, but this foreknowledge does not render human actions necessary or coerced. For example, even if God foreknows that a person will commit a sin, His knowledge does not cause the sin; it only reflects awareness of the event. Here Aquinas relies heavily on Aristotle’s metaphysics of act and potency: God knows all things in their fully actualized state, whereas human actions exist in the condition of potency until realized [14:212-219]. Therefore, human beings participate in shaping their destiny as genuinely free and responsible agents. For Aquinas, predestination embodies the harmonious interplay of God’s mercy and justice. He writes: “God condemns no one unjustly; rather, a person perishes because he freely turns away from salvation” [13:253]. Nevertheless, divine grace remains the primary factor in the attainment of salvation. Aquinas defines “*gratia*” as the divine power that moves the human being toward salvation. God influences the human will through “*gratia operans*” — operative grace — which strengthens and supports the believer’s free actions on the path to salvation. Thus Aquinas frames predestination not as a doctrine that abolishes free will, but as a balanced synthesis of divine grace and human freedom [13:510-517]. Aquinas further interprets predestination as the very foundation of moral responsibility. For him, the human person participates actively in God’s

salvific plan by using free will rightly. If a person chooses sin, this does not contradict God's will, but is the natural consequence of human freedom. However, even such choices fall within the scope of "divina providentia" — divine providence — which guides all events toward the ultimate good. In this way, every human action, whether good or evil, becomes incorporated into God's overarching design [14:312-315].

The Thomistic understanding of predestination later became one of the foundational dogmatic principles of Catholic theology. Unlike Augustine, who strongly emphasized the salvation of the elect, Aquinas interprets predestination in light of the Gospel teaching that "God desires all people to be saved". Thus he formulates the crucial principle that grace is "sufficient but non-coercive". This principle occupies a central place in Catholic teaching, underscoring human responsibility and freedom in the economy of salvation. Consequently, Aquinas' doctrine represents a mediating position between deterministic and Pelagian interpretations, offering a coherent and balanced philosophical system that reconciles divine sovereignty with genuine human liberty. His works eventually shaped the doctrinal formulations of the Council of Trent and became authoritative in defining the Catholic Church's official teaching on predestination.

John Calvin (1509–1564), one of the most influential Protestant theologians of the Reformation era, left an indelible mark on the history of Christian thought through his teachings on fate and predestination. His principal work, "Institutio Christianae Religionis" [15], stands as one of the most comprehensive and impactful sources on the doctrine of predestination. For Calvin, predestination is a divine decree rooted in the eternal will of God, through which the salvation or damnation of each human being is predetermined. He articulates this with a categorical principle: "God has determined some to eternal life and others to eternal destruction" [15:926]. For Calvin, predestination represents the fullest expression of God's sovereign will. The destiny of every individual is determined solely by God's choice, not by human merit, virtuous behavior, or degree of faith. As he writes, "God determines beforehand who shall be saved and who shall perish, not for any works or services performed by human beings, but solely on the basis of His free will and justice" [15:948]. Accordingly, Calvin's doctrine

rests upon the concept of "double predestination", meaning that God decrees both the salvation of the elect and the condemnation of the reprobate. This idea eventually became a central dogma within Calvinism.

In contrast to Thomas Aquinas and the Catholic theological tradition, Calvin significantly limits the scope of human freedom. In his view, human beings, corrupted by sin, are by nature inclined toward evil and incapable of attaining salvation through their own strength. Calvin writes: "We cannot approach God by our own will, for our will is bound by sin. Only God grants spiritual renewal to the hearts He has chosen" [15:921]. Here Calvin builds upon Augustine's doctrine of the priority of grace, while expressing it in an even more uncompromising form: humans play no active role in their own salvation; they are saved solely through God's mercy or perish by His judgment. Calvin's doctrine of predestination, while deeply theological, also produced significant sociological consequences. He argued that the only visible indication of God's election is a life characterized by faith, moral purity, and industriousness. This idea later played a formative role in the development of Protestant ethics, especially in the context of Max Weber's analysis in "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism". Believing themselves to be God's chosen people, Calvinists viewed secular labor as a divinely mandated vocation. Thus predestination became not only a theological concept but also a force shaping the moral and economic structure of society.

Calvin's teaching generated intense controversy in his own time. The Catholic Church accused him of denying human freedom, while Jacobus Arminius later challenged Calvinism by proposing the doctrine of free will and conditional predestination. Nevertheless, Calvin's ideas became foundational to Dutch, Scottish, and English Protestantism, as well as to Puritanism and Presbyterianism. According to Calvin, denying divine predestination or questioning God's decree is a sign of weak faith, for true belief requires the unconditional acceptance of God's sovereign will. In contemporary Christian theology, predestination is no longer understood as a fatalistic or rigid doctrine of fixed destiny, but as a complex theological and logical equilibrium between divine omniscience and human freedom [15:955].

Modern approaches emphasize not predetermined fate but the moral responsibility of human beings, the nature of divine justice, and the role of divine grace. In Catholic theology, predestination is now interpreted through the concept of “divine grace and human cooperation”. The documents of the Second Vatican Council (1962–1965) explain God’s call to salvation not as an absolute and unchangeable decree, but as an invitation that requires a free human response through faith [16:25-27]. Catholic theologians such as Karl Rahner and Hans Urs von Balthasar further developed this perspective, interpreting predestination as the “universal salvific will” of God. According to Rahner, God creates no one for destruction; rather, a person’s state of salvation or perdition depends on how they respond to divine grace. Thus, in the Catholic tradition, predestination is understood as God’s gracious plan leading humanity toward salvation, without nullifying human freedom [17:128-130]. The Orthodox Church does not reject predestination outright but interprets it primarily as “divine foreknowledge” (prognosis). In Orthodox theology, God foreknows human choices but does not impose them or fix destiny in an irreversible manner. Modern Orthodox theologians such as John Meyendorff and Kallistos Ware describe predestination as a dynamic cooperation between God and the human person, a concept tied to “synergy” [18:72-75]. They argue that God calls every individual to salvation, yet each person retains the freedom to accept or reject this call. For this reason, predestination in the Orthodox tradition is never understood as deterministic or as a rigid doctrine of fixed fate.

In contemporary Protestant traditions, the doctrine of predestination is interpreted in a variety of ways. While classical Calvinist theology understands predestination as an expression of God’s absolute sovereignty, many modern Protestant theologians have softened this approach. Within the movement known as “New Calvinism,” represented by theologians such as John Piper, R.C. Sproul, and Tim Keller, predestination is linked to the sovereignty of God’s salvific plan, yet it does not negate human moral responsibility. For them, predestination is regarded not as a divine decree that leads to fatalism, but as a providential plan that inspires repentance and leads to salvation. At the same time, modern interpretations within the Arminian tradition connect predestination to God’s

“foreknowledge.” According to this view, God foreknows who will come to faith, and on that basis predestines them to salvation. This approach seeks to preserve human freedom while presenting God’s judgment as just and equitable. In contemporary Arminian theology, predestination is therefore understood as “conditional election,” meaning that salvation is contingent upon the human response of faith to God’s invitation [19:182–188].

In recent years, new models have also emerged within theological discourse. One prominent example is “Molinism,” named after the Spanish theologian Luis de Molina, which is grounded in the theory of God’s “middle knowledge.” According to this model, God has perfect foreknowledge of all possible free human choices, yet such knowledge does not override or nullify human freedom. This framework has become one of the most widely discussed approaches in modern philosophical theology, particularly through the work of William Lane Craig [20:85–92].

The twentieth and twenty-first centuries have likewise witnessed the rise of a new theological perspective known as “open theism”. Theologians such as John Sanders, Clark Pinnock, and Gregory Boyd argue that “God does not know the future as a fully fixed reality, because the future consists of free choices that have not yet come into being”. In their view, this does not limit God’s knowledge or power; rather, it portrays God as “dynamic and relational”. Consequently, open theism does not interpret predestination as a rigid decree of fate, but as the unfolding result of God’s ongoing relational engagement with humanity throughout history [21:72–78]. Although different Christian denominations interpret the doctrine according to their own theological principles, they share a common assertion: God is the source of salvation, while human beings participate in this divine grace through their response.

CONCLUSION

In Christian thought, the concept of predestination is one of the central theological doctrines that expresses the complex relationship between human destiny, free will, and the absolute will of God. This teaching has played a formative and foundational role in the development of Christian doctrine, with its primary sources found in the New Testament — particularly in the Epistle

to the Romans and the Epistle to the Ephesians authored by the Apostle Paul. In Paul's theology, predestination is grounded in God's grace and divine foreknowledge, meaning that human salvation is rooted not in human merit but in God's eternal wisdom. This foundational idea later gave rise to diverse interpretations among theologians throughout the centuries. Aurelius Augustine explained predestination as a form of divine grace that restores humanity's free will, which had been corrupted by sin. According to Augustine, human beings cannot attain salvation through their own strength; they are saved solely through God's mercy. Thomas Aquinas further developed this idea on a philosophical basis, describing predestination as the eternal intention of God. In his view, God does not coerce human beings but instead grants them the grace that enables them to pursue the good. This perspective shaped Catholic theology by framing predestination in a positive sense — as a divine plan oriented exclusively toward salvation. John Calvin, however, presented a sharper formulation of the doctrine, asserting that God's sovereign will is the decisive and determining factor in human destiny. While this view became central to Protestant theology, it was rejected by both the Catholic and Eastern Orthodox Churches, which argued that such an interpretation undermines human freedom and fails to uphold the justice of God.

In contemporary Christian theology, predestination has taken on renewed interpretations. It is no longer understood as a rigid and fatalistic decree, but rather within the framework of a moral, spiritual, and freedom-based relationship between God and humanity. Overall, the modern Christian understanding of predestination views the doctrine as a dynamic theological concept that expresses God's eternal plan, divine justice, and human responsibility.

REFERENCES

1. The Holy Bible, Epistle to the Romans, 8:29. New Testament. – Tashkent: Uzbekistan Bible Society Press, 2016. – P. 368.
2. The Holy Bible, Epistle to the Ephesians, 1:4–5. New Testament. – Tashkent: Uzbekistan Bible Society Press, 2016. – P. 368.
3. Canons and Decrees of the Council of Trent, translated by H. J. Schroeder. – London: Herder Publishing Co., 1941, Session VI, Canon 17. – P. 292.
4. Catechism of the Catholic Church. – Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 1993. – P. 705.
5. John of Damascus. *Patrologia Graeca*, Vol. 94. Edited by J.-P. Migne. – Paris: Imprimerie Catholique, 1864, Book II, Chapter 30. – P. 1164.
6. John Calvin. *Institutio Christianae Religionis*. – Geneva: Robert Estienne, 1559, Book III, Chapter 21. – P. 1056.
7. Jacobus Arminius. *The Works of James Arminius*, Vol. 1: *The Writings on Predestination and Grace*. – London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1825. – P. 560.
8. *The Confession of Dositheus*, translated by J. N. W. B. Robertson. – London: Thomas Baker, 1899. – P. 174.
9. Augustine of Hippo. *De praedestinatione sanctorum*, Vol. V. Edited by Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Eerdmans Publishing, 1956. – P. 563.
10. Augustine of Hippo. *De libero arbitrio*. Translated by Thomas Williams. Indianapolis: Hackett Publishing, 1993. – P. 125.
11. Augustine of Hippo. *De natura et gratia*. In: *Patrologia Latina*, Vol. 44. – Paris: Jacques-Paul Migne, 1845. – P. 295.
12. Augustine of Hippo. *De diversis quaestionibus ad Simplicianum*, Vol. 2. Edited by John E. Rotelle, O.S.A. – Hyde Park, NY: New City Press, 1996. – P. 210.
13. Thomas Aquinas. *Summa Theologiae*. In: *The Basic Writings of Saint Thomas Aquinas*, Vol. 1. Edited and translated by Anton C. Pegis. – New York: Random House, 1945. – P. 1032.
14. Thomas Aquinas. *Summa contra Gentiles*. Translated by Anton C. Pegis. – Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1975. – P. 507.
15. John Calvin. *Institutes of the Christian Religion*. Edited by John T. McNeill; translated by Ford Lewis Battles. – Philadelphia: Westminster Press, 1960. – P. 1558.
16. Second Vatican Council. *Dogmatic Constitution on the Church — Lumen Gentium*. – Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 1964. – P. 75.
17. Karl Rahner. *Foundations of Christian Faith: An Introduction to the Idea of Christianity*. – New York: Crossroad, 1984. – P. 490.

AVAZOVA Shoiratuxtamratovna
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Ijtimoiy fanlar va huquq kafedrasida dotsenti v.b.,
yuridik fanlar nomzodi

Keywords: suretyship, the principal debtor, the guaranteed obligation, the creditor (beneficiary), legally responsible person, personal surety, financial surety.

KIRISH

Bugungi kunda fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish, bu sohada qonunchilikni takomillashtirishda boy tarixiy-huquqiy merosimizni o'rganish, tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston" asarida ta'kidlanganidek, "... mamlakatimizda Islom mahsulotlar, xizmatlar va banklar faoliyatining huquqiy asosini yaratish, ushbu yo'nalishda ixtisoslashgan tashkilotlarni soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash hamda islom moliyasi asosida jalb etilgan omonatlarni himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni faollashtirish lozim [1:275]".

Mulkiy munosabatlarda kafillik muhim ahamiyatga ega bo'lib, u asosan majburiyatlarni bajarishni ta'minlash vositasi sifatida xizmat qiladi, ya'ni, kafillik — bu qarzdor o'z majburiyatini bajarmagan taqdirda, uchinchi shaxs (kafil) uning o'rniga javobgar bo'lishini nazarda tutadigan huquqiy mexanizm hisoblanadi. Shu orqali kreditorning manfaatlari himoya qilinadi. Islom huquqida kafillik kishilarning haqqini ishonchli qilish va ularning o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qilib kelgan. Zamonaviy islom moliya tizimida xavfni boshqarish va majburiyatlarni kafolatlash muhim ahamiyat kasb etganligi uchun zamonaviy bank amaliyotida kafillik tartiboti keng qo'llaniladi. Shu bois, kafillikning islom huquqida tartibga solinishi va uning bank amaliyotidagi tatbiqini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

Kafolat so'zi arab tilida «qo'shish» ma'nosini bildiradi. Shariat istilohida esa: kafolat haqni talab qilishda bir zimmaga ikkinchisini qo'shishdir [2:307].

Kafillik kishilarning haqqini ishonchli qilish va ularning orasidagi o'zaro hamkorlikni rivojlantirish uchun xizmat qiladi. Qarz olish, oriya narsa olish kabi ishlarni osonlashtiradi. Haq egasining ko'ngli to'q bo'lishi uchun xizmat qiladi [3:263].

Burhonuddin Marg'inoniyning "Hidoya sharh bidoyatil-mubtadi" asariga ko'ra kafillikda quyidagi atamalar ishlatiladi:

ISLOMDA KAFILLIKNING HUQUQIY ASOSLARI

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПОРУЧИТЕЛЬСТВА В ИСЛАМЕ

LEGAL BASIS OF SURETYSHIP IN ISLAM

Annotatsiya. Mazkur maqolada islom fuqarolik huquqida majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash vositasi hisoblangan kafillikning huquqiy asoslari yoritib berilgan. Unda kafillikning joiz ekanligi, kafillik shartlari, mukallaf shaxsning huquqiy maqomi, kafillikning kafolatun nafs va kafolatul mol kabi turlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek, zamonaviy banklarda kafillikning qo'llanish shakllari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kafillik, makful anhu, makful bihi, makful lahu, mukallaf shaxs, kafolatun nafs, kafolatul mol

Аннотация. В данной статье раскрываются правовые основы поручительства в исламском праве как средства обеспечения исполнения обязательств в гражданском праве. Рассматриваются допустимость поручительства, его условия, правовой статус мукаллаф-лица (лица, обладающего религиозно-правовой дееспособностью), а также виды поручительства — личное поручительство (кафалат ан-нафс) и имущественное поручительство (кафалат аль-маль), их особенности и отличительные характеристики. Кроме того, освещаются формы применения поручительства в современных банковских учреждениях.

Ключевые слова: поручительство, основной должник, предмет обязательства, кредитор (бенефициар), мукаллаф-лицо, личное поручительство, имущественное поручительство

Abstract: This article discusses the legal foundations of suretyship in Islamic law as a means of ensuring the performance of obligations in civil law. It examines the permissibility of suretyship, its conditions, the legal status of a legally responsible person, and the types of suretyship such as personal surety and financial surety, as well as their specific characteristics. The article also describes the forms in which suretyship is applied in modern banking.

1) “*Kafil*” zimmasiga kafillikni qabul qilgan javobgar kishi;

2) *Makful anhu*: uning nomidan kafillik qabul qilingan kishi, ya’ni birovga kafillik bergan kishi;

3) *Makful bihi*: ustida kafolat qabul qilingan narsa, kafolat ob’ekti;

4) *Makful lahu*: haq egasi, kafil uning uchun haqni undirib beradigan kimsa.

Kafillikning rukni: iyjob va qabuldir, ya’ni *makful anhu* bo’lmagan vaziyatda, kafilning o’zi bilan amalga oshmaydi.

Islom huquqida hur va mukallaf kishilar kafillikka layoqatli bo’lishlari mumkin. «Mukallaf» deganda aqli raso, balog’atga yetgan shaxs tushuniladi. Shuningdek, manbalarga ko’ra, «Mukallaf» shaxs deganda shariat hukmlari unga nisbatan taklif qilingan, ya’ni, qilishi farz bo’lgan shaxs tushuniladi. Bu yerda asosan balog’atga yetganlik va oqillik ko’zda tutilgan.

Islom huquqida kafillikning quyidagi ikki turi mavjud:

1). *Jonga kafil bo’lish yoki kafolatun nafs*. Bu kafolatda bir shaxs ikkinchi bir shaxsni talab qilingan vaqtda ma’lum bir joyga hozir qilishni o’z zimmasiga oladi. Nafsga kafil bo’lish «men unga kafilman», «uni menga qo’yib bering» va «uning boshiga kafilman» kabi urf-odatda mavjud iboralar bilan bog’lanadi. Agar kafil kafolatga olingan odamni qaerda ekanligini bilib turib, belgilangan vaqtda olib kelib topshirmasa, qozi uni qamab qo’yishga haqli, agar kafil kafolatga olingan odamning qaerdaligini bilmasa, qozi uni qamashga haqli emas. Kafil kafolatga olingan odamni xusumatlashish mumkin bo’lgan joyga keltirsa yoki “makfulun bih”, ya’ni kafolatga olingan shaxs xusumatlashish mumkin bo’lgan joyga o’zi kelsa, kafil zimmasiga olgan mas’uliyatini bajargan bo’ladi. Shuningdek, kafolatga olingan odam vafot etsa ham, kafil mas’uliyatdan ozod bo’ladi, lekin makfulun lah, ya’ni kafolatni talab qilgan shaxs vafot etsa, uning merosxo’rlari kafildan o’z vazifasini bajarishni talab qila oladilar. Agar kafil «Men kafolatga olgan odamni ertaga topshirmasam, uning qarzini to’layman», desa, kafolat aqdi (bitimi) durust bo’ladi. Bunday aqdda nafsga kafil bo’lish bilan molga kafil bo’lish jam bo’lgan bo’ladi. Agar ertasiga kafil uni topshirolmasa, qarzni to’laydi. Biroq shunda ham nafs kafilligidan ozod bo’lmaydi.

Kafil ustidan da’vo qo’zg’atilgan kishini bozorda da’vogarning qo’liga topshirsa kafilning kafillikdan xalos bo’lishi yoki bo’lmasligi ixtilofli masala hisoblanadi, lekin sahroda yoki qishloqda topshiradigan bo’lsa kafillikdan xalos bo’lmaydi.

2). *Mulkka kafil bo’lish, ya’ni kafolatul mol*.

Bu kafolatda bir shaxs ikkinchi bir shaxsdan talab qilinadigan molni ma’lum bir vaqtda to’lab berishni o’z zimmasiga oladi.

Bunda kafil kafolatga olingan odam to’lashi kerak bo’lgan molga mas’ullikni o’z zimmasiga oladi. Bu kafillik «uning qarziga men javob beraman», «uning to’lovi mening bo’ynimda» kabi iboralar bilan amalga oshiriladi. Bunday kafolatda kafilning qancha va qanday qarzni o’z zimmasiga olayotgani aniq bilib olishi shart qilinmagan. Agar kafolatga olingan odamning qancha qarzi borligi hujjat bilan isbotlangan bo’lsa, kafil o’shani to’lab beradi. Agar qarzning qanchaligiga dalil-isbot bo’lmasa, to’lov kafilning aytayotgan gapiga binoan amalga oshiriladi. Misol uchun kafil «men bu odamning qarzi yuz ming so’m deb o’ylagandim» yoki «men yuz ming so’mga kafil bo’lganman» desa, gapining rostligiga qasam ichgach, shu aytgan mablag’ini to’lab beradi. Agar mana shu holatda qarzdor (kafolatga olingan odam) «yo’q, mening qarzim ikki yuz ming so’m edi» desa, kafil aytganidan (yuz ming so’m dan) ortig’ini o’zi to’laydi. Chunki uning iqrori faqat o’ziga o’tadi, xolos. Haqdor o’z haqini qarzdordan ham, kafildan ham talab qilishga haqlidir. Kafillikni bo’yinga olish qarzdorning yoki kafil bo’luvchining taklifi bilan amalga oshadi. Agar qarzdorning taklifi bilan amalga oshgan bo’lsa, kafil haqdorga to’lagan narsasini qarzdordan undirib oladi. Agar kafil bo’luvchining o’z taklifi bilan amalga oshgan bo’lsa, to’laganini qarzdordan ololmaydi. Chunki kafilning o’z roziligi bilan qilgan bu ishi, xayr-ehson hisoblanadi. Haqdor kafildan haqini talab qilsa, kafil ham qarzdordan qarzini uzishni xuddi shunday talab qiladi. Haqdor qarzdordan o’z haqini kechib yuborsa yoki to’lov muhlatini orqaga sursa, bu ishlar kafilga ham tegishli bo’ladi. Ya’ni, qarzdordan kechib yuborilgan haq kafildan ham kechib yuborilgan, qarzdorga berilgan muhlat kafilga ham berilgan muhlatdir. Biroq kafilga berilgan qo’shimcha muhlat qarzdorga berilgan qo’shimcha muhlat hisoblanmaydi. Shuningdek, haqdorning kafildan haqini talab qilishdan voz kechishi qarzdordan ham voz kechishi deb hisoblanmaydi. Agar kafil haqdor bilan 1000 so’m qarz uchun 100 so’m to’lashga kelishsa, ya’ni haqdorni shunga ko’ndirsa, qarzdordan 100 so’m oladi. Agar kafil haqdorga «mana buni olginda, meni bezovta qilaverma yoki meni tinch qo’y» deb, unga biror narsa bergan va haqdor bunga rozi bo’lgan taqdirda ham, qarzdor o’z qarzidan qutulgan hisoblanmaydi.

Yuqorida aytilganidek, tuzilgan kafolat kelishuviga haqdorning rozi bo'lishi shart. Faqat o'zidan keyin mol-dunyo qoldirib ketayotgan bemor merosxo'rlariga «mening qarzarimni to'lashga kafil bo'lg'in» desa va merosxo'r bunga rozi bo'lsa, bu kelishuv haqdorlarning roziligisiz ham shar'iy kuchga ega bo'laveradi. Chunki bu kafolatga o'xshasa ham, asli vasiyatdir. Shuning uchun bu holatda haqdorlarning nomini aytib o'tish shart emas.

Kafillik bitimini kafillikka mos keladigan shartga bog'lash sahih bo'ladi. Masalan, «agar sotilgan molga birov haqdor bo'lib chiqsa men kafilman», «agar qarzdor shaharda yo'q bo'lsa, men uning qarzini to'lashga kafilman» degan mazmunda kafillik joiz bo'ladi.

Birov nomidan mahsulot sotib olishga vakil bo'lgan kishi sotuvchiga pulni to'lashdan oldin vakil qiluvchidan pulni talab qila oladi. Chunki vakil bilan vakil qiluvchining o'rtasida hukman mahsulot ayirboshlash (oldi-sotdi) bitimi o'rnatilgan bo'ladi.

«Hidoya sharh bidoyatil-mubtadi» asarida keltirilishicha, bir kishi boshqa bir kishi uchun mato sotsa (ya'ni bir kishi birovning buyrug'i bilan vakil bo'lib unga oid matoni sotsa) va sotuvchi sotib oluvchi nomidan vakil qiluvchiga ya'ni matoning egasiga pulni berishga kafil bo'lsa yoki muzoraba qiluvchi sotib oluvchi nomidan molning pulini mol egasiga berishga kafil bo'lsa, kafillik bekor bo'ladi. Chunki, kafillik talab qilinish javobgarligini zimmaga olish demakdir. Vakil va muzorib kafillikni zimmaga olgan holatda kafillik vakil bilan muzoraba qiluvchiga o'tib olgan bo'ladi. Natijada, ularning har biri o'ziga-o'zi kafil bo'lib qolishadi. Bu esa joiz emas, shuning uchun ularning kafilligi bekor bo'ladi. Shuningdek, sotilgan mol vakil va muzoraba qiluvchining qo'lidagi omonat moldir. Omonatni kafillik deyish mumkin emas. Shunday ekan, vakilga va muzoraba qiluvchiga kafillik rad etiladi [2:356].

Kafillik tuzilganidan so'ng kafil o'z kafilligidan kecha olmaydi. Lekin shartli va muddatli kafolatda qarz qarzdorning (qarz so'raganning) zimmasiga (majburiyatiga) o'tishidan avval, kafil o'z kafolatidan voz kecha oladi. Tortib olingan yoki vaqtinchalik foydalanib turishga (oriyatga) berilgan molning qaytarib berilishiga kafil bo'lgan odam molni egasiga topshirib berishda yo'lkira haqini tortib olgan va oriyatga olgan shaxsdan (foydalangandan) undiradi. Qarz asl yoki kafil tarafidan makful lahga topshirilib to'lanar ekan, kafil kafolatdan ozod bo'ladi (qutuladi). Makful

lah «kafilni kafolatdan soqit qildim» yoki «kafil tarafda mening haqim yo'q» desa, kafil qutulgan bo'ladi [4:65].

Zamonaviy islom banklarida kafillik (kafala) qo'llanilishi masalasi shariat manbalari, xalqaro fiqh akademiyalari qarorlari va AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) standartlari asosida tartibga solinadi.

Bugungi amaliyotda kafillik bankning mijoz nomidan uchinchi shaxsga kafolat berishi, murobaxa shartnomasida, sukuk va investitsiya loyihalarida keng ishlatilmoqda.

Murobahada kafillikning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

Agar xaridor (mijoz) bank tomonidan sotib olingan tovar uchun bo'lib-bo'lib to'lash majburiyatini bajara olmasa, to'lov majburiyati kafilga o'tadi. Kafillik alohida shartnoma orqali (yoki asosiy shartnomadagi maxsus band sifatida) rasmiylashtiriladi va majburiyatlarning bajarilishini ta'minlaydi. Bunday shartnomaning mazmuniga ko'ra kafil mijoz tomonidan to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilishi uchun bank oldida javobgarlikni o'z zimmasiga oladi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish joizki, fiqhda kafolat — ehson sifatida amalga oshiriladigan masala hisoblanadi, zero kafillik uchun haq olinmaydi. Bugungi zamonaviy islomiy banklarda ham kafillik orqali daromad olish ta'qiqlanadi, lekin xizmat va hujjat xarajatlari uchun haq olish joizdir. Islomiy bitimlarda, jumladan murobaha shartnomasida kafillikdan foydalanish, bitimlar xavfsizligini ta'minlash bo'yicha shariat qoidalariga muvofiq hisoblanadi.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. –Toshkent: O'zbekiston, 2024. –B. 275.
2. Бурхонуддин Марғиноний. Хидоя шарҳ бидоятил-мубтади. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2023Ю –B. 307.
3. Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Кифоя. 3-жуз. –Toshkent: Hilol-Nashr, 2021. -640 б.
4. Исхаков С. А. Ислом фукаролик ҳукуки асослари: Ўқув қўлланмаси. – Toshkent: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. -128 б.

ПАЛВАНОВ Ўқтам Базарбаевич

Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси доценти, PhD

БЕГАЛИЕВ Равшанжон Жуманович

Янги аср университети ўқитувчиси

САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙ ИЛМІЙ МЕРОСИДА ФИҚҲ ИЛМИНИНГ ЎРНИ

МЕСТО НАУКИ ФИКХА В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ СА‘Д АД- ДИНА АЛЬ-ТАФТАЗАНИ

THE PLACE OF FIQH IN THE SCHOLARLY LEGACY OF SA‘D AL- DIN AL-TAFTAZANI

Аннотация. Саъдуддин Тафтазоний (1322-1390) ислом илм-фани ва жаҳон цивилизацияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган қомусий олимдир. У фиқҳ, усул ал-фиқҳ, калом, мантиқ, наҳв, балогат, тафсир каби соҳаларда қирқдан ортиқ асарлар яратган. Олим “ат-Талвиҳ”, “Ҳошия ало Шарҳ ал-Мухтасар”, “Иршод ал-фуҳул”, “ал-Фатаво ал-ҳанафия”, “Шарҳ Фароиз ас-Сирожия”, “ал-Мифтоҳ” каби асарлари ислом ҳуқуқшунослиги ва мазҳаблараро мулоқот ривожига муҳим аҳамиятга эга.

Калит сўзлар: шарҳ, талхис, ҳошия, фуруъ ал-фиқҳ, усул ал-фиқҳ, фатво, мухтасар, фароиз.

Аннотация. Саъдуддин Тафтазани (1322-1390) – выдающийся энциклопедический учёный, внесший значительный вклад в развитие исламской науки и мировой цивилизации. Он является автором более сорока трудов в области фикха, усуль аль-фикха, калама, логики, арабской грамматики, риторики и тафсира. Его труды, такие как «аль-Талвиҳ», «Хашия ‘ала Шарҳ аль-Мухтасар», «Иршад аль-фухуль», «аль-Фатава аль-ханафия», «Шарҳ Фараиз аль-Сирожия» и «аль-Мифтах», имеют важное значение для исламского правоведения и развития межмазхабного диалога.

Ключевые слова: комментарий, краткое изложение, хашия, фуру‘ ал-фикх, усул ал-фикх, фетва, мухтасар, фараиз.

Abstract. Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī (1322–1390) was an eminent encyclopedic scholar who made a substantial contribution to the development of Islamic sciences and world civilization. He authored more than

forty works in the fields of fiqh, uṣūl al-fiqh, kalām, logic, Arabic grammar, rhetoric, and Qur’anic exegesis. His works, including al-Talwīḥ, Ḥāshiya ‘alā Sharḥ al-Mukhtaṣar, Irshād al-Fuḥūl, al-Fatāwā al-Ḥanafīyya, Sharḥ Farā‘id al-Sirājīyya, and al-Miftāḥ, are of great significance for Islamic jurisprudence and the development of inter-madhab dialogue.

Keywords: commentary, abridgement, marginal gloss, furu‘ al-fiqh, usul al-fiqh, fatwa, mukhtasar, fara‘id.

КИРИШ

Соҳибқирон Амир Темур (1336-1405) ҳукмронлик қилган давр Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихи тараққиётида муҳим босқич сифатида тарихда қолган. Бу даврда илм-фан, таълим, маданият ва ижтимоий ҳаёт юксак ривожланиш босқичига қўтарилган. Жамиятда маънавий-маърифий юксалиш жараёнида астрономия, математика, табиатшунослик, география, амалий санъат, адабиёт, фалсафа, мантиқ, ислом тарихи, ақоид, тафсир, ҳадис, фиқҳ ва бошқа соҳаларда етук олим ҳамда мутафаккирлар етишиб чиққан. Уларнинг илмий мероси мусулмон дунёси билан чекланиб қолмай, жаҳон цивилизацияси тараққиётига ҳам салмоқли ҳисса қўшган.

Шу даврдаги йирик уламолар орасида Саъдуддин Тафтазоний алоҳида ўрин тутлади. У илмнинг турли соҳаларида етук билимга эга мутафаккир сифатида танилган. Манбаларда Амир Темурнинг Тафтазонийга юксак ҳурмат ва эҳтиром кўрсатгани қайд этилади [5:325–326]. Бу ҳолат Темурийлар сулоласи даврида илм-фан ва уламоларга берилган эътиборнинг ёрқин ифодасидир.

АСОСИЙ ҚИСМ

Саъдуддин Тафтазонийнинг тўлиқ исми – Масъуд ибн ал-Қози Фаҳруддин Умар ибн ал-Мавло ал-Азим Бурҳонуддин Абдуллоҳ ибн ал-Имом ар-Раббоний Шамс ал-Ҳаққ ад-Дин ал-Қорий ас-Самарқандий ал-Ҳаравий ат-Тафтазоний ал-Хуросоний ал-Ҳанафийдир [4:190]. У 722/1322 йили Хуросоннинг Насо шаҳри яқинидаги Тафтазон қишлоғида (ҳозирги Туркменистон ҳудуди) туғилган [13:20]. Умри давомида турли илм соҳаларида қимматли асарлар яратиб, ислом илм-фани тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

Тафтазоний нахв, сарф, маоний, баён, усул ал-фикх, фуруъ ал-фикх (ханафий ва шофий мазҳаблари), мантик, ақида, тафсир ва бошқа соҳаларда йирик олим сифатида танилган [4:190]. Унинг илмий нуфузи замондошлари ва кейинги авлод уламолари томонидан юксак баҳоланган. Манбаларда у “аш-Шайх Саъдуддин” [14:389-390], “ал-Устаз” [8:223], “ал-Имом ал-Кабир” [9:303-304], “ал-Имом ал-Аллома” [6:241], “Саъд ал-милла ва ад-дин”, “Ҳибр ал-умма, шамс ал-аимма” [10:446], “ал-аллома ас-саний” [1:69] каби унвон ва лақаблар билан зикр этилган.

Саъдуддин Тафтазоний қомусий олим сифатида эътироф этилган. Замонавий тадқиқотларда унинг тафсир, фикх, калом, нахв, балогат, мантик, геометрия, математика ва бошқа соҳаларга оид элликдан ортик асар муаллифи экани таъкидланади [4:190]. У асарларининг асосий қисмини Мовароуннаҳр шаҳарларида яратган. Шу билан бирга, Тафтазоний 16 ёшида китоб ёзгани сабабли ислом оламида энг ёш муаллифлардан бири сифатида эътироф этилган. Олим 792/1390 йили Самарқандда вафот этган [4:191-192].

Олимнинг ижодий меросида фикх илми муҳим ўрин тутди. Хусусан, у аҳл ас-сунна ва-л-жамоа доирасидаги ханафий, моликий ва шофий мазҳаблари усул ва фуруъ ал-фикх соҳаларига оид бир қатор қимматли асарлар яратган. Усул ал-фикх йўналишига оид асарлари қуйидагилардан иборат:

1. Талвих фи кашф ҳақоик ат-танқиҳ. Ушбу асар Саъдуддин Тафтазоний томонидан Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-Шариа (ваф. 747/1346)нинг “*ат-Тавзиҳ фи ҳалл ғавомиз ат-танқиҳ*” номли асарига ёзилган машҳур шарҳдир. Асар ханафий мазҳаби доирасидаги «усул ал-фикх» илми бўйича энг муҳим манбалардан бири ҳисобланади [2:15]. Бу асар аҳамиятини ҳақида Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф (1371-1436/1952-2015) “Усул ал-фикх илми билан шуғулланишни ирода этган ҳар бир шахс албатта мазкур асарга мурожаат этади”, деб таъкидлаган [12:130]. Аллома бу асарини Гулустонда 758/1357 йили ёзиб тугатган [4:192]. Асар Дехли, Лакнав ва Байрут каби шаҳарларда 1267/1851, 1281/1864, 1419/1998 йилларда нашр қилинган.

2. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мухтасар ало Китоб Мунтаҳо ас-савол вал-амал фи илмай ал-усул вал-жадал. Ушбу асар олим Азудуддин

Ийжий томонидан Жамолуддин Абу Амр Усмон ибн Умар ал-Моликий (ваф. 646/1248 й.) нинг “ал-Мухтасар ало Китоб Мунтаҳо ас-савол вал-амал фи илмай ал-усул вал-жадал” номли асарига ёзилган шарҳга шарҳ ҳисобланади. У 770/1368 йил Хоразмда ёзилган [7:430] ва бир неча бор нашр этилган [11].

3. Иршод ал-фуҳул. Ушбу асар Саъдуддин Тафтазоний томонидан Абулмаолий Абдулмалик ибн Абдуллоҳ ибн Юсуф ал-Жувайний аш-Шофий (419-478/1028-1085) нинг “ал-Варақот” номли асарига ёзилган шарҳ бўлиб, у шофий мазҳаби усул ал-фикҳи бўйича муҳим манбалардан бир ҳисобланади. Лекин асарнинг қўлёзма нусхаси шу пайтгача аниқланмаган.

Аллома ижодида фуруъ ал-фикх илми алоҳида ўринга эга бўлиб, у фаолияти давомида нафақат таълим берган, балки, қозилик лавозимида ҳам ишлаган. Хусусан, унинг Аҳл ас-сунна ва-л-жамодаги ханафий ва шофий мазҳаблари фуруъ ал-фикҳига оид муҳим асарларидан қуйидагиларни келтириш мумкин:

1. Ал-Фатово ал-ҳанафия. Бу асарида аллома Саъдуддин Тафтазоний Хиротда қози бўлган пайтда ханафий мазҳаби бўйича чиқарган фатволарини жамлаган [15:24] ва ўша ерда 759/1358 йили ёза бошлаган [4:192]. Ушбу китоб нашр эттирилган [20].

2. Шарҳ Фароиз ас-сирожия. Бу асар Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Абдуррашид Сажозандийнинг (ваф. тах. 600/1204 й.) “Фароиз ас-Сирожия” асарига ёзилган шарҳ. “Фароиз ас-Сирожия” асари 2010 йилда ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилди [16]. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари мавжуд.

3. Ал-Мифтоҳ. Бу асар фуруъ ал-фикҳига оид китоб бўлиб, у 782/1380 (791/1389 йили [17:1769]) йили Самарқандда ёзилган [4:192]. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхаси мавжуд.

4. Мухтасар шарҳ Талхис ал-жомеъ ал-кабир. Ханафий мазҳаби мужтаҳид олимларидан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний Ҳанафий (ваф. 189/805 й.)нинг “ал-Жомеъ ал-кабир” номли асарига Камолуддин Муҳаммад ибн Ибод ибн Малик Довуд Халотий Ҳанафий (ваф. 652/1254 й.) мухтасар ёзган. Бу мухтасарга Абу-л-Исома Масъуд ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Гиждивоний (ваф. 772/1371 й.) шарҳ битган. Аллома Саъдуддин Тафтазоний эса, мазкур шарҳга 785/1383 йили Самарқандда мухтасар ёзган [4:192]. Лекин асарнинг қўлёзма нусхаси шу пайтгача аниқланмаган.

4. Шарх фикҳ ал-Кайдоний. Мазкур асар Лутфуллох Насафийнинг (ваф. 750/1349 й.) “Фикҳ ал-Кайдоний” асарига ёзилган шарх. Ушбу китоб нашр эттирилган.

5. Китоб ал-Ихзор. Тафтазоний мазкур асарини Гиждивон вилоятида 753/1352 йили ёзган [13:20]. Лекин асарнинг қўлёзма нусхаси шу пайтгача аниқланмаган.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, Саъдуддин Тафтазоний ўз даврида турли илм соҳаларида юксак салоҳият намоён этган мутафаккир ва мутафаннин аллома сифатида исломий илмий мероснинг ривожига бекиёс ҳисса қўшган. Унинг асарлари мантиқ, калом, фалсафа, адабиётшунослик, усул ва фуруъ ал-фикҳ соҳаларини қамраб олиб, ҳар бир йўналишда илмий мактабларнинг шаклланиши ва тараққиётида муҳим манба сифатида хизмат қилган.

Айниқса, усул ал-фикҳ соҳасига оид асарлари орқали у ҳанафий мазҳаби методологиясини мукамал баён этиш билан бирга, шофий ва моликий мазҳабларининг назарий асосларини ҳам таҳлил қилиб, мазҳаблараро илмий мулоқот ва фикрий яқинлашув жараёнига ҳисса қўшган. Бу ҳол Тафтазонийнинг фақат бир мазҳаб доирасида қолиб кетмаган, балки кенг қамровли ҳуқуқий фикрлар уйғунлашувига интилишини кўрсатади.

Шу билан бирга, унинг фуруъ ал-фикҳ соҳасига оид мероси ҳануз тўлиқ ҳолда тадқиқ этилмаган. Ҳозирги вақтда фақат “ал-Фатаво ал-Ҳанафия” асари нашр этилган ва “ал-Мифтоҳ” асари қўлёзмаси аниқланган бўлиб, “Мухтасар шарҳ Талхис ал-Жомеъ ал-Кабир” ва “Китоб ал-Ихзор” каби асарларининг қўлёзмалари топилмаган. Аммо уларнинг турли халқаро кутубхоналар ва шахсий тўпламларда сақланаётган бўлиши эҳтимоли юқори.

ХУЛОСА

Замонавий манбашунослик нуқтаи назаридан, ушбу асарларнинг қўлёзма нусхаларини кидириш, аниқлаш, танкидий матн тайёрлаш ва илм аҳли ихтиёрига тақдим этиш жуда муҳим вазифалардан ҳисобланади. Шунингдек, ҳуқуқшунослик тадқиқотлари нуқтаи назаридан, Тафтазонийнинг фикҳий мероси ислом ҳуқуқи назариясида мазҳаблараро таъсир ва мулоқот жараёнларини чуқурроқ англаш имконини яратади.

Шундай қилиб, Саъдуддин Тафтазонийнинг илмий меросини ҳар томонлама ўрганиш, айниқса ҳали илмий муомалага киритилмаган асарларини тадқиқ ва нашр этиш, нафақат тарихий аҳамиятга эга, балки замонавий ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳуқуқий манбашунослик илми учун ҳам долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

REFERENCES

1. Navāṭī, ‘Abd al-Ḥusayn. Rijāl-i Kitāb Ḥabīb al-siyar. Tehran: Shirkat-i Samā, 1324/1946.
2. Abū Ḥafṣ al-Nasafī. Taḥṣīl uṣūl al-fiqh. Trans. and eds. H. Aminov and S. Muḥammadaminov. Tashkent: Noshir, 2015, 15.
3. Tāshkubrīzāda, Abū al-Khayr Iṣām al-Dīn Aḥmad b. Muṣṭafā b. Jalīl. al-Shaqā’iq al-Nu‘māniyya. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1975, 54.
4. Tāshkubrīzāda, Abū al-Khayr Iṣām al-Dīn Aḥmad b. Muṣṭafā b. Jalīl. Miftāḥ al-Sa‘āda. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1975, vol. I, 190.
5. al-Mawlā Taqī al-Dīn b. ‘Abd al-Qādir al-Tamīmī al-Dārī al-Ghazzī al-Miṣrī al-Ḥanafī. al-Ṭabaqāt al-saniyya fī tarājim al-ḥanafiyya. al-Riyād: Dār al-Rifā‘ī, 1989, vol. I, 325–26.
6. Jamal al-Dīn Abū al-Maḥāsin Yūsuf b. Ṭughrā Burda. al-Manhal al-ṣāfi. Cairo: Dār al-Kutub wa-al-Wathā’iq al-Qawmiyya, 2005, vol. XI, 241.
7. Ismā‘īl Pāshā al-Baghdādī. Hadiyyat al-‘arifin. Istanbul: Millī Eytim Basımevi, 1951, vol. II.
8. Muḥammad ‘Abd al-Ḥayy al-Hindī al-Lakhnawī. al-Fawā’id al-bahiyya fī tarājim al-ḥanafiyya. Beirut: Dār al-Arqam b. Abī al-Arqam, 1998.
9. Muḥammad b. ‘Alī al-Shawkānī. al-Badr al-ṭālī. Cairo: Dār al-Kitāb al-Islāmī, 1997, vol. II.
10. Sa’d al-Dīn al-Taftāzānī. al-Muṭawwal. Bhopal: al-Maṭba‘a al-Shāhjahāniyya, 1311.
11. Sa’d al-Dīn al-Taftāzānī. Ḥāshiya ‘alā Sharḥ Mukhtaṣar al-Muntahā al-uṣūlī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2004.
12. Shaykh Muḥammad Ṣādiq Muḥammad Yūsuf. Fiqhī yo‘nalishlar va kitoblari. Tashkent: Sharq, 2011.
13. Sharaf al-Dīn Rāqimī. Tārīkh-i tāmm. Tashkent: Ma‘naviyat, 1998.
14. Shihāb al-Dīn Aḥmad b. ‘Alī b. Muḥammad al-‘Asqalānī. Ibnā’ al-ghumr bi-abnā’ al-‘umr. Cairo: Dār al-Ta‘āwun, 1969, vol. I.
15. Shaykh Muḥammad Ṣādiq Muḥammad Yūsuf. Samarqandning sara’ulamolari. Tashkent: Hilol-Nashr, 2014.
16. Muḥammad ibn Maḥmūd ibn ‘Abd al-Rāshid Sajāzandī. Farā’id al-Sirājiyya. Tashkent: Tashkent Islamic University, 2010.
17. Sa’d al-Dīn al-Taftāzānī al-Ḥanafī. al-Fatāwā al-Ḥanafiyya. Ed. Shēr Aḥmad Muḥammad. Karachi: Dār al-Kutub, 2020.

YULDASHEVA Dilfuza

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
islomshunoslik mutaxassisligi 2-kurs magistranti*

Ilmiy rahbar: XAKIMOVA Nigora

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini
o'rganish ICESCO kafedrasi dotsenti*

ISLOM HUQUQIDA INSONPARVARLIK TAMOYILINING METODOLOGIK ASOSLARI

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE PRINCIPLE OF HUMANISM IN ISLAMIC LAW

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИНЦИПА ГУМАНИЗМА В ИСЛАМСКОМ ПРАВЕ

Annotatsiya. Ushbu maqolada islom huquqi asoslarida insonparvarlik tamoyilining o'rni, mazmuni va metodologik asoslari tahlil qilinadi. Islom huquqi manbalari Qur'oni karim, sunnat, ijmo va qiyos asosida inson sha'ni, hayoti, erkinligi va adolatini muhofaza qilishga qaratilgan tamoyillarning shakllanishi yoritiladi. Shuningdek, maqolada insonparvarlik g'oyasining maqsod ash-sharia (shariat maqsadlari) bilan uzviy bog'liqligi ochib berilib, uning huquqiy va axloqiy mezon sifatidagi ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot davomida tarixiy-mantiqiy, qiyosiy-huquqiy va tizimli tahlil metodlaridan foydalanilgan. Maqola natijalari islom huquqining zamonaviy huquqiy tizimlar bilan uyg'unlashuvida insonparvarlik tamoyilining muhim o'rnini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar. islom huquqi, fiqh, insonparvarlik tamoyili, shariat, maqsod ash-sharia, adolat, inson huquqlari, axloqiy-me'yoriy asoslar.

Аннотация. В данной статье анализируются место, содержание и методологические основы принципа гуманизма в основах исламского права. На основе основных источников исламского права (фикха) Священного Корана, Сунны, иджмы и кияса раскрывается формирование принципов, направленных на защиту человеческого достоинства, жизни, свободы и справедливости. Также в статье показана органическая связь

идеи гуманизма с макасыд аш-шариа (целями шариата), обосновано её значение как правового и нравственного критерия. В ходе исследования использованы историко-логический, сравнительно-правовой и системный методы анализа. Результаты статьи демонстрируют важную роль принципа гуманизма в гармонизации исламского права с современными правовыми системами.

Ключевые слова: исламское право, фикх, принцип гуманизма, шариат, макасыд аш-шариа, справедливость, права человека, нравственно-нормативные основы.

Abstract. This article examines the role, content, and methodological foundations of the principle of humanism in the fundamentals of Islamic law. Based on the primary sources of Islamic jurisprudence (fiqh) the Holy Qur'an, Sunnah, ijma', and qiyas the study highlights the formation of principles aimed at protecting human dignity, life, freedom, and justice. The article also reveals the intrinsic connection between the concept of humanism and maqasid al-shari'a (the objectives of sharia), substantiating its significance as a legal and moral criterion. The research employs historical-logical, comparative-legal, and systematic methods of analysis. The findings demonstrate the crucial role of the principle of humanism in harmonizing Islamic law with contemporary legal systems.

Keywords: islamic law, fiqh, principle of humanism, Sharia, maqasid al-shari'a, justice, human rights, moral and normative foundations.

KIRISH

Inson yaratilgan paytdan boshlab jamiyatda uning huquqlari va majburiyatlari ham shakllana borgan. Insonlar o'rtasida yuzaga keladigan nizolarning oldini olish maqsadida huquq va majburiyatlar vujudga kelgan. Asrlar davomida islom fiqhining rivojlanishi natijasida insonning huquq hamda majburiyatlari ham shu davrlarga mos ravishda taraqqiy etib borgan. Shu bois turli davrlarda va turli millatlarga mos holda har xil shariat mezonlari shakllangan. Dastlabki davrlarda islom ta'limotining asosiy vazifalari va asoslari o'zaro uyg'un va bir-biriga hamohang bo'lgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, har qanday jamiyatda, uning qaysi sharoitda yashashidan qat'i nazar, jamiyatga oid masalalar, muammolar, shaxsiy va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, jamiyatda tinchlikni ta'minlash, jinoyatchilikning oldini olish hamda boshqa ko'plab hayotiy muammolarni hal etish uchun muayyan qonun-qoidalariga ehtiyoj

bo'lgan. Ana shunday vaziyatlarda islom huquqiga nisbatan ehtiyoj yanada ortib borgan [2:6]. Islom dinida irqi, millati, jinsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, barcha insonlar Allohning oldida teng hisoblanadi, Qur'oni karimning Hujurot surasi 13-oyatida "Albatta, sizlarning Alloh huzuridagi eng azizlaringiz taqvodorlaringizdir" deyilishi ham isonlarning qadr-qimmati ijtimoiy mavqe bilan emas balki taqvo bilan o'lchanishini ta'kidlaydi [9:517].

ASOSIY QISM

Islom dini ko'plab mamlakatlarga yoyilib, nafaqat diniy e'tiqod, balki ularning turmush tarzini belgilovchi va tartibga soluvchi tizimga aylanib borgan sari, uning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida islom fiqhining vujudga kelishi zarurati paydo bo'ldi. Birinchi hijriy asrda islom huquqi shakllana boshlagan bo'lsa, ikkinchi va uchinchi hijriy asrlarda u yanada rivojlanib, taraqqiyot bosqichlariga ko'tarilib bordi [5:84]. Bu ilm Qur'on, sunnat va boshqa shar'iy manbalarga asoslanib, inson faoliyatining turli jabhalarini qamrab oladi. Islom huquqi chuqur va mukammal ilm sifatida shakllanib, ikki qismga usulul-fiqh va furu'ul fiqhga bo'linadi.

Ibn Jarir Tabariyning fikriga ko'ra, "Usulul-fiqh" yoki "Usul" nomi bilan yuritiladigan fanga asos solishdan maqsad, shariat hukmlarini belgilab olish jarayonida yuzaga kelgan qoidalar va holatlarni klassifikatsiya qilish (tasniflash) va umumiyashtirishdan iborat bo'lgan. Ushbu ilmning qoidalarini yaxshi anglab olish ijti-hod qilishga yordam beradi. Shu sababdan usul ilmi fiqh ilmining muhim qismi hisoblanadi.

Hijriy II asrning dastlabki o'n yilliklarida dastlabki huquqiy maktablar shakllana boshladi. "Islomda huquq" nomli asarda ushbu maktablar "qadimiy fiqhii maktablar" deb nomlangan. Juzjoni-y ham o'z asarida ularni "ilk fiqhii maktablar" deb ataydi. Ushbu maktablar aniq va muayyan tashkilot sifatida shakllanmagan bo'lib, ularda qo'llanilgan usul va qoidalar tizimlashtirilmagan hamda rasmiy tusga ega bo'lmagan edi [5:17]. Ushbu maktablar vakillari bo'lgan faqihlar o'z sohalari bo'yicha iqtidorli kishilar bo'lib, islom ta'limotiga asoslangan barcha ilmlar, masalan, tafsir, hadis va fiqh ilmlariga qiziqardilar va ular bo'yicha ko'plab ma'lumotga ega bo'lishgan. Shu bilan birgalikda

yuksak malakaga ham ega edilar. Ular o'zlarining olgan ilmlari asosida musulmonlar jamoasi orasida hurmat qozonib, o'z ilm-u fazilat-lari bilan butun xalq tomonidan ishonch va hurmatga sazovor bo'lgan edi.

Islom huquqi sohasida faoliyat yuritgan hind olimlardan biri Mulla Jiyvan ham o'zining asarlarida fiqhii maktablarning faoliyati haqida ma'lumotlar beradi. Xususan, olim fiqhii maktablarni quyidagilardan iborat deb belgilaydi [7:10]:

1. Madina fiqhii maktabi;
2. Makka fiqhii maktabi;
3. Basra fiqhii maktabi;
4. Kufa fiqhii maktabi;
5. Shom fiqhii maktabi.

Davrlar o'tishi bilan islom dini butun dunyoga yoyila boshladi. Musulmonlar orasida turli masalalar kelib chiqdi. Ayrim siyosiy, ijtimoiy va aqidaviy sabablarga ko'ra yuzaga kelgan qarama-qarshiliklar natijasida ko'p to'qima hadislar ishlab chiqilib tarqatila boshlandi. Natijada fiqh ilmiga nisbatan ehtiyoj yana-da ortib bordi. Shu vaqtlarda hadislarni chuqurroq o'rganib, tahlil qilish, ular orasidan to'qima hadislarni chiqarib tashlash va faqatgina haqiqiy hadislar, ya'ni payg'ambar (s.a.v) dan rivoyat qilingan hadislardan fiqhii manba sifatida foydalanish zarurati yuzaga keldi. Bunday yondashuv bir tomondan hadisshunoslik ilmining rivojlanishiga sabab bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, yangi fiqhii maktablarning yuzaga kelishi uchun zamin yaratib berdi. Keyingi davrlarda ushbu maktablarda olimlar yetishib chiqqa boshladi. Shu yo'sinda ahli sunna val jamoa fiqhi, ya'ni islom huquqi bir mukammal va rivojlangan huquqiy tizim sifatida o'z taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tdi.

Umuman olganda, islom huquqi asoslarida insonparvarlik tamoyili shariatning umumiy maqsadlari va huquqiy-falsafiy negizlari bilan bevosita bog'liq holda shakllangan. Ushbu tamoyilning metodologik asoslari, avvalo, islom huquqining asosiy manbalari bo'lgan Qur'oni karim, sunnat, ijmo va qiyosga tayanadi. Ushbu manbalarda inson sha'ni va qadr-qimmatini ulug'lash, adolatni ta'minlash hamda jamiyatda ijtimoiy muvozanatni saqlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Insonparvarlik tamoyilining metodologik negizi maqosid ash-shari'a, ya'ni shariatning

oliy maqsadlari konsepsiyasi orqali yanada tizimlashtiriladi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, shariat insonning dini, hayoti, aqli, nasli va mol-mulkini muhofaza qilishni ko'zda tutadi. Bu esa islom huquqida huquqiy normalar inson manfaatlariga xizmat qilishi va zarar yetkazishni bartaraf etishga qaratilgan bo'lishi lozimligini anglatadi. Shu jihatdan insonparvarlik tamoyili nafaqat axloqiy mezon, balki huquqiy qarorlar qabul qilishda muhim metodologik asos hisoblanadi.

Islom huquqida insonparvarlikni asoslashda "zararni bartaraf etish" (daf' al-zarar), "yengillik yaratish" (taysir), "qiyinchilikni yo'qotish" (raf' al-haraj) kabi fiqhiy qoidalar muhim o'rin tutadi. Ushbu qoidalar huquqiy normalarni qo'llash jarayonida inson manfaatlarini ustuvor qo'yish va adolatli yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Ayniqsa, qiyos va ijtihod metodlari orqali zamonaviy ijtimoiy munosabatlarga mos insonparvar qarorlar ishlab chiqilishi ushbu tamoyilning amaliy ahamiyatini oshiradi [8:10].

Ahli sunna va-l-jamoa ulamolari tomonidan ittifoq qilingan asosiy qoidalarni aniqlab olish maqsadga muvofiq. Asosiy fiqhiy qoidalar boshqalariga nisbatan umumiyligi, keng va ahamiyatliroq ekanligi jihatidan asosiy qoidalar deb ataladi. Ba'zi ulamolar barcha far'iy masalalarning o'sha qoidalardan kelib chiqishini uqtirishgan. Barcha mazhab faqihlari asosiy fiqhiy qoidalar quyidagilar ekaniga ittifoq qilishgan:

الأمر بمقاصدها – ishlar maqsadlariga ko'radir,
اليقين لا يزول بالشك – aniq narsa shak-shubha bilan rad qilinmaydi,
المشقة تجلب التيسير – qiyinchilik yengillikni jalb qiladi,

الضرر يزال – zarar ketkaziladi,
العادة محكمة – urf-odatlar dalildir [10:61].

Qolgan barcha qoidalar, mana shu asosiy qoidalardan ajralib chiqqan hisoblanadi.

Shuningdek, islom huquqining metodologik tizimida insonparvarlik tamoyili huquq va axloq birligi tamoyili bilan chambarchas bog'langan. Shariat normalari faqatgina majburiy qoidalar majmui bo'lib qolmasdan, balki insonni komillikka yetaklovchi axloqiy me'yorlar bilan uyg'un holda shakllangan. Bu holat islom huquqining normativ-huquqiy tizimini insonparvarlik ruhida talqin etish imkonini beradi.

Insonparvarlik tamoyilining bir necha turlari mavjud bo'lib, ba'zilar ulamolar tomonidan yakdillik bilan qabul qilingan, boshqalari esa

ixtilofli hisoblanadi. Shuningdek, insonparvarlik tamoyilining turlari aniq dalil (dalil xos) yoki umumiy dalil (dalil om) asosida o'rganiladi. Birinchi holatda u "maslaha mo'tabara" (tan olingan maslaha), ikkinchi holatda esa "maslaha mursala" (maslaha mursala) deb nomlanadi.

Abu Xomid G'azzoliy maslaha so'ziga "maslaha manfaatni jalb qilish va zararni daf qilishdir" deb ta'rif beradi. "u din, jon, aql, nasl va molni saqlashdan iborat shariatning maqsadini muhofaza qilishdir" deb izohlaydi. Ushbu maqsadni muhofazasiga doir har qanday narsa maslaha, uning ziddi fasoddir", deydi. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf o'zining "Usulul fiqh" kitobida malaha haqida quyidagilarni yozadi: "Maslahat" arab tilidagi so'z bo'lib, lug'atda "manfaat", "foйда", "naf" ma'nolarini anglatadi va har bir narsaning solih, ya'ni to'g'ri bo'lishi ma'nosini bildiradi. Bizda "maslahat" so'zi noto'g'ri tarzda arabcha "mashvarat", "shuuro" (sho'ro), ya'ni ko'pchilik bo'lib gapni pishirish ma'nosidagi tushunchaga aylanib qolgan. Usulul fiqhda "maslahat" so'zining o'rniga "manfaat"ni ishlatdik, maqsadga bir navi muvofiq bo'lsa ham, baribir "maslahat"ning ma'nosini to'liq ifoda eta olmaydi. Shuning uchun, asl so'zni ishlatishga o'tganimiz ma'qul", deb keltiradi. [6:186].

Islom huquqida insonlarning hayotini og'irlashtirmaslik va qiyinchiliklardan saqlash tamoyili ham muhim ahamiyatga ega. Shu ma'noda, Payg'ambar (s.a.v) hadislarida eng oson, gunohsiz yo'lni tanlash va odamlarni yengillikka chorlash tavsiya qilingan. Masalan, Payg'ambar (s.a.v) aytdilar: "Osonlashtiringlar, qiyinlashtirmanglar, xushnud qilinglar, nafratlantirmanglar" [1:76]. Oisha (r.a) dan rivoyat qilingan hadisda: "Payg'ambar (s.a.v) qachon ikki ish o'rtasida tanlash kerak bo'lsa, gunoh bo'lmaydigan, eng osonini ixtiyor qilar edilar" [1:81].

Imom Suyutiy va Ibn Nujaym mashaqqatga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan yettita holatni sanaganlar. Ular: 1. Safar; 2. Kasallik; 3. Majburlik; 4. Unutish; 5. Bilmaslik; 6. Ommaviy musibat; 7. Fiqhiy malakaning yetishmasligi. Bu holatlar mashaqqat bilan bir hisoblanmaydi, ular mashaqqatga sabab bo'ladigan holatlardir. Ulamolar zikr etilgan holatlar tufayli beriladigan turli xil imtiyozlarni quyidagi tartibda keltiradilar:

Bekor bo'lish. Ayolning hayz davrida namozning barcha turlarini o'qimasligi bunga misol bo'ladi.

Kamaytirish. Bu turdagi imtiyoz safarda namozlarni qisqartirishni o'z ichiga oladi.

Muqobilini qo'llash. Masalan, suv yo'qligida tahorat yoki g'uslning o'rniga tayammumga ruxsat etilganini keltirish mumkin.

Oldinga olib chiqish. Masalan, asr namozini ertaroq, ya'ni kasallik bois peshin vaqtida o'qish.

Kechiktirish. Bemorning farz ro'zasini tutishi tuzalib ketgunga qadar kechiktirishiga ruxsat berilgan.

Zarurat. Suv bo'lmagan holatda inson biror narsaga tiqilib qolsa va buning natijasida o'lim xavfi vujudga kelsa, sharob ichish orqali tiqilgan narsani ketkazish joizligini bildiradi.

O'zgarish. Masalan, kundalik namozlardan farqli bo'lgan jang paytida o'qiladigan xavf namozida amal qilishi mumkin[4:82, 3:92].

Mashaqqatga sabab bo'ladigan holatlar yuzasidan ulamolar turli yengilliklar va muqobil amallarni belgilagani islom huquqida insonparvarlik va yengillikka intilish tamoyilini aks ettiradi.

XULOSA

Yuqoridagi ilmiy mulohazalar shuni ko'rsatadiki, islom huquqi insonparvarlik tamoyillariga tayanadi va ularni huquqiy munosabatlarning bosh mezoni sifatida belgilaydi. Inson manfaatlarini himoya qilish mavzusi islom huquqining markaziy g'oyasi bo'lib, u barcha yo'nalishlarda asosiy prinsip sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, naql va aqlning uyg'unligi islom huquqining adolatli va zamonaviy talablariga javob beruvchi tizimga aylantiradi.

Islom huquqi inson sha'ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida e'tirof etib, huquqiy me'yorlarni belgilashda adolat, rahm-shafqat, tenglik va ijtimoiy muvozanatni ta'minlashni asosiy mezon sifatida ilgari suradi. Fiqhiy qoidalar va usuliy tamoyillar, xususan, maslaha, zarurat, odat va qiyos kabi metodlar orqali inson manfaatlarini himoya qilish, zarar yetkazishni bartaraf etish hamda jamiyatda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash ko'zda tutiladi. Shuningdek, islom huquqi nafaqat qat'iy me'yorlar majmui, balki zamon va makon sharoitlarini inobatga olgan holda inson manfaatlariga xizmat qiluvchi mukammal huquqiy tizim sifatida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Buxoriy. Al-jomi as-sahih. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – J. IV.
2. Husniddinov Z. Islom: yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar. – T.: Movarounnahr, 2000.
3. Ibn Nujaym Al-ashboh va-n-nazoir. – Bayrut: Dorul kutub ilmiya, 1999.
4. Jaloliddin Suyutiy. Al-ashboh va-n-nazoir. – Bayrut: Dorul kutub ilmiya, 1983.
5. Juzjoni A.Sh. Islom huquqshunosligi. Hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari. – T.: TIU, 2002.
6. Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Usulul fiqh. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019.
7. Mulla Jiyvan. Nuru-l-anvor sharhu-l-manor. – Bayrut: Dorn ur as-sobah, 1997.
8. Mustafo Chetin. Qur'onda Tafakkur Tushunchasi. – Izmir: D.E.U. 8-son, 1994.
9. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri // Tarjima va tafsir muallifi: A.Mansurov. – Toshkent: TIU, 2009.
10. Zuhayliy M. Al-qavoid al-fiqhiya. – Damashq: Dorul fikr. 2006. – J. I.

РЫСБЕКОВА Лаззат Касымбековна

Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави
старший преподаватель кафедры
русского языка и литературы
г. Туркестан, Казахстан
e-mail: rysbekova1966@bk.ru

АБДУРАШИДОВА Юлдуз Абдугафаркызы

Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави,
студентка 1 курса,
г. Туркестан, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

ALOHIDA ENTIYOJLI BOLALARNING IJTIMOYILASHUV MUAMMOLARI

PROBLEMS OF SOCIALIZATION OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы применения ассистивных технологий в современном инклюзивном образовательном пространстве. Автор характеризует понятие ассистивных технологий не просто как техническое средство, а как целостную систему, объединяющую инструменты и педагогические стратегии. В ходе исследования анализируется роль ассистивных средств в компенсации функциональных ограничений детей с особыми образовательными потребностями, повышении их автономности и поддержке процесса социализации (коммуникация, усвоение социальных норм, реализация личностного потенциала). Основной вывод статьи заключается в обосновании того, что комплексное использование ассистивных технологий является ключевым фактором, обеспечивающим не только равный доступ к образованию, но и полноценную интеграцию обучающихся в систему общественных отношений.

Ключевые слова: инклюзивное образование, ассистивные технологии, социализация, особые образовательные потребности, альтернативная коммуникация, самостоятельность, равные возможности.

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy inklyuziv ta'lim makonida yordamchi texnologiyalarni qo'llashning nazariy va uslubiy asoslari muhokama qilinadi. Muallif yordamchi texnologiyalar tushunchasini nafaqat texnik vosita, balki vositalar va pedagogik strategiyalarni birlashtirgan yaxlit tizim sifatida tavsiflaydi. Tadqiqot maxsus ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning funktsional cheklovlarini qoplash, ularning avtonomiyasini oshirish va ijtimoiylashuv jarayonini qo'llab-quvvatlashda (aloqa, ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirish, shaxsiy potentsialni amalga oshirish) yordamchi vositalarning rolini tahlil qiladi. Maqolaning asosiy xulosasi shundan iboratki, yordamchi texnologiyalardan kompleks foydalanish nafaqat ta'limga teng kirishni, balki talabalarining ijtimoiy munosabatlar tizimiga to'liq integratsiyasini ta'minlaydigan asosiy omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, yordamchi texnologiyalar, sotsializatsiya, maxsus ta'lim ehtiyojlari, muqobil aloqa, mustaqillik, teng imkoniyatlar.

Annotation. The article examines the theoretical and methodological foundations of the use of assistive technologies in the modern inclusive educational space. The author characterizes the concept of assistive technologies not just as a technical tool, but as an integrated system combining tools and pedagogical strategies. The study analyzes the role of assistive devices in compensating for the functional limitations of children with special educational needs, increasing their autonomy and supporting the process of socialization (communication, assimilation of social norms, realization of personal potential). The main conclusion of the article is to substantiate that the integrated use of assistive technologies is a key factor ensuring not only equal access to education, but also the full integration of students into the system of public relations.

Keywords: inclusive education, assistive technologies, socialization, special educational needs, alternative communication, independence, equal opportunities.

ВВЕДЕНИЕ

Инклюзивное образование является одним из главных направлений современной системы образования. Данная концепция предполагает предоставление возможности всем учащимся, в том числе и детям с особыми образовательными потребностями, учиться и развиваться на равных в общем образовательном пространстве. Одного физического доступа или учебных пособий недостаточно, чтобы инклюзия была успешной. В современных образовательных

условиях ассистивные технологии оказывают важное влияние на полноценное участие детей с особыми потребностями в учебном процессе и их социализацию.

Инклюзивное образование является одним из важнейших направлений системы образования на сегодняшний день. Ассистивные технологии дают детям с особыми потребностями важную возможность не только на равных участвовать в учебном процессе, но и в социальном взаимодействии и социализации. При правильном внедрении этих технологий у детей повысятся учебные достижения, коммуникативные навыки и социальная активность.

Однако их эффективность зависит от многих факторов — технологических возможностей, подготовки педагогов, инфраструктуры и общественного восприятия. Поэтому применение ассистивных технологий в системе инклюзивного образования требует комплексного подхода, ресурсного планирования и поддержки со стороны всех слоев общества.

1. Ассистивные технологии в системе инклюзивного образования

Инклюзивное образование — это процесс адаптации системы образования в соответствии с потребностями всех учащихся, вовлечения их в социальные отношения и обеспечения равных возможностей. Данная модель предполагает полную вовлеченность детей с инвалидностью в общеобразовательное содержание и среду, а не изолированное размещение в отдельном учебном заведении.

Ассистивная технология — совокупность технических, программных и методических средств, направленных на расширение функциональных возможностей лиц с особыми образовательными потребностями, повышение их самостоятельности, облегчение процесса получения знаний, общения и адаптации к социальной среде.

В научной литературе понятие ассистивной технологии рассматривается в широком смысле и включает в себя не только технические устройства, но и педагогические подходы и методические решения их применения. То есть вспомогательная технология — это единство инструмента и стратегии его применения.

В контексте инклюзивного образования ассистивные технологии являются одним из основных факторов, обеспечивающих детям с особыми потребностями равный доступ к образовательной среде.

Основная цель ассистивной технологии — создание условий для полноценного участия детей с особыми потребностями в учебном процессе, социальной жизни и общественных отношениях.

Эта цель достигается за счет следующих задач:

- 1) обеспечение равного доступа к содержанию образования;
- 2) компенсация или облегчение функциональных ограничений ребенка;
- 3) вязание и повышение самостоятельности в повседневной деятельности;
- 4) расширение возможностей общения;
- 5) поддержка процесса социальной адаптации и социализации.

Ассистивные технологии направлены не на «устранение» дефекта ребенка, а на развитие его возможностей. Это полностью соответствует гуманистическим принципам инклюзивного образования.

Ассистивные технологии — это набор инструментов, оборудования, программных продуктов и систем, направленных на повышение доступа к информации, участия и возможности самообслуживания для лиц с ограниченными возможностями или функциональными трудностями. Эти технологии играют важную роль в процессе обучения и социализации детей с особыми потребностями в системе инклюзивного образования.

Ассистивные технологии — неотъемлемая часть инклюзивного образования. Его цель и содержание направлены на расширение возможностей обучения и социализации с учетом индивидуальных особенностей ребенка. Только сочетание технических, программных, педагогических и социальных компонентов обеспечивает эффективность ассистивных технологий.

Социализация — это сложный процесс, направленный на адаптацию личности к социальной среде, на поиск своего места и роли в обществе. Это процесс:

1. усвоение социальных норм и ценностей,
2. формирование коммуникативных навыков,
3. установление взаимных социальных связей,
4. полная реализация личностного потенциала.

Для детей с особыми потребностями социализация – это не только получение образования, но и создание возможностей для социального взаимодействия и самовыражения.

2. Педагогико-стратегическая роль технологий.

Педагогико-стратегическая роль технологий. Интеграция ассистивных технологий в учебный процесс позволяет решать следующие важные задачи:

1) ассистивные технологии позволяют дифференцировать учебный материал в соответствии с индивидуальными сенсорными или когнитивными особенностями обучающегося. При этом:

а) осуществляется трансформация в зависимости от уровня восприятия сложной информации;

б) создаются условия для самостоятельного освоения обучающимся учебного контента без посторонней помощи, что реализует принцип равенства в образовании.

2) углубление социально-коммуникативной интеграции.

Решающую роль в устранении коммуникативных барьеров играют системы AAC (Augmentative and Alternative Communication). С помощью визуальных символов и синтезаторов голоса:

а) учащиеся с языковыми и речевыми нарушениями имеют возможность открыто выразить свои мысли;

б) повышается социальное взаимодействие обучающихся (групповая работа, дискуссии), ускоряется процесс их интеграции в академическую среду.

3. Психологическая адаптация и самоактуализация. Использование ассистивных средств способствует устранению «психологических барьеров» учащегося. Успешно выполненные задания и свободное общение укрепляют уверенность обучающегося

в себе, позволяют в полной мере реализовать его личностный потенциал и повысить уровень самоадаптации в социальной среде.

Таким образом, ассистивные технологии — это не только техническое приложение к инклюзивному образованию, но и комплексная дидактическая система, формирующая автономию личности обучающегося через расширение его возможностей. Их эффективное использование напрямую влияет на гуманизацию образовательного процесса и достижение академического успеха каждым учеником.

В инклюзивной образовательной среде ассистивные технологии (ИТ) — это комплекс технических и методических решений, направленных на расширение когнитивных и физических возможностей обучающихся с особыми образовательными потребностями. Их структура состоит из следующих компонентов:

По специфике технической реализации системы ассистивных технологий можно разделить на три основные группы:

Аппаратное обеспечение

- Сюда входят устройства, предназначенные для компенсации физических ограничений: альтернативные устройства ввода (специальные клавиатуры, джойстики), тактильные дисплеи и оборудование для чтения с экрана для людей с нарушениями зрения.

Программное обеспечение

- Алгоритмы, обеспечивающие цифровой доступ: синтез речи, системы распознавания звуковых команд и специализированные приложения для альтернативно-расширенной коммуникации (AAC).

Дидактико-адаптационные средства

- Инструменты, облегчающие восприятие учебного контента: стратегии визуальной поддержки (таблицы, пиктограммы), интерактивные индикаторы и механизмы представления контента в упрощенном формате.

Ассистивные технологии помогают детям: правильно воспринимать социальные сигналы в среде, строить отношения с друзьями,

активно участвовать в классных и групповых мероприятиях.

Например, альтернативные коммуникационные системы (ААС) для учащихся с низкими речевыми навыками: уменьшают языковые барьеры, улучшают социальную коммуникацию.

Использование ассистивных технологий укрепляет понимание и взаимную поддержку среди учащихся, предотвращает негативные стереотипы, обеспечивает восприятие детей с особыми потребностями в качестве полноправных членов группы учащихся.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Хотя идея инклюзивного образования получила международное признание, ее реализация на практике сопряжена со многими сложными проблемами. Эти проблемы проявляются на педагогическом, социальном, психологическом, материально-техническом и управленческом уровнях.

1. Нормативно-правовые и управленческие вопросы. Во многих странах, в том числе в Казахстане, сложилась законодательная основа, направленная на развитие инклюзивного образования. Однако на практике наблюдаются: фактическое неисполнение нормативных документов, несоответствие инклюзивной политики и планов школьного уровня, недостаточная координация в системе управления. Эта ситуация напрямую влияет на качество инклюзивного образования и препятствует системному использованию ассистивных технологий.

2. Недостаточная материально-техническая база. Для создания инклюзивной среды необходимы специально оборудованные классы, ассистивные технологии, адаптированные учебные пособия. Однако: во многих школах отсутствуют необходимые технические средства, существующие ассистивные технологии устарели, проблема доступности в сельских школах очевидна. Это ограничивает образовательные возможности детей с особыми потребностями и негативно влияет на их социализацию.

3. Низкая профессиональная подготовка педагогических кадров. Инклюзивное образование требует от педагога высокой профессиональной компетентности. Основные проблемы: недостаточный опыт работы педагогов с детьми с особыми образовательными потребностями, недостаточные навыки применения ассистивных технологий, отсутствие непрерывного профессионального развития по инклюзивной педагогике. Эти факторы затрудняют индивидуализацию процесса обучения и снижают эффективность инклюзивной среды.

4. Слабость системы психолого-педагогического сопровождения. В условиях инклюзивного образования часто возникают такие проблемы, как: нехватка психологов, логопедов, дефектологов и социальных педагогов, не налаженная командная работа между специалистами, некачественная разработка индивидуальных образовательных программ. Такая ситуация негативно влияет не только на успеваемость ребенка, но и на его социальную адаптацию.

5. Социально-психологические барьеры и стигматизация. Инклюзивное образование требует подготовки не только системы образования, но и общества в целом. Основные трудности: негативное отношение к детям с особыми потребностями, неприятие или изоляция со стороны сверстников-это недоверие родителей к инклюзии. Эти факторы влияют на самооценку ребенка, затрудняя процесс социализации.

6. Негибкость учебных программ и системы оценивания. В большинстве случаев общеобразовательные программы: не учитывают индивидуальные особенности всех учащихся, не применяются адаптивные подходы к оценке, ориентируются только на результат, а не на динамику развития ребенка. Это может вызвать стресс у детей с особыми потребностями и снизить мотивацию к обучению.

7. Недостаточное взаимодействие с родителями. В инклюзивном образовании родители являются важными партнерами. Однако: недостаточно методической и

психологической поддержки родителей, слабая связь между школой и семьей, некоторые родители не до конца понимают суть инклюзивного обучения. Эта ситуация препятствует устойчивому развитию инклюзивной среды.

Реализация инклюзивного образования – сложный процесс, требующий многогранного и системного подхода. Материально-техническое обеспечение, подготовка педагогов, психологическая поддержка, видение общества и эффективность управления находятся во взаимосвязи. Пока эти проблемы не будут решены, потенциал ассистивных технологий не будет полностью раскрыт. Поэтому в развитии инклюзивного образования необходима комплексная государственная политика, научно обоснованные методики и активная поддержка всех участников общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдина А., Уызбаева А., Жанарстанова М. Вспомогательные технологии в инклюзивном образовании: всесторонний анализ современных исследований в Казахстане. Туйдзин Цзишу/ Журнал двигательной техники, 44 (6), 2023.
2. Жанарстанова М., Уызбаева А., Абдина А., Коспаков А. Роль вспомогательных технологий в формировании инклюзивной культуры высших учебных заведений Казахстана // Материалы конференции в Париже в 2025 г. по образованию. – С. 287-294.
3. Усманова М.С., Джорабоева С. И. Использование ассистивных технологий в специальном и инклюзивном образовании. Международный междисциплинарный журнал исследований и разработок, 11 (12), 2024. -4. Салгараева Г. И., Базаева Ж. Б., Сабит Б. (2025). Адаптация мобильного приложения на основе технологии дополненной реальности для детей с нарушениями слуха в условиях инклюзивного образования. Вестник КазНПУ им. Абая. Серия физико-математических наук, 90 (2), 319-330.
4. Искакова М. Электронные технологии для обеспечения индивидуального обучения лиц, ищущих образование, с особыми потребностями. Будущее социальных наук.
5. Уызбаева, А., Абдина, А., Жанарстанова, М., Коспаков, А. Обучение лиц с нарушением слуха в высших учебных заведениях: букварь США, Японии и Казахстана (Научная брошюра). Астанинский IT-университет, 2024 г.
6. Баумуратова Д., Жукабаева Т., Абдильдаева А., Карабай А. Библиометрический анализ исследований в области инклюзивного образования, интегрирующих цифровые технологии и стратегии геймификации. Международный журнал инновационных исследований и штудий, 8 (6), 451-475.

РУЗИМОВА Нигина Мухамедовна,
Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
декан ўринбосари
niginaruzimova@35gmail.com

ТАШҚИ МИГРАЦИЯ ШАРОИТИДА ОИЛАВИЙ КАДРИЯТЛАР ДЕФОРМАЦИЯСИ ВА БАРҚАРОРЛИГИНИ БЕЛГИЛОВЧИ ИЖТИМОЙ ОМИЛЛАР

СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ДЕФОРМАЦИЮ И УСТОЙЧИВОСТЬ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ВНЕШНЕЙ МИГРАЦИИ

SOCIAL FACTORS DETERMINING THE DEFORMATION AND STABILITY OF FAMILY VALUES IN THE CONTEXT OF EXTERNAL MIGRATION

Аннотация. Ушбу мақолада глобаллашув ва ташқи миграция жараёнларининг замонавий оила институтига таъсири социологик жиҳатдан таҳлил қилинади. Тадқиқотда миграция шароитида оилавий кадриятларнинг деформацияга учраши (ўзгариши) ва шу билан бирга, оила барқарорлигини сақлаб қолувчи асосий ижтимоий омиллар ёритилган. Муаллиф томонидан мигрант оилаларида эр-хотин ўртасидаги масофавий муносабатлар, фарзанд тарбиясидаги бўшлиқлар ва ижтимоий назоратнинг сусайиши каби омилларнинг салбий ҳамда ижобий жиҳатлари очиқ берилган. Мақола сўнггида оилавий кадриятлар барқарорлигини таъминлаш бўйича илмий-амалий таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: ташқи миграция, оилавий кадриятлар, деформация, ижтимоий омиллар, барқарорлик, трансформация, ижтимоий назорат, масофавий мулоқот.

Аннотация. В данной статье с социологической точки зрения анализируется влияние процессов глобализации и внешней миграции на современный институт семьи. В исследовании освещаются процессы деформации (изменения) семейных ценностей в условиях миграции, а также основные социальные факторы, способствующие сохранению

стабильности семьи. Автором раскрыты как отрицательные, так и положительные аспекты таких факторов, как дистанционные отношения между супругами в семьях мигрантов, пробелы в воспитании детей и ослабление социального контроля. В завершение статьи выдвинуты научно-практические предложения по обеспечению устойчивости семейных ценностей.

Ключевые слова: внешняя миграция, семейные ценности, деформация, социальные факторы, устойчивость, трансформация, социальный контроль, дистанционное общение.

Abstract. This article provides a sociological analysis of the impact of globalization and external migration processes on the modern institution of the family. The study highlights the deformation (transformation) of family values under migration conditions, while simultaneously identifying the key social factors that preserve family stability. The author explores both the negative and positive aspects of factors such as long-distance relationships between spouses in migrant families, gaps in child-rearing, and the weakening of social control. The article concludes with scientific and practical recommendations for ensuring the sustainability of family values.

Keywords: external migration, family values, deformation, social factors, stability, transformation, social control, remote communication.

КИРИШ

XXI асрда глобаллашув жараёнлари, иқтисодий тенгсизлик ва сиёсий беқарорлик каби омиллар натижасида ташқи миграция инсон ҳаётига кенг кўламли таъсир кўрсатаётган асосий ижтимоий жараёнлардан бирига айланди. Жаҳон банки маълумотларига кўра, 2023 йилда халқаро мигрантлар сони 281 миллион кишига етган бўлиб, бу дунё аҳолисининг қарийб 3,6 фоизини ташкил этади. Замонавий социологияда миграция нафақат меҳнат ресурсларининг ҳудудий ҳаракати, балки шахсининг маънавий дунёси ва ижтимоий роллар тизимини қайта шакллантирувчи объектив зарурият сифатида талқин этилади. Ўзбекистон шароитида ҳам миграция муҳим ижтимоий масала бўлиб, 2022 йил ҳолатига кўра хорижда меҳнат қилаётган фуқаролар сони 2 миллиондан ошганлиги ушбу жараённинг жамият ҳаётидаги нақадар юқори салмоққа эга эканини кўрсатади.

Оила ҳар қандай давлат учун жамият барқарорлигини белгиловчи стратегик устун

ва маданий меросни авлодларга етказувчи энг муҳим институт ҳисобланади. Бироқ, ташқи миграция жараёнлари жамиятнинг ушбу асосий бўғинига икки ёқлама таъсир кўрсатмоқда. Бир томондан, миграция пул ўтказмалари орқали оилаларнинг моддий фаровонлигини ошириб, таълим ва соғлиқни сақлаш имкониятларини яхшиласа, иккинчи томондан, оилавий барқарорликка жиддий хавф туғдирмоқда. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, узок муддатли миграция оилавий бирликни заифлаштириб, “масофавий оила” феноменининг юзага келишига, гендер ролларининг деформациясига ва фарзандлар тарбиясида “ижтимоий етимлик” каби маънавий бўшлиқлар пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда. Айниқса, анъанавий оилавий кадриятларнинг (меҳр-оқибат, ота-онага ҳурмат) индивидуалистик ва материалистик қарашлар билан алмашилиши жамиятда янги ижтимоий парадигмаларнинг шаклланишини тезлаштирмоқда.

АСОСИЙ ҚИСМ

Замонавий ташқи миграция жараёнлари анъанавий оила моделининг нафақат тузилмавий, балки функционал негизларига ҳам тубдан таъсир кўрсатмоқда. Илгари Марказий Осиё жамиятлари, хусусан, Ўзбекистон учун хос бўлган ва оила бошлиғининг мутлақ етакчилигига таянган патриархал муносабатлар тизими бугунги кунда миграция таъсирида демократик ёки айрим ҳолларда дезорганизациялашган шаклларга ўтмоқда. 800 нафар респондент иштирокида ўтказилган социологик тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, сўровда қатнашганларнинг 47,5 фоизи оилавий садоқат, ота-онага бўлган ҳурмат ва умуман оила тушунчасининг ички мазмун-моҳиятида сезиларли ўзгаришлар юз берганлигини қайд этган. Хорижий мамлакатларда узок муддат истиқомат қилаётган мигрантлар ҳаёт тарзида индивидуалликка интилиш ва шахсий манфаатларни жамоавий (оилавий) манфаатлардан устун қўйиш ҳолатларининг кучайиши кузатилмоқда. Бу жараён анъанавий коллективизм маданиятига зид келиб, оилавий кадриятларнинг деформациясига сабаб бўлувчи асосий омил сифатида намоён бўлмоқда [11].

Миграция натижасида оиладаги гендер ролларининг қайта тақсимланиши бугунги

куннинг энг долзарб ижтимоий масалаларидан бирига айланди. Тадқиқот маълумотларига кўра, респондентларнинг 39,8 фоизи аёллар турмуш ўртоғининг йўқлиги сабабли оилани бошқариш, фарзандлар тарбияси ва ҳатто рўзғорнинг моддий таъминоти каби анъанавий “эркаклик” вазифаларини ҳам ўз зиммасига олишга мажбур бўлаётганини таъкидлаган. Ушбу ҳолат бир томондан мустақил қарор қабул қилувчи ва фаол аёллар қатламининг шаклланишига замин яратса-да, иккинчи томондан уларга юкланаётган ортиқча руҳий ва ижтимоий босимлар муҳитни кескинлаштирмоқда. Шу билан бирга, мигрант эркаларнинг хорижда иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлиши ва янги маданий муҳитга мослашиши уларнинг ўз оиласи олдидаги анъанавий масъулиятларини қайта баҳолашига ёки баъзи ҳолатларда “сохта никоҳлар” туфайли ватандаги оиласидан бутунлай узоқлашишига замин яратмоқда [7].

Узоқ давом этувчи миграция жараёнлари натижасида социумда “масофавий оила” ёки “трансмиллий оила” феномени юзага келди. Бундай оилаларда аъзолар жисмонан турли мамлакатларда бўлса-да, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ягона бирликни сақлашга интиладилар. Бироқ, амалиётда бундай шароитда оила ичидаги ҳиссий яқинлик даражаси сезиларли даражада пасайиши кузатилмоқда. Социологик таҳлиллар респондентларнинг 58,7 фоизи турмуш ўртоғи билан ўртадаги ҳиссий масофа кенгайганини ва мулоқотлар асосан моддий-молиявий мавзулар билан чекланиб қолганлигини тасдиқлайди. Социологияда “руҳий ажралиш” деб аталувчи ушбу феномен оиланинг ички мувозанатини бузувчи хавфли омилга айланмоқда. Айниқса, оила бошлиғининг йўқлиги оқибатида юзага келаётган “ижтимоий етимлик” ва ҳиссий бўшлиқлар (64,3% ҳолатда) анъанавий оилавий кадриятларнинг авлоддан-авлодга ўтиш тизимини хавф остида қолдирмоқда [8].

Ташқи миграция жараёни оилавий муносабатларга фақат деформацияловчи таъсир кўрсатиб қолмай, балки муайян шароитларда оила барқарорлигини таъминловчи янги ижтимоий механизмларни ҳам юзага келтиради. Иқтисодий зарурият миграциянинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб, оила барқарорлигида икки ёқлама рол ўйнайди: тадқиқотларимизда аниқланганидек, респондентларнинг 72,1 фоизи хориждан

келаётган пул ўтказмалари туфайли оиланинг иқтисодий аҳволи яхшиланганини алоҳида эътироф этган [11]. Моддий маблағларнинг ортиши фарзандларнинг сифатли таълим олиши, уй-жой шароитларини яхшилаш ва замонавий тиббий хизматлардан фойдаланишда янги имкониятлар яратиши баробарида, оиланинг умумий иқтисодий мақсадлар атрофида бирлашиши ички жипсликни маълум даражада сақлаб туради. Шунга қарамай, моддий таъминот ҳиссий бўшлиқни тўлиқ қоплай олмайди ва интервьюларда “пул кўп бўлди, лекин бахт камайди” қабилидаги фикрлар тез-тез такрорланади [10].

Замонавий ахборот технологиялари эса “масофавий оила”ларда мулоқотни сақлаб қолишнинг энг муҳим воситасига айланди; ижтимоий тармоқлар ва видеоалоқа воситалари мигрантларга ўз оилаларининг кундалик ҳаётида масофадан туриб иштирок этиш ва муҳим қарорларни биргаликда муҳокама қилиш имконини беради. Бу борада ўтказилган сўровномаларда мигрантларнинг 72 фоизи ижтимоий тармоқлар орқали олинган маълумотлар ва муваффақият ҳикоялари уларнинг миграцион стратегияларига бевосита таъсир кўрсатишини билдирган. Маънавий-ахлоқий жиҳатдан диний ва миллий қадриятлар миграциянинг салбий оқибатларига қарши ўзига хос “ҳимоя механизми” вазифасини ўтайди. Олиб борилган сўровномаларимизда ўзбек ёшлари учун “ота-онага ҳурмат” (85,3%) ва “эр-хотин ўртасидаги садоқат” (73,6%) ҳануз энг юқори қадриятлар бўлиб қолаётгани аниқланган бўлиб, бу Ислом дини таълимотидаги оиланинг муқаддаслиги ва масъулият тушунчалари билан уйғунлашиб, оила аъзолари ўртасидаги ахлоқий мажбуриятларни мустаҳкамлайди [12].

Оила барқарорлиги, шунингдек, Ўзбекистонга хос бўлган маҳалла институти ва кенг қариндош-уруғчилик тармоғининг ижтимоий назорати ҳамда маънавий кўмагига ҳам таянади. У.Жаббаров ва бошқа тадқиқотчиларнинг қайд этишича, оиладаги анъанавий ролларнинг трансформацияси жараёнида ташқи қўллаб-қувватлаш тизими муҳим аҳамият касб этади [7]. Давлат томонидан қабул қилинган “Хорижда вақтинча меҳнат фаолиятини амалга ошираётган фуқаролар ва уларнинг оила аъзоларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қаби ҳуқуқий ҳужжатлар мигрант оилаларини

ижтимоий ҳимоя қилишнинг институционал асосини яратиб, уларни жамиятга қайта интеграция қилиш ва иқтисодий фаоллигини ошириш орқали оилаларнинг узок муддатли барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Ташқи миграция жараёни оиланинг нафақат бугунги ҳолатига, балки келажак авлодларнинг дунёқараши ва қадриятлар тизимига ҳам фундаментал таъсир кўрсатади. Фарзандлар тарбияси ва уларнинг ижтимоийлашуви масаласи миграциянинг энг нозик ва стратегик жиҳати бўлиб, олимлар тадқиқотларида бу жараённинг ўзига хос хусусиятлари алоҳида қайд этилган. Хорижда яшаётган ёки ота-онаси миграцияда бўлган ёшлар орасида анъанавий коллектив қадриятлардан кўра шахсий эркинлик ва мустақил қарор қабул қилишга интилишнинг кучайиши индивидуалликнинг ортишидан далолат беради. Шу билан бирга, мигрантларнинг фарзандларида она тили ва миллий ўзликдан бегоналашиш натижасида “маданий бўшлиқ” юзага келиши мумкин. Тадқиқот натижаларига кўра, респондентларнинг 47,5 фоизи миграция таъсирида анъанавий оилавий қадриятларга муносабат ўзгараётганини ва муваффақият тушунчаси кўпроқ моддий фаровонлик билан ўлчанаётганини таъкидлаган. Бундан ташқари, ижтимоий тармоқлар таъсирида ёшлар онгида миграция ҳақида “идеал тасаввурлар” шаклланиб, бу уларнинг ўз ватанидаги реал имкониятларини паст баҳолашига олиб келмоқда [10].

Ота-онаси тирик бўла туриб, уларнинг тарбияси ва меҳридан маҳрум ҳолда улғаяётган болалар орасида “ижтимоий етимлик” феномени хавфи кучаймоқда. Ўтказган сўровномаларимизда қатнашганларнинг 64,3 фоизи отанинг йўқлиги сабабли болалар тарбияси ва интизомида салбий ўзгаришлар бўлаётганини билдирган [12]. Ота-она меҳрининг етишмаслиги болаларда руҳий тушқўнлик, ижтимоий изоляция ва ўз-ўзига ишонч пасайиши қаби психологик оқибатларга сабаб бўлади. Ушбу муаммоларни бартараф этишда виртуал мулоқот орқали ота ёки онанинг бола таълим жараёнида масофадан фаол иштирок этишини таъминлаш муҳим рол ўйнайди. Шунингдек, мигрант фарзандларига мактаб ва маҳалла томонидан алоҳида психологик ва педагогик ёрдам кўрсатиш тизимини кучайтириш ҳамда бола онгига

ота-онанинг меҳнати оила фаровонлиги учун эканлигини тўғри тушунтириш зарур. Давлат томонидан мигрант оилалари фарзандларини ижтимоий ҳимоя қилиш ва уларнинг сифатли таълим олиши учун қўшимча имтиёзлар жорий этилиши авлодлар давомийлигини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Хулоса қилиб айтганда, миграция шароитида авлодлар давомийлигини таъминлаш нафақат иқтисодий кўмакка, балки фарзандларнинг руҳий ва маънавий тарбиясига қаратилган комплекс ижтимоий сиёсатни талаб қилади.

Социологияда ташқи миграциянинг оилага таъсирини тадқиқ этишда “трансформация” ва “деформация” терминларини ўзаро фарқлаш илмий мантиқ нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади. Ушбу жараёнларни фақат бирёқлама — салбий ёки фақат табиий деб баҳолаш тадқиқотнинг илмий ҳолислигига путур етказиши мумкин. Бизнинг ёндашувимизга кўра, оилавий кадриятлар трансформацияси оила институтининг янги ижтимоий-иқтисодий шароитларга, глобаллашув ва рақамли жамият талабларига мослашишини ифодалайди. Бунда оила ўз функцияларини бутунлай йўқотмасдан, балки уларни замон руҳига мос равишда янгилан боради. Жумладан, аънавий авторитар-патриархал моделдан демократик муносабатларга ўтиш ҳамда оилада аёлларнинг иқтисодий ва ижтимоий фаоллигининг ошиши (39,8% ҳолатда) айнан трансформация натижаси сифатида баҳоланади. Натижада оилавий муносабатлар сифат жиҳатидан янгиланади ва “трансмилий оила” шаклида бўлса-да, ўз ҳаётийлигини сақлаб қолади [11].

Бунга қарама-қарши равишда, оилавий кадриятлар деформацияси оиланинг ички тузилмаси, ахлоқий-маънавий негизлари ва асосий функцияларининг миграция ҳамда масофа таъсирида салбий томонга ўзгаришини англатади. Бу жараёнда кадриятлар тизимида “узилиш” ёки “бўшлиқ” юзага келиб, институтнинг инқирозига замин яратади. Ота-она ва фарзанд ўртасидаги ҳиссий алоқаларнинг сусайиши (58,7% ҳолатда), “ижтимоий етимлик” феноменининг кучайиши (64,3% ҳолатда) ҳамда садоқат ва масъулият каби ахлоқий меъёрлардан воз кечиш деформациянинг яққол кўринишларидир. Бунинг оқибатида оилавий барқарорлик йўқолади, ажримлар сони ортиб, ҳар 7-8 никоҳдан бири барбод бўлади ва авлодлар давомийлиги хавф остида қолади.

Таққослаш жадвали

Мезон	Трансфор- мация	Деформация
Жараён йўналиши	Эволюциявий, мослашувчан	Инқирозли, бузилишга мойил
Ижтимоий натижа	Янги оила моделларининг шаклланиши	Оилавий муносабатларнинг заифлашуви
Қад- риятлар ҳолати	Бойитилади ёки қайта форматланади	Йўқотилади ёки сохталаштирилади
Мигра- циядаги мисоли	Рақамли мулоқот орқали алоқани сақлаш	“Масофавий оила”да ҳиссий узилиш ва хиёнат

Таққослаш жадвалига асосланиб айтадиган бўлсак, трансформация жараёни эволюциявий ва мослашувчан йўналишга эга бўлиб, янги оила моделларининг шаклланишига, кадриятларнинг қайта форматланишига ва рақамли мулоқот орқали алоқаларнинг сақланишига хизмат қилади. Деформация эса инқирозли ва бузилишга мойил бўлиб, муносабатларнинг заифлашуви, кадриятларнинг йўқотилишига ҳамда “масофавий оила”да ҳиссий узилиш ва хиёнат ҳолатларининг юзага келишига сабаб бўлади. Хулоса қилиб айтганда, миграция таъсиридаги ўзгаришларни фақат “деформация” деб эмас, балки оиланинг замонавий шароитда омон қолишга интилаётган “трансформацияси” сифатида ҳам таҳлил қилиш муаммога нисбатан конструктив ижтимоий ечимлар таклиф қилиш имконини беради.

ХУЛОСА

Ташқи миграция жараёнларининг оилавий кадриятлар барқарорлигига таъсирини ўрганиш бўйича олиб борилган социологик таҳлиллар натижасида бир қатор тизимли хулосаларга келинди. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, миграция таъсирида аънавий оилавий кадриятлар деформацияга учрамоқда, хусусан, жамиятда индивидуаллик ва моддий манфаатдорликнинг ўсиши кузатилмоқда. Эркалар миграцияси натижасида аёллар зиммасига оила бошқаруви ва моддий таъминот каби қўшимча масъулиятлар юкланиб, аънавий гендер роллари трансформацияга учрамоқда. Узоқ муддатли миграция “масофавий оила”ларда руҳий ажралиш феноменини келтириб чиқариб, эр-хотин ва ота-бола

ўртасидаги ҳиссий алоқаларнинг сусайишига сабаб бўлмоқда. Болалар тарбиясида ота ёки она иштирокининг камайиши фарзандларнинг ижтимоийлашуви ва руҳий саломатлигига салбий таъсир кўрсатмоқда, бу ҳолат респондентларнинг 64,3 фоизда қайд этилган. Моддий фаровонликнинг ошиши (72,1%) оила иктисодий ҳолатини яхшиласа-да, маънавий ва ҳиссий барқарорлик учун диний-миллий қадриятлар ҳамда рақамли коммуникация асосий таянч бўлиб хизмат қилмоқда.

Миграция шароитида оила институтини мустаҳкамлаш мақсадида ижтимоий сиёсат йўналишида мигрантлар ва уларнинг оила аъзоларига ижтимоий, ҳуқуқий ва психологик ёрдам кўрсатишнинг институционал механизмларини, жумладан, маҳалла ва давлат идоралари ҳамкорлигини кенгайтириш зарур. Хориждан қайтган мигрантларни жамиятга самарали мослаштириш учун уларнинг бандлигини таъминлаш ва тадбиркорлик ташаббусларини молиявий қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, мигрант оилалари учун масофавий психологик консултация ва ижтимоий хизматлар кўрсатувчи рақамли платформаларни ривожлантириш тавсия этилади.

Педагогик ёндашувлар доирасида таълим тизими ва ОАВ орқали ёшлар онгида оиланинг муқаддаслиги ва ота-оналик масъулияти ҳақидаги миллий қадриятларни замонавий усулларда тарғиб қилиш лозим. Мигрант оилаларида масофадан туриб фарзанд тарбиясини ташкил этиш бўйича ота-оналарнинг педагогик ва рақамли кўникмаларини ошириш, шунингдек, ота-онаси миграцияда бўлган болаларнинг таълим олиши ва бўш вақтини мазмунли ташкил этишда маҳалла ва мактабнинг ўзаро ижтимоий шериклигини кучайтириш долзарб вазифадир. Ушбу чора-тадбирларнинг амалга оширилиши глобал миграция жараёнлари шароитида миллий оилавий қадриятларни сақлаб қолиш ва жамиятнинг ижтимоий барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 15 сентябрдаги ПҚ-4829-сон “Хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 1 мартдаги ПҚ-149-сон “Хорижда вақтинча меҳнат фаолиятини амалга ошираётган фуқаролар ва уларнинг оила аъзоларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 17 октябрдаги ПҚ-367-сон “Хорижда меҳнат фаолиятини амалга ошириш жараёнларини тартибга солишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 17 октябрдаги ПФ-162-сон “Миграция жараёнларини бошқариш тизимини ислоҳ қилиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Статистика агентлиги. 2023 йилдаги никоҳлар ва ажримлар статистикаси бўйича йиллик ҳисобот.
6. Abdurazzokovych S.N., Salimova Z.I. Demographic and Migration Processes in Central Asia and Their Impact on Uzbek Ethnogenesis // *Obrazovanie Nauka i Innovatsionnye Idei v Mire*. – 2024. – Vol. 55, no. 5. – Pp. 20-26.
7. Jabbarov U. Fathers’ roles within the family: tradition and transition // *Mental Enlightenment Scientific Methodological Journal*. – 2024. – Vol. 5, no. 07. – Pp. 84-95.
8. Namanovna A. The negative effect of population migration on the family environment // *Ilmiy Jurnallar Konferensiyasi*. – 2023.
9. Rashidova M.K., Buranova N.A. Family values a key factor in preserving traditions and identity // *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*. – 2025. – Vol. 6, no. 5. – Pp. 7-10.
10. Ruzimova N.M. Migratsiyaning oilaviy qadriyatlarga ta’siri: xalqaro va mahalliy tendensiyalar tahlili // *Central Asian Journal of Education and Innovation*. – 2025. – Vol. 4, Issue 7. – Pp. 137-144.
11. Ruzimova N.M. The concept of family values: theoretical foundations and their role in social life // *Oriental Journal of History, Politics and Law*. – 2025. – Pp. 166-177.
12. Ruzimova N.M. Yoshlar ongi va migratsiya jarayoni o’rtasidagi o’zaro bog’liqlik: konseptual yondashuvlar // *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*. – 2025. – Vol. 2, Issue 7. – Pp. 153-160.
13. UNESCO. Inclusive Societies Programme: Migration and cultural dialogue reports, 2021.

KARIMOV Abdumannof Abdujabborovich
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

O‘ZBEKISTON VA IORDANIYA SIYOSIY-IJTIMOIIY MUNOSABATLARINING O‘RNATILISHI VA RIVOJLANISHI

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF POLITICAL AND SOCIAL RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND JORDAN

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПОЛИТИКО-СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ИОРДАНИЕЙ

Annotatsiya. Maqola O‘zbekiston Respublikasi bilan Iordaniya o‘rtasida diplomatiya munosabatlari o‘rnatilishi hamda siyosiy, iqtisodiy, madaniy hamkorlikning rivojlanish tendensiyalari tahlil etilgan. Xususan, 2025-yilning 25-26-avgust kunlari Samarqand shahri shaharda bo‘lib o‘tgan Prezident Shavkat Mirziyoyev va Iordaniya Hoshimiylar Podshohligi Podshohi Abdulla II ibn al-Husayn o‘rtasidagi rasmiy muzokaralar natijasida imzolangan 15 ta ikki tomonlama hujjat mazmuni hamda ikki mamlakat o‘rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqqani ichib berilgan.

Kalit so‘zlar. O‘zbekiston, Iordaniya, hamkorlik, siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabat, diniy bag‘rikenglik.

Annotation. The article analyzes the establishment of diplomatic relations between the Republic of Uzbekistan and Jordan and the development trends in political, economic, and cultural cooperation. In particular, the content of 15 bilateral documents signed as a result of official negotiations between President Shavkat Mirziyoyev and King Abdullah II ibn al-Hussein of the Hashemite Kingdom of Jordan, which took place in Samarkand on August 25-26, 2025, and the fact that they brought relations between the two countries to a new level are discussed.

Keywords. Uzbekistan, Jordan, cooperation, political, economic, cultural relations, religious tolerance.

Аннотация. В статье анализируются этапы становления дипломатических отношений между

Республикой Узбекистан и Иорданией, а также ключевые тенденции развития политического, экономического и культурно-гуманитарного сотрудничества. Особое внимание уделяется итогам официальных переговоров Президента Шавката Мирзиёева и Короля Иорданского Хашимитского Королевства Абдаллы II ибн аль-Хусейна, состоявшихся в Самарканде 25–26 августа 2025 года. Рассматривается содержание 15 подписанных двусторонних документов, которые способствовали выводу межгосударственного взаимодействия на качественно новый уровень.

Ключевые слова: Узбекистан, Иордания, сотрудничество, политические, экономические, культурные отношения, религиозная толерантность.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi bilan Iordaniya o‘rtasida diplomatiya munosabatlari o‘rnatilgach, siyosiy, iqtisodiy, madaniy hamkorlik rivojlana boshladi. 1993-yil fevralda Iordaniya shahzodasining O‘zbekistonga tashrifi va 1996-yilda O‘zbekiston Respublikasining Tashqi ishlar va Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirliklari delegatsiyalarining Iordaniya ga rasmiy tashrifi chog‘ida savdo va iqtisodiy hamkorlik, samolyotlar qatnovi to‘g‘risidagi bitimlar imzolandi [1].

1994-yildan ikki mamlakat o‘rtasida savdo-sotiq aloqalari boshlandi. 2000-yilda O‘zbekiston Respublikasi bilan Iordaniya o‘rtasidagi tovar aylanmasi 13,7 ming AQSh dollarini tashkil qildi. Iordaniyadan O‘zbekistonga yog‘ va moy, qandshakar, kakao, qandolat va sabzavot mahsulotlari, qora va rangli metallar va ulardan tayyorlangan buyumlar, optika asboblari, mebel va boshqalar keltiriladi. O‘zbekiston tomoni turli xizmatlar ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasida Iordaniya sarmoyadorlari ishtirokidagi 14 korxona faoliyat ko‘rsatadi. Shundan 6 tasi qo‘shma korxona, 8 tasi 100 % iordan investitsiyasi bo‘lgan korxonadir. Iordaniyaning „Global Biznes“ kompaniyasi O‘zbekiston Respublikasida o‘z vakolatxonasini ochgan va ilg‘or texnologiyalar marketingi, savdo-sotiq hamda maslahat xizmati ko‘rsatish bilan shug‘ullanadi. 1996-yilda Toshkentda Iordaniya maqsulotlari ko‘rgazmasi o‘tkazildi. Unda Iordaniya ning ko‘pgina shirkatlari va ishbiarmonlari qatnashdi.

Toshkent oliy maktablarida o‘nlab iordan talabalari o‘qimoqda. Podshohlikning ko‘pgina fuqarolari O‘zbekiston Respublikasida fan nomzodi dissertatsiyasini yoqlab ketgan [2].

Bundan tashqari, 2007-yilning avgust oyidan buyon podshohlik fuqarosi Luay Abu G'azzala rahbarlik qilayotgan O'zbekistonning Iordaniyadagi faxriy konsuli instituti faoliyat yuritmoqda.

ASOSIY QISM

O'zbekiston va Iordaniya o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatilganidan buyon oliy darajadagi siyosiy muloqotlar asosan xalqaro maydonlarda uchrashuvlar, telefon orqali muloqotlar va yuqori darajadagi tashriflar almashish formatida olib borilmoqda.

So'nggi yillarda ikki tomonlama aloqalar yangi sur'atga ega bo'ldi. Tomonlar o'zaro manfaatli muhim salohiyatga tayangan holda hamkorlikni kengaytirish va chuqurlashtirish istagini namoyon etmoqda.

2025-yilda O'zbekiston tashqi ishlar vaziri Baxtiyor Saidov boshchiligidagi mamlakatimiz delegatsiyasi Ammanga tashrif buyurdi va unda Prezident Shavkat Mirziyoyevning Podshoh Abdulla II ibn al-Husaynga samimiy tilaklari yetkazildi. Delegatsiya Iordaniya Podshohi Abdulla II ibn al-Husayn tomonidan qabul qilindi, Bosh vazir o'rinbosari, tashqi ishlar vaziri Ayman as-Safadiy bilan muzokaralar, shuningdek, sarmoya, oliy ta'lim, vaqflar, islom ishlari va muqaddas qadamjolar vazirliklari rahbariyati, yirik kompaniyalar vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazdi.

Diplomatik pasport egalari uchun viza rejimini bekor qilish to'g'risidagi bitim, shuningdek, Tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida 2025-2027-yillarga mo'ljallangan qo'shma hamkorlik dasturi imzolangan e'tiborli natijalardan biri bo'ldi. Bu qadamlar o'zaro munosabatlarni tizimli qilish va ularni yangi bosqichga olib chiqish istagini namoyon etadi.

O'zbekiston, odatda, ochiqlik va ko'p vektorli tashqi siyosat yo'nalishini namoyish etmoqda. Rasmiy Toshkentning so'nggi yillarda Yaqin Sharq mamlakatlari bilan o'zaro aloqalari faol rivojlanmoqda, bu, xususan, Ko'rfaz arab davlatlari hamkorlik kengashiga a'zo mamlakatlar bilan 2020-2023-yillarda o'zaro tovar ayirboshlash hajmi qariyb besh baravarga oshganida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekistonning Islom hamkorlik tashkiloti, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti va boshqa xalqaro tuzilmalar kabi ko'p tomonlama formatlardagi ishtiroki O'zbekiston-Iordaniya munosabatlarini chuqurlashtirish uchun qo'shimcha platforma yaratmoqda.

O'zbekiston va Iordaniya o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik nisbatan kamtarona darajada qolmoqda, biroq tomonlar uni faollashtirish strategiyasini belgilab olgan. Jumladan, 2024-yilda o'zaro tovar ayirboshlash hajmi qariyb 4,6 million AQSh dollarini tashkil etdi. Iordaniya O'zbekistonga farmatsevtika mahsulotlari, kimyo mahsulotlari, asbob-uskunalar va mashinalar yetkazib beryapti, O'zbekiston esa mis, quritilgan mevalar, yong'oq va to'qimachilik mahsulotlarini eksport qiladi.

Ikki mamlakat investitsiya, sanoat va savdo vazirlari o'rtasidagi 2025-yildagi muzokaralar hamkorlikni kengaytirishga tayyor ekanliklarini tasdiqladi. Tovarlarining ikki mamlakat bozorlariga chiqishini soddalashtiradigan imtiyozli savdo bitimini imzolash, tog'-kon sanoati, jumladan, fosfatlar, mis va boshqa foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlash sohasida hamkorlikni rivojlantirish, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatidagi aloqalarni mustahkamlash, farmatsevtika, to'qimachilik, yengil sanoat va raqamli iqtisodiyot jabhalarida qo'shma loyihalarni amalga oshirish muhim yo'nalishlar qatoriga kiradi [3].

Tadbirkorlar o'rtasida to'g'ridan to'g'ri aloqalarni yo'lga qo'yish, tarmoq ko'rgazmalari, biznes-forumlar va savdo missiyalarini tashkil etish bo'yicha O'zbekiston-Iordaniya ishbilarmonlar kengashini tashkil etish niyati alohida ahamiyatga ega. Iordaniya, shuningdek, o'zining qulay geografik joylashuvidan O'zbekiston tovarlarining Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika bozorlariga chiqishi uchun xab sifatida foydalanishni taklif qilmoqda. O'zbekiston va Iordaniya o'rtasidagi aloqalar chuqur tarixiy asosga ega. Har ikki davlatni islom madaniyati, umumiy tarixiy meros va ko'p asrlik diniy va madaniy almashinuv an'analari birlashtiradi. Bu o'ziga xos ishonch va o'zaro tushunish muhitini yaratadi hamda ikki tomonlama munosabatlarning gumanitar jihati uchun, ayniqsa muhimdir.

Madaniy-gumanitar hamkorlikning istiqbolli yo'nalishlari qatoriga akademik almashinuvlarni kengaytirish, qo'shma ta'lim dasturlari va talabalar uchun stipendiyalar ajratish, umumiy tarixiy-madaniy merosga bag'ishlangan festivallar, ko'rgazmalar va konferensiyalar o'tkazish, islomshunoslik, ilohiyotshunoslik, tarix va arxeologiya sohasidagi hamkorlik, sog'liqni saqlash, shu jumladan qo'shma tibbiy dasturlar va teletibbiyot sohasida tajriba almashish kiradi.

Ma'naviy qadriyatlarning yaqinligi uzoq muddatli hamkorlik uchun mustahkam poydevor

yaratmoqda, bunda madaniy almashinuvlar umumiy rivojlanishning ajralmas qismiga aylanmoqda [4].

Iordaniya vakillari so'nggi yillarda O'zbekistonda o'tkazilgan xalqaro madaniy tadbirlarda, jumladan, Xalqaro maqom san'ati festivali (2018-yil sentabr, Shahrisabz) va Xalqaro hunarmandchilik festivali (2019-yil sentabr, Qo'qon)da faol ishtirok etdi.

Albatta, O'zbekiston va Iordaniya o'zaro ishonch, umumiy madaniy qadriyatlar va bir-birini to'ldiradigan iqtisodiy salohiyatga asoslangan manfaatli hamkorlikni yo'lga qo'yishga qodir. Rejalashtirilgan tashabbuslarning amalga oshirilishi nafaqat hamkorlikni chuqurlashtirish, balki uni Yaqin Sharq va Markaziy Osiyoda barqarorlik va taraqqiyotning muhim omiliga aylantiradi.

2025-yilning 25-26-avgust kunlari Samarqand shahri shaharda bo'lib o'tgan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev va Iordaniya Hoshimiylar Podshohligi Podshohi Abdulla II ibn al-Husayn o'rtasidagi rasmiy muzokaralar ana shunday global jarayonning navbatdagi yorqin namunasi bo'ldi [5].

Tashrif yakunida qabul qilingan qo'shma bayonot va imzolangan 15 ta ikki tomonlama hujjat nafaqat ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqadi, balki Markaziy Osiyo – Yaqin Sharq hamkorligidagi yangi geosiyosiy tendensiyalar uchun ham poydevor bo'lishiga shubha yo'q.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Yangi O'zbekiston so'nggi yillarda ochiq eshiklar siyosatini faol amalga oshirib, tashqi siyosatda muvozanat va pragmatizmni ustuvor qilayotgan davlat sifatida xalqaro maydonda yil sayin mavqei yuksalmoqda. Iordaniya esa Yaqin Sharqda siyosiy barqarorlik va diplomatik faolligi bilan ajralib turadi. Ikki mamlakatning bir-birini geosiyosiy sherik sifatida ko'ra boshlashi mintaqaviy barqarorlik, xavfsizlik va iqtisodiy hamkorlikni ta'minlashda o'zaro ishonchning o'sganidan dalolatdir.

Ikki mamlakat o'rtasidagi muzokaralar yakunida qator masalalarda hujjat imzolandi. Xususan, Ekstraditsiya to'g'risidagi bitim va viza rejimini bekor qilish bo'yicha kelishuvlar xavfsizlik, huquqiy hamkorlik va insonlar o'rtasidagi muloqotni chuqurlashtirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, investitsiyalarni o'zaro rag'batlantirish va himoya qilish to'g'risidagi bitim, hamda qo'shma komissiya tuzish haqidagi kelishuv ikki tomonlama iqtisodiy munosabatlarning tizimli va uzviy tarzda rivojlanishini ta'minlaydi. Iordaniya

– Yaqin Sharq bozorlariga yo'l, O'zbekiston esa Markaziy Osiyodagi strategik iqtisodiy makon sifatida bir-biri uchun manfaatli hisoblanadi. Ayniqsa, turizm, qishloq xo'jaligi va logistika sohalaridagi kelishuvlar amaliyotda tez samara berishi kutilmoqda.

Qolaversa, tovarlar va transport vositalari harakati to'g'risidagi ma'lumotlarni onlayn almashish to'g'risidagi bayonnoma raqamli hamkorlik va chegara orqali tijorat faoliyatining samaradorligini oshirishga qaratilgan zamonaviy yondashuv namunasi hisoblanadi.

Shu bilan birga oliy ta'lim va ilmiy tadqiqotlar sohasida hamkorlik to'g'risidagi bitim ikki mamlakat yoshlari va olimlari o'rtasidagi muloqotni kuchaytiradi. Bu hamkorlik kelgusida yangi ilmiy loyihalar, akademik almashinuvlar va texnologik innovatsiyalarning asosiga aylanishi mumkin.

Din ishlari bo'yicha idoralararo memorandum esa madaniy va ma'naviy muloqotning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Islom sivilizatsiyasida ulkan o'ringa ega bo'lgan har ikki davlatning bu sohadagi hamkorligi diniy bag'rikenglik va ma'naviy taraqqiyotga asoslangan siyosatning ifodasidir.

Samarqand muzokaralari natijasida shakllangan hujjatlar paketi – bu shunchaki diplomatik tashrif emas, balki strategik sheriklik sari dadil qadam bo'ldi. Davlat tashrifi doirasida qabul qilingan amaliy chora-tadbirlar rejasi esa hujjatlar qog'ozda qolib ketmasligini, balki real natijalarga yo'naltirilganini ko'rsatadi.

Tashrifning yuksak darajadagi ramziy va amaliy ahamiyatini namoyon etgan muhim voqealardan yana biri davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevga Iordaniyaning oliy mukofoti "An-Nahda" (Renessans) ordeni bilan taqdirlangani bo'ldi [6].

Iordaniya Podshohi Abdulla II tomonidan shaxsan topshirilgan ushbu mukofot nafaqat ikki davlat rahbarlari o'rtasidagi shaxsiy ishonch va do'stona munosabatning ifodasi, balki strategik hamkorlikning qadrlanayotganidan dalolat beradi. Prezidentimiz bu mukofotni ko'p qirrali hamkorlikni kengaytirish borasidagi umumiy sa'y-harakatlarimizning munosib e'tirofi, shuningdek, mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini yaratayotgan O'zbekiston xalqiga do'stona munosabat va hurmat ifodasi sifatida qabul qildi.

Umuman, tashrif doirasida 15 ta ikki tomonlama hujjat imzolandi, jumladan:

– ekstraditsiya to'g'risida bitim;

- investitsiyalarni o‘zaro rag‘batlantirish va himoya qilish to‘g‘risida bitim;
- qo‘shma komissiya tuzish to‘g‘risida bitim;
- viza talablarini bekor qilish to‘g‘risida bitim;
- oliy ta‘lim va ilmiy tadqiqotlar sohasida hamkorlik to‘g‘risida bitim;
- turizm sohasida hamkorlik to‘g‘risida bitim;
- havo qatnovi to‘g‘risidagi hukumatlararo bitimga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida bayonnom;
- tovarlar va transport vositalari harakati to‘g‘risidagi dastlabki ma‘lumotlarni onlayn almashish to‘g‘risida bayonnom;
- qishloq xo‘jaligi sohasida hamkorlik to‘g‘risida bitim;
- o‘simliklar karantini va himoyasi sohasida hamkorlik to‘g‘risida bitim;
- veterinariya sohasida hamkorlik to‘g‘risida bitim;
- standartlashtirish, metrologiya va muvofiqlikni baholash sohasida memorandum;
- din ishlari bo‘yicha anglashuv to‘g‘risida idoralararo memorandumlar;
- Iordaniya Hoshimiylar Podshohligi Podshohi Abdulla II ibn al-Husaynning davlat tashrifi davomida erishilgan kelishuvlarni amalga oshirish bo‘yicha amaliy chora-tadbirlar rejasi [6].

Bu e‘tirof keyingi sakkiz yilda O‘zbekistonning xalqaro siyosiy maydonda tobora faol, mustaqil va ezgu g‘oyalarga tayanayotgan siyosatini xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinayotganidan dalolat beradi. Ushbu yaqinlashuv nafaqat ikki tomonlama manfaatlar, balki keng mintaqaviy hamkorlik, xavfsizlik va barqaror taraqqiyot uchun ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Iordaniya va O‘zbekiston ko‘plab sohalarida hamkorlik qilganidek, diniy sohada ham hamkorlikni yo‘lga qo‘ymoqda. Har ikki davlat diniy bag‘rikenglik sohasida nafaqat o‘z mamlakatlarida balki dunyoda namuna bo‘ladigan ishlarni bajarib kelmoqda. Jumladan, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturidan kelib chiqadigan vazifalarni bajarishda O‘zbekiston Respublikasi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitasi tomonidan, 2024-yil 15-16 oktabr kunlari Toshkent va Xiva shaharlarida “Islom – tinchlik va ezgulik dini” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya tashkil etildi. Anjumanda O‘zbekiston va 22 ta xorijiy davlatdan 200 nafardan ortiq diniy soha xodimlari ishtirok etdi. Ushbu tadbir yakuni bo‘yicha musulmon mamlakatlarining olim va mutaxassislari ishtirokida ekstremizm, radikalizm

va terrorizmga qarshi kurash samaradorligini yanada oshirish, ilmiy raddiyalar berish metodologiyasini takomillashtirish masalalari bo‘yicha Xiva deklaratsiyasi qabul qilindi.

XULOSA

O‘zbekiston-Iordaniya diniy sohadagi munosabatlari izchil rivojlanib borayotganligi ikki davlatning diniy bag‘rikenglik sohasidagi tajribalarini o‘zaro almashish bilan birga, musulmon olamiga va dunyoga diniy bag‘rikenglik bo‘yicha muhim namuna bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, 2025-yilning 25-26-avgust kunlari Iordaniya Hoshimiylar Podshohligi Podshohi Abdulla II ibn al-Husayn O‘zbekistonga davlat tashrifi ikki mamlakat o‘rtasidagi aloqalarni yangi bosqichda olib chiqdi. Ikki davlat o‘rtasida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohada imzolangan jami 15 ta hujjatlar orasida “Din ishlari bo‘yicha anglashuv to‘g‘risida idoralararo memorandumlar” ham alohida o‘rin tutadi. Mazkur hujjatning amaliy ifodasi sifatida Din ishlari bo‘yicha qo‘mitasi, O‘zbekiston musulmonlari idorasi, O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi vakillaridan iborat delegatsiya 2025-yil sentabr oyida Iordaniyaga tashrif buyurdi hamda diniy-ma‘rifiy soha xodimlarining ta‘lim va malaka oshirish jarayonlarini tashkil etish bo‘yicha erishilgan kelishuvlar ikki davlatning diniy bag‘rikenglik borasidagi munosabatlarini har tomonlama rivojlantirib borayotganligi ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston — Iordaniya munosabatlari // https://uzpedia.uz/pedia/ozbekiston__iordaniya_munosabatlari
2. O‘zbekiston va Irdaniya munosabatlari // https://uzpedia.uz/pedia/ozbekiston__iordaniya_munosabatlari
3. O‘zbekiston va Iordaniya ikki tomonlama hamkorlik istiqbollarini muhokama qildi // <https://www.uzdaily.uz/uz/post/4826>
4. O‘zbekiston – Iordaniya munosabatlarida yangi bosqich // <https://milliykontent.uz/posts/ozbekiston-iordaniya-munosabatlarida-yangi-bosqich>
5. O‘zbekiston-Iordaniya: Hamkorlikning yangi ufoqlari sari // <https://dunyo.info/uz/actual/uzbekistan-iordaniya-k-novym-gorizontam-sotrudnichestva>
6. O‘zbekiston va Iordaniya ikki tomonlama hamkorlik istiqbollarini muhokama qildi // <https://dunyo.info/uz/actual/turkiyadan-munosabat-%D0%8Ezbekiston-va-iordaniya-mushtarak-manaviy-va-tarihiy-ildizlarga-ega-davlatlar>

NIGMATOV Xikmatulla

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Zamonaviy axborot-kommunikatsiya
texnologiyalari kafedrasida professori,
texnika fanlari doktori*

RAXMANOV Qurbon Sodikovich

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Zamonaviy axborot-kommunikatsiya
texnologiyalari kafedrasida mudiri,
texnika fanlari nomzodi, dotsent*

IZOMOVA Oyista Ilxom qizi

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Zamonaviy axborot-kommunikatsiya
texnologiyalari kafedrasida laboranti*

KIBERHUJUMLARNI ANIQLASH VA ULARDAN HIMOYALANISHDA INTELLEKTUAL TIZIMNI QO'LLASH USULLARI

МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СИСТЕМ ДЛЯ ОБНАРУЖЕНИЯ И ЗАЩИТЫ ОТ КИБЕРАТАК

METHODS OF APPLYING INTELLIGENT SYSTEMS FOR DETECTING AND PROTECTING AGAINST CYBERATTACKS

Annotatsiya. Mazkur maqolada kompyuter va telekommunikatsiya tarmoqlari orqali kirib kelayotgan kiberhujumlarni aniqlash hamda ularning salbiy oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan zamonaviy intellektual himoya tizimlarini qo'llash masalalari yoritilgan. Tadqiqot doirasida IDS/IPS asosida ishlovchi an'anaviy himoya mexanizmlarini sun'iy intellekt va mashinani o'rganish algoritmlari bilan integratsiyalash orqali real vaqt rejimida tarmoq trafigin tahlil qilishga mo'ljallangan intellektual aniqlash tizimi ishlab chiqilgan. Maqolada tarmoq hujumlarining asosiy turlari, ularning xususiyatlari hamda zamonaviy kiberxavfsizlik tahdidlariga xos bo'lgan murakkab xatti-harakatlarni aniqlash imkonini beruvchi anomaliya aniqlash, tahdidlarni tasniflash va bashoratlash usullari tahlil qilingan. Eksperimental tadqiqotlar natijalari taklif etilayotgan usulning aniqlik darajasi va tezkorlik ko'rsatkichlari mavjud himoya vositalariga nisbatan yuqoriroq ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek,

ishlab chiqilgan intellektual tizim turli tashkilot va korxonalarda tarmoq orqali kelayotgan tahdidlarni operativ aniqlash hamda ularni real vaqt rejimida bartaraf etishda samarali qo'llash imkoniyatiga ega ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kiberxavfsizlik, kiberhujumlar, IDS/IPS tizimlari, sun'iy intellekt, mashinali o'rganish, tarmoq trafigin tahlil qilish, noan'anaviy xatti-harakatlarni aniqlash, tahdidlarni tasniflash, real vaqtli monitoring, intellektual himoya tizimi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы применения современных интеллектуальных систем защиты для обнаружения кибератак, поступающих через компьютерные и телекоммуникационные сети, а также для снижения их негативных последствий. В рамках исследования разработана интеллектуальная система обнаружения, предназначенная для анализа сетевого трафика в режиме реального времени на основе интеграции традиционных механизмов защиты IDS/IPS с алгоритмами искусственного интеллекта и машинного обучения. В статье проанализированы основные типы сетевых атак, их особенности, а также методы обнаружения аномалий, классификации угроз и прогнозирования, позволяющие выявлять сложные поведенческие модели, характерные для современных киберугроз. Экспериментальные результаты показывают, что предлагаемый метод обеспечивает более высокие показатели точности и быстродействия по сравнению с существующими средствами защиты. Обоснована возможность эффективного применения разработанной интеллектуальной системы в различных организациях и на предприятиях для оперативного выявления сетевых угроз и их нейтрализации в режиме реального времени.

Ключевые слова: кибербезопасность, кибератаки, системы IDS/IPS, искусственный интеллект, машинное обучение, анализ сетевого трафика, выявление необычного поведения, классификация угроз, мониторинг в реальном времени, интеллектуальная система защиты.

Annotation. This paper addresses the application of modern intelligent security systems for detecting cyberattacks originating from computer and telecommunication networks and mitigating their negative impacts. An intelligent detection system is developed by integrating traditional IDS/IPS mechanisms with artificial intelligence and machine learning algorithms to enable real-time network traffic analysis. The study examines the main types of network attacks and their characteristics, as well as methods for

anomaly detection, threat classification, and prediction that make it possible to identify complex behavioral patterns typical of contemporary cyber threats. Experimental results demonstrate that the proposed approach achieves higher accuracy and faster response compared to existing security solutions. Furthermore, the effectiveness of the developed intelligent system for real-time detection and mitigation of network threats in various organizations and enterprises is substantiated.

Keywords: cybersecurity, cyberattacks, IDS/IPS systems, artificial intelligence, machine learning, network traffic analysis, identifying unusual behaviors, threat classification, real-time monitoring, intelligent security system.

KIRISH

Hozirgi kunda barchaga ma'lumki, dunyodagi barcha sohalarida eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolgan kiberxavfsizlikni ta'minlash hisoblanadi. Xalqaro Internet kompyuter tarmoqlari orqali axborot tizimlariga kirib kelayotgan har xil turdagi hujumlarning soni milliondan oshib ketmoqda.

Kiberhujumlarning keskin o'sishi: 2025-yilning 1-choragida har bir tashkilotga kiberhujumlar 47% ga o'sib, o'rtacha haftalik 1925 ta hujumga yetdi [5].

Eng ko'p ta'sirlangan sohalar: Ta'lim sohasida eng ko'p hujumlar qayd etildi, haftalik 4484 ta hujum, undan keyin hukumat va telekommunikatsiya sohalarida mos ravishda 2678 va 2664 ta hujum qayd etildi.

Mintaqaviy hujumlarning o'sishi: Afrikada haftalik 3286 ta hujum bilan eng yuqori o'rtacha ko'rsatkich qayd etildi, Lotin Amerikasida esa o'tgan yilga nisbatan eng katta o'sish 108% ni tashkil etdi.

To'lov dasturlari sonining keskin o'sishi: To'lov dasturlari soni 126% ga o'sdi, Shimoliy Amerika global hodisalarning 62% ni tashkil etdi va iste'mol tovarlari va xizmatlar eng ko'p nishonga olingan soha bo'ldi.

Shunday hujumlarni tashkil qilishda ular axborot tizimining zaif tomonlaridan foydalanib amalga oshiradilar. Har qanday xaker foydalanuvchining ilovasiga har xil turdagi viruslarni yoki qandaydir zararli dasturlarni yuboradi.

Bunday hujumlarning turlarini bir necha turga bo'lish mumkin. Masalan, troyan, tarmoq qurtlarini, makro viruslar va boshqa dasturiy vositalar yoki har xil turdagi hujumlar bo'lishi mumkin. Bularga

esa DoS (Denial of Service) va DDoS (Distributed Denial of Service), Fishing, SQL in'eksalar, XSS (cross-site scripting), Botnetlar, Brutfors hujumlari (Brute-force), MITM (man-in-the-middle), Supply Chain Attacks, Zero-Day va boshqalar bo'lishi mumkin [1].

Bundan tashqari, firibgarlar Davlat portallari orqali fuqorolarning pul mablag'larini undirmoqdalar. Hozirgi kunga kelib dunyoda ularning kiberhujumlaridan keltirilgan moliyaviy zararlari 10 trillion dollardan oshib ketdi. Bularning zararlari nafaqat iqtisodiy, balki ma'naviy va siyosiy bo'lishi mumkin.

Bulardan qanday qilib himoyalaniish mumkin? - degan savol tug'iladi. Albatta bunday hujumlardan 100% himoyalaniish juda ham qiyin hisoblanadi. Lekin, o'zingizning axborot tizimingizni xavfsizligini ta'minlash uchun quyidagi usullarni qo'llasangiz kiberhujumlardan ancha himoyalangan bo'lishingiz mumkin [2-3].

1. Antivirus dasturlarini yangilab turish.
2. Murakkab parollardan foydalanish.
3. Tarmoq ekranlarini qo'llash.
4. VPN tarmoqlarni qo'llash.
5. Muntazam dasturiy vositalarni yangilab turish.
6. Muhim ma'lumotlarni himoyalaniish aloqa kanallaridan yubormaslik.
7. Ikki yoki ko'p faktorli autentifikatsiyalardan foydalanish.
8. Tarmoqda o'tayotgan havolalarni tekshirib turish va boshqalar.

Ushbu kiberhujumlarning turlarini va ulardan himoyalaniish usullarini keltirganimizdan maqsad bizning akademiyamizdagi "Islom iqtisodiyoti va xalqaro munosabatlar", "Mumtoz sharq filologiyasi" va "Islomshunoaslik" fakultetlaridagi kafedralarida pedagogik faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilari uchun barchaga ma'lum bo'lgan ma'lumotlar sifatida keltirilgan.

ASOSIY QISM

Bizning "Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" kafedrasida olib borilayotgan va amaliy ilmiy natijalar olingan quyidagi ilmiy tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz. Eng asosiylaridan biri bu telekommunikatsiya tarmoqlari orqali kirib kelayotgan hujumlarning turini IDS/IPS tizimlari orqali aniqlash va ularni bartaraf etish uchun Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishga

asoslangan usul ishlab chiqilgan. Tadqiqotda hozirgi kunda ishlanayotgan an'anaviy xavfsizlik usullarini yengib o'tishga qodir bo'lgan murakkab kiber tahdidlar muammosi ko'rib chiqilgan. Mashinaviy o'rganish algoritmlari va real vaqtli tarmoq trafiginii tahlil qilishni birlashtiruvchi intellektual tizim ishlab chiqilgan [4].

Bu tizim orqali potentsial hujum turlarini, xatti-harakatlarini aniqlash natijasida ularni bartaraf etish yo'llari va tajriba asosida olingan ilmiy tadqiqot natijalari keltirilgan. Olingan eksperimental natijalarning tahlili bugungi kunda barchaga ma'lum bo'lgan himoya vositalariga nisbatan aniqlik darajasining va javob olish tezligining yuqori ekanligini ko'rsatdi. Taklif etilayotgan usul va ishlab chiqilgan algoritm har xil turdagi tashkilotlar va korxonalarda kompyuter tarmoqlari orqali kelayotgan tahdidlarni aniqlash, ma'naviy yoki iqtisodiy zarar keltirishi mumkin bo'lgan hollarda operativ real vaqtda bartaraf etish uchun qo'llash taklif etilgan. Hozirgi kunda kompyuter tarmoqlari orqali kirib kelayotgan hujumlarning yuqorida keltirilgan turlarini tadqiq qilish asosida yaratilgan bilimlar bazasini kengaytirish, ushbu hujumlarning iqtisodiy keltirishi mumkin bo'lgan zararlarini modellashtirish ishlari bilan davom ettirilmoqda.

Bulardan tashqari, tarmoqlar orqali kelayotgan ma'lumotlarni butunligini va soxtaligini aniqlash, bulut servislari ma'lumotlarni himoyalash, sun'iy intellekt yordamida anomaliyalarni aniqlash, shubhali IP manzillarni aniqlash, hamda kirayotgan habarlarni filtrlash, hamda tahdidlarni aniqlab boshqarish usullari ustida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bularni bajarishda kiberhujumlarni aniqlashda kirib kelayotgan raqamli ma'lumotlarni tahlil qilishda zamonaviy dasturiy vositalar yaratish va sun'iy intellekt tizimini qo'llash asosida amalga oshiriladi.

Mashinani o'rgatish va Sun'iy intellekt kiberhujumlarni tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu texnologiyalar quyidagilarga imkon beradi:

1. Noan'anaviy xatti-harakatlarni aniqlash.

Sun'iy intellekt modellari kiberhujum mavjudligini ko'rsatishi mumkin bo'lgan og'ishlarni aniqlash uchun foydalanuvchilar va tizimlarning kundalik xatti-harakatlarini tahlil qilishi mumkin. Masalan, trafikning keskin o'sishi DDoS hujumidan dalolat berishi mumkin.

2. Tahdidlar tasnifi. Algoritmlar turli xil hujumlarni tarixiy ma'lumotlar asosida tasniflashi

mumkin, bu esa yangi hodisalarga tezroq javob berish imkonini beradi. Masalan, ilgari sodir bo'lgan hujumlar misolida o'qitilgan tizimlar o'xshash patternlarni yangi ma'lumotlarda avtomatik ravishda aniqlay oladi.

3. Bashoratlash. Mashinada o'qitish o'tmishdagi hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlar asosida modellarni o'rgatish va potentsial zaifliklarni tahlil qilish orqali yuzaga kelishi mumkin bo'lgan hujumlarni oldindan aytib berishga yordam beradi.

4. Tahlilni avtomatlashtirish. Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish jarayonini avtomatlashtirishi, hujumlarni aniqlash va ularga javob berish uchun zarur bo'lgan vaqtni sezilarli darajada qisqartirishi mumkin.

Mashinada o'qitish va sun'iy intellektning bir qator usullari mavjud bo'lib, ular kiberhujumlar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilishda faol qo'llaniladi. Jumladan:

– **Neyron tarmoqlar.** Ma'lumotlardagi murakkab patternlarni tasniflash va aniqlash uchun foydalaniladi. Chuqur neyron tarmoqlar, ayniqsa, katta ma'lumotlar to'plamini tahlil qilishda samarali bo'lib, yuqori darajadagi anomaliyalarni aniqlay oladi.

– **Klaster usullari.** Ma'lumotlarni o'xshashlikka qarab guruhlash imkonini beradi, bu esa ilgari noma'lum hujum turlarini topishga yordam beradi.

– **Qoidalarga asoslangan modellar.** Olingan yutuqlarga qaramay, oldindan belgilangan qoidalardan foydalanadigan tizimlar kiberhujumlarga qarshi kurashda muhim vositalar bo'lib qolmoqda.

Ko'pgina tashkilotlar o'zlarining kiberxavfsizligini yaxshilash uchun mashinada o'qitish va Sun'iy intellekt usullarini qo'llaydilar. Masalan, Darktrace kabi kompaniyalar real vaqt rejimida tahdidlarni aniqlaydigan va ularga javob beradigan «raqamli immunosistemalar»ni yaratish uchun algoritmlardan foydalanadilar. Yana bir misol, tadqiqotchilar va amaliyotchilarga o'z modellarni haqiqiy kiberhujum stenariylarida sinab ko'rish imkonini beruvchi CICIDS ochiq ma'lumotlar to'plamidan foydalanish.

Mashinada o'qitish va Sun'iy intellekt usullaridan foydalangan holda kiberhujumlar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish ko'p istiqbolli soha bo'lib, kiberhujumlarga qarshi kurashish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Texnologiyalar rivojlanishi bilan biz axborot

va infratuzilmani himoya qilish uchun yanada ilg'or vositalar paydo bo'lishini kutishimiz mumkin. Biroq, imkoniyatlar ortishi bilan mas'uliyat ham ortadi - bu tizimlarni axloqiy me'yorlarni hisobga olgan holda yaratish va ularni manipulyatsiyadan himoya qilish zarur hisoblanadi.

XULOSA

Demak, telekommunikatsiya va kompyuter tarmoqlari orqali kirib kelayotgan kiberhujumlarni aniqlash hamda ularning salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun sun'iy intellekt va mashinani o'rganish texnologiyalariga asoslangan intellektual himoya tizimlarini qo'llash imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, IDS/IPS tizimlarini intellektual algoritmlar bilan integratsiyalash real vaqt rejimida tarmoq trafigini chuqur tahlil qilish, murakkab va yashirin xulq-atvoriy andozalarga ega bo'lgan kiber tahdidlarni erta bosqichda aniqlash hamda ularga tezkor javob berish imkonini yaratadi.

O'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar taklif etilayotgan yondashuv an'anaviy, faqat signatura va qoidalarga asoslangan himoya vositalariga nisbatan aniqlik darajasi va javob berish tezligi bo'yicha samaraliroq ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, ishlab chiqilgan intellektual tizim turli tashkilot va korxonalarning tarmoq infratuzilmalarida real sharoitda qo'llash uchun mos bo'lib, ma'naviy va iqtisodiy zarar keltirishi mumkin bo'lgan tahdidlarni operativ bartaraf etish imkonini beradi. Kiberhujumlarni aniqlashda neyron tarmoqlar, klasterlash algoritmlari va qoidalarga asoslangan modellarni birgalikda qo'llash yuqori natijalar beradi, bunday gibrid yondashuv zamonaviy kiberxavfsizlik tizimlari uchun istiqbolli yechim deyish mumkin.

Bundan tashqari, noan'anaviy xatti-harakatlarni aniqlash, tahdidlarni tasniflash va bashoratlash mexanizmlarini yagona intellektual platforma doirasida birlashtirish tarmoq xavfsizligini boshqarish jarayonini avtomatlashtirishga xizmat qiladi. Kelgusida olib boriladigan tadqiqotlar tarmoq hujumlari bo'yicha bilimlar bazasini kengaytirish, hujumlarning ehtimoliy iqtisodiy zararini modellashtirish, bulutli infratuzilmalar uchun moslashtirilgan intellektual himoya mexanizmlarini ishlab chiqish hamda real tarmoq muhitida katta hajmdagi ma'lumotlar asosida o'qitiladigan modellarni takomillashtirishga yo'naltiriladi. Shu orqali

Sun'iy intellektga asoslangan kiberxavfsizlik tizimlarining ishonchliligi va barqarorligini yanada oshirish mumkin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nigmatov X., Raxmanov Q.S. Improving the Efficiency of Information Security in the Construction and Operation of Various Control Systems. International conference "Modern Problems of Applied Science and Engineering", May 2-3. 2024.
2. Nigmatov X., Izomova O.I. Axborot uzatish tarmoqlarining samaradorligini oshirish algoritmi // Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. Toshkent, 2024-yil 17-may. – B. 106-09.
3. Nigmatov X., Izomova O.I. Kompyuter tarmoqlaridagi hujumlarni sun'iy intellekt yordamida aniqlash va avtomatik bartaraf etish // «Islom tafakkuri» jurnali. – Toshkent, 2025. – № 2.
4. Nigmatov X., Izomova O.I. Detection and automatic mitigation of computer network attacks using artificial intelligence // Science and innovation international scientific journal. Volume 4 Issue 5 may 2025 ISSN: 2181-3337 | scientists.uz <https://doi.org/10.5281/zenodo.15422019>.
5. <https://blog.checkpoint.com/research/q1-2025-global-cyber-attack-report-from-check-point-software-an-almost-50-surge-in-cyber-threats-worldwide-with-a-rise-of-126-in-ransomware-attacks/>

XODJAYEVA Mavlyuda Sabirovna

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi,
Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari
kafedrası dotsenti, texnika fanlari nomzodi*
m.xodjayeva@iiau.uz

NAJMIDINOVA Munira Muxamadovna

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Axborot xavfsizligi yo'nalishi 1-bosqich magistranti*
muniranajmidinova303@gmail.com

BLOCKCHAIN TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TIBBIY VA FITNES MA'LUMOTLARNI XAVFSIZ SAQLASH TIZIMI

НАДЕЖНАЯ СИСТЕМА ХРАНЕНИЯ МЕДИЦИНСКИХ И ФИТНЕС-ДАННЫХ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ БЛОКЧЕЙН

A SECURE STORAGE SYSTEM FOR MEDICAL AND DATA BASED ON BLOCKCHAIN TECHNOLOGY

Annotatsiya. Ushbu maqolada aholining tibbiy va fitnes ma'lumotlarini xavfsizligini ta'minlash va bunda blockchain texnologiyalarining ahamiyati chuqur tahlil etiladi. Zamonaviy texnologiyalar davrida aholi orasida turli gadjetlar va qurilmalar yordamida salomatlik to'g'risidagi ma'lumotlarning taqdim etilishi ularning yirik elektron bazalari shakllanishiga olib kelmoqda. Bu esa o'z navbatida ma'lumotlar xavfsizligiga e'tibor qaratish zaruratini keltirib chiqaradi. Blockchain texnologiyalari bunday vaziyatda samarali yechimlardan biri hisoblanadi. Maqolada blockchain texnologiyalarining nazariy asoslari, texnologik xususiyatlari, jahon va O'zbekiston amaliyotida foydalanish holati, mavjud muammolar va yechimlar, afzalliklari keltirilgan. Tadqiqot natijalari asosida raqamli platformalarda salomatlik va fitnes ma'lumotlari xavfsizligini blockchain texnologiyalari vositasida oshirish bo'yicha ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: blockchain, salomatlik, fitnes, xavfsizlik, gadjet, raqamli, platforma, texnologiya, tibbiy ma'lumotlar, mijoz, innovatsiyalar, aqlli qurilmalar, shifrlash, maxfiylik.

Аннотация. В данной статье представлен углубленный анализ обеспечения безопасности медицинских и фитнес-данных населения, также важность технологии блокчейн.

В эпоху современных технологий предоставление информации о здоровье населению с помощью различных гаджетов и устройств приводит к формированию их больших электронных баз данных. В статье представлены теоретические основы, технологические особенности, применение существующие проблемы, решения, а также преимущества технологии блокчейн. Также представляется информация безопасности данных здоровье и фитнесе на цифровых платформах, при использования технологии блокчейн.

Ключевые слова: блокчейн, здоровье, фитнес, безопасность, гаджет, цифровой, платформа, технология, медицинские данные, клиент, инновации, умные устройства, шифрование, конфиденциальность.

Abstract. This article presents an in-depth analysis of the security of public health and fitness data, as well as the importance of blockchain technology.

In the era of modern technology, the provision of public health information via various gadgets and devices has resulted in the creation of large electronic databases. The article presents the theoretical foundations, technological features, practical applications, existing challenges, solutions, and advantages of blockchain technology. It also discusses the security of health and fitness data on digital platforms using blockchain technology.

Keywords: blockchain, health, fitness, security, gadget, digital, platform, technology, medical data, client, innovation, smart devices, encryption, privacy.

KIRISH

Ma'lumki, 2023-yil oxirida, prezidentning IT Park'ga tashrifidan so'ng sog'liqni saqlashni raqamlashtirish vazifasi topshirildi. Kompaniyaning raqamli sog'liqni saqlash platformasini yaratish bo'yicha operator va mas'ul etib tayinlanishi davlat rahbarining tegishli qarorida belgilangan. Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi aholi turmush tarzi, salomatligi va kun tartibiga o'z ta'sirini sezilarli darajada oshirmoqda. Turli gadjetlar va qurilmalar foydalanish natijasida katta miqdordagi ma'lumotlar to'planib bormoqda. So'nggi yillarda raqamli sog'liqni saqlash tizimlari, aqlli fitnes qurilmalari (smart watch, fitness tracker) va mobil ilovalar keng tarqaldi. Ushbu texnologiyalar yurak urishi, qon bosimi, jismoniy faollik, uyqu nazorati, ovqatlanish balansi, motivatsiya tizimi, sog'liq monitoringi, shaxsiy tavsiyalar kabi muhim ma'lumotlarni doimiy ravishda yig'adi. Biroq, ushbu ma'lumotlar

ko‘pincha markazlashgan serverlarda saqlanib, kiberhujumlar, ruxsatsiz kirish va ma‘lumotlar sizib chiqishi xavfiga duch kelmoqda. Shu sababli, ma‘lumotlarni xavfsiz, o‘zgartirib bo‘lmaydigan va foydalanuvchi nazorati ostida saqlash masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ushbu muammoni hal etishda blockchain texnologiyasi samarali yechim sifatida qaralmoqda.

MUHOKAMA

Avvalo, Sog‘liqni saqlash ilovalari – bu sog‘liqni saqlash bilan bog‘liq xizmatlar va ma‘lumotlarni taqdim etishda yordam beradigan smartfon va planshetlar kabi mobil qurilmalar uchun mo‘ljallangan ilovalardir. Raqamli sog‘liqni saqlash platformalari va qurilmalari inson salomatligini samarali nazorat qilish, jismoniy faollikdarajalarini ko‘rsatish, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va rag‘batlantirishda samaralini beradi. Bu jarayonda raqamli platformalar insonning sog‘ligi va turmush tarzi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni yig‘adi, tahlil qiladi va qayta ishlaydi. O‘z navbatida ushbu ma‘lumotlarning xavfsizligiga jiddiy tahdidlar mavjud. Blokcheyn texnologiyasi sog‘liqni saqlash sohasida ma‘lumotlarni boshqarish, to‘lovlarni amalga oshirish, maxfiylikni ta‘minlash va sug‘urta jarayonlarini yaxshilash imkonini beradi. U raqamli aktivlar bilan bog‘liq nizolarni hal qilishda ham qo‘llanilishi mumkin.

Bugungi kunda ko‘plab nufuzli tashkilotlar allaqachon blockchain texnologiyasini sog‘liqni saqlash yechimlari, ya‘ni, bemorlarning ahvolini yaxshilash uchun qo‘llay boshlashdi.

Hozirgi kunda bir qator davlatlar blockchain texnologiyasini tibbiy ma‘lumotlar xavfsizligini ta‘minlash uchun muvaffaqiyatli qo‘llamoqda. Misol tariqasida:

1. Estoniya – Global Lider. Estoniya 2016-yilda blockchain texnologiyasini milliy miqyosda tibbiy ma‘lumotlarni himoya qilish uchun joriy qilgan birinchi davlatdir. 2005-yildan beri Estoniya to‘liq o‘zaro muvofiqlikka erishgan va bu yo‘nalishda dunyoda yagona davlatdir, tibbiy ma‘lumotlarning 99 foizi raqamlashtirilgan va blockchain texnologiyasi orqali himoyalangan.

Tizimning asosiy xususiyatlari:

Estoniya Guardtime kompaniyasi bilan hamkorlikda Keyless Signature Infrastructure (KSI) blockchain texnologiyasini qo‘llaydi, bu faqat xesh-funktsiya kriptografiyasidan foydalangan holda

ma‘lumotlar autentifikatsiyasini ta‘minlaydi va markazlashgan ishonch organlariga bog‘liq emas.

40 milliondan ortiq tibbiy hujjat – jumladan, tashrif xulosalari, yo‘nalishlar, laboratoriya hisobotlari va protseduralar – bu tizimda saqlanadi va sog‘liqni saqlash mutaxassislari har bir bemorning sog‘ligi haqida to‘liq tasavvurga ega.

Bemorning yagona tibbiy yozuvlari va rentgen tasvirlari butun Estoniya bo‘ylab talab qilinganida mavjud bo‘lib, tibbiyot mutaxassislarga bemorning to‘liq tibbiy tarixini real vaqt rejimida ko‘rish imkonini beradi.

Xavfsizlik va nazorat: Barcha kirish tafsilotlari avtomatik ravishda qayd etiladi va bemor o‘z ma‘lumotlariga kim kirganini ko‘rishi mumkin. Bemorlar istalgan tibbiyot mutaxassisiga, hatto o‘zlarining oila shifokoriga ham o‘z ma‘lumotlariga kirishni rad etish huquqiga ega.

Natijalar: 2024-yilda Estoniya Raqamli Sog‘liqni Saqlash Indeksida 1-o‘rinni egalladi, 99% tibbiy ma‘lumotlar raqamlashtirilgan, 97% retseptlar raqamli formatda. 95% dan ortiq shifoxonalar va shifokorlar tomonidan ishlab chiqarilgan ma‘lumotlar raqamlashtirilgan va fuqarolar o‘zlarining tibbiy yozuvlari, retseptlar va eng mos tibbiy mutaxassisga oson kirish imkoniyatiga ega.

2. Birlashgan Arab Amirliklari (BAA). BAA, ayniqsa Dubay, blockchain texnologiyasini tibbiyotga joriy etishda faol pozitsiyani egallagan.

Dubai Blockchain Strategy: 2016-yilda boshlangan Dubai Blockchain Strategy bilan BAA 2020-yilga kelib birinchi blockchain asosida ishlaydigan hukumatga aylanishni maqsad qilgan va tibbiy yozuvlarni o‘z ichiga olgan asosiy hukumat jarayonlarini blockchain‘ga ko‘chirish dasturlari allaqachon sinovdan o‘tkazilmoqda.

Milliy platforma: 2020-yil 2-fevralda Sog‘liqni Saqlash va Oldini Olish Vazirligi (MoHAP) blockchain asosida ishlaydigan platformani ishga tushirdi, u bemorlar ma‘lumotlari, farmatsevtika, sog‘liqni saqlash muassasalari va sog‘liqni saqlash mutaxassislari haqidagi ma‘lumotlarni saqlashi mumkin.

NABIDH tizimi: 2024-yil noyabr holatiga ko‘ra, Dubai Sog‘liqni Saqlash Idorasining NABIDH (Network & Analysis Backbone for Integrated Dubai Health) tashabbusi 9.47 milliondan ortiq bemor yozuvlarini birlashtirdi va 1,300 dan ortiq tibbiyot muassasalarini uladi.

Dubayning 81% tibbiyot mutaxassislari tizimga faol ulangan.

Bemor nazorati: Blockchain asosidagi portal bemorlarga tizimda qanday ma'lumotlarni almashishni va u bilan kim bilan baham ko'rishni hal qilish imkonini beradi, bu esa ma'lumotlar tizimlarining o'zaro muvofiqligini bemor maxfiyligini buzmasdan ta'minlaydi.

Iqtisodiy ta'sir: BAA har yili 77 million soat ish samaradorligini tejashni, chunki ma'lumotlarni qo'lda qayta ishlashga kamroq vaqt sarflanishini va har yili 398 million bosma hujjatni tejashni prognoz qilmoqda, bu esa yiliga 11 milliard AED (2 milliard AQSh dollari) tejashga teng.

3. AQSh – MedRec Loyihasi. MIT Media Lab va Beth Israel Deaconess Medical Center MedRec deb nomlangan blockchain asosidagi tizimni sinovdan o'tkazdi, bu elektron tibbiy yozuvlarni qayta ishlash uchun ishlatiladi.

Tizim xususiyatlari: MedRec bemorga to'liq, o'zgarimas jurnal va muassasalar va davolanish joylarida tibbiy ma'lumotlariga kirish imkoniyatini beradi. Tizim bemor va shifokor o'rtasidagi munosabatlarni smart kontraktlar yordamida boshqaradi va avtentifikatsiya, ma'lumotlarni qidirib olish, mavjud yozuvlar uchun yangilanishlarni kuzatish, ma'lumotlarni kiritish va baham ko'rishni boshqaradi.

Yechim bemorlarga, tibbiyot xodimlari, shifoxonalar, ixtisoslashtirilgan xususiy klinikalar, mintaqaviy shoshilinch tibbiy yordam markazlari va sug'urta kompaniyalariga blockchain tibbiy yozuvlariga xavfsiz kirishni ta'minlaydi.

ASOSIY QISM

An'anaviy markazlashgan tibbiy ma'lumotlar saqlash tizimlari ko'plab kamchiliklarga ega: ular buzilishga moyil, ma'lumotlar bir nuqtada to'planadi va bemorlar o'z ma'lumotlariga to'liq nazorat qila olmaydilar. Markazlashgan serverlar kiberhujumchilar uchun jozibali nishondir. 2023-yilda dunyo bo'yicha 133 million tibbiy yozuv buzilgan. Shuningdek, bemorning tibbiy tarixi turli muassasalarda alohida saqlanadi va ularni birlashtirish qiyin. Bu shifokorlarning bemor kasallik tarixi haqida to'liq klinik manzarani ko'rishiga to'sqinlik qiladi. Boshqa tomonda esa ko'pincha bemorlar o'z tibbiy ma'lumotlariga kim kirganini bilmaydilar va ularni boshqara olmaydilar. Vaholanki tibbiy yozuvlar o'zgartirilishi yoki tahrif

qilinishi mumkin, bu noto'g'ri davolashga olib kelishi mumkin.

Lekin bu muammoning birinchi qismi xolos. Bizga ma'lumki, bugungi kunda zamonaviy wearable qurilmalar (smart soatlar, fitness-brasletlar) ko'plab foydali ma'lumotlar to'playdi: yurak urishi, uyqu sifati, kundalik harakatlar, kaloriyalar sarfi va boshqalar. Ushbu ma'lumotlar shifokorlarga bemorning umumiy sog'lig'i haqida to'liqroq tasavvur berishi mumkin. Ammo hozirgi paytda bu ma'lumotlar asosan qurilma ishlab chiqaruvchining serverlarida saqlanadi va tibbiy tizimlar bilan integratsiya qilinmagan. Tibbiy va fitness ma'lumotlarini birlashtirib, yagona xavfsiz tizimda saqlash profilaktik tibbiyotni rivojlantirishga, kasalliklarni erta aniqlashga va bemorlarni individual davolash rejalarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Tibbiy va fitness ma'lumotlar shaxsiy va maxfiy hisoblanadi. Ularning noto'g'ri qo'llanishi quyidagi muammolarga olib kelishi mumkin:

- shaxsiy hayot daxlsizligining buzilishi;
- noto'g'ri tashxis va davolash;
- sug'urta yoki ish beruvchilar tomonidan diskriminatsiya;
- moliyaviy va obro'ga zarar.

Blockchain texnologiyasi ushbu muammolarga innovatsion yechim taqdim etadi. Blockchain tarmog'idagi barcha kommunikatsiyalar kriptografiya tamoyillari bo'yicha faoliyat yuritadi, ya'ni ma'lumotlar bazasiga har qanday o'zgartirish kiritish haqiqiylik tekshiriladi, soxtalashtirish imkonsiz, barcha axborot yuboruvchilar va oluvchilar isentifikatsiya qilinadi, tarmoqqa yangi blokni sanksiyasiz kiritishni iloji yo'q. (A.Taniyev, 2021) Dastlab kriptovalyutalar uchun ishlab chiqilgan bo'lsa-da, blockchain hozirda tibbiyot, moliya, ta'lim va boshqa ko'plab sohalarda qo'llanilmoqda. Ushbu maqolada biz blockchain texnologiyasi asosida tibbiy va fitness ma'lumotlarni xavfsiz saqlash tizimini yaratish imkoniyatlari va afzalliklarini ko'rib chiqamiz.

Blockchain — bu ma'lumotlarni bloklar ko'rinishida saqlovchi va ularni kriptografik bog'lovchi markazlashmagan reyestrdir. Har bir blok oldingi blokning xesh qiymatini o'z ichiga oladi, bu esa ma'lumotlarni soxtalashtirishni deyarli imkonsiz qiladi.

Blockchainning asosiy xususiyatlari:

- Markazlashmaganlik – ma'lumotlar yagona serverda emas, balki tarmoq ishtirokchilari

o'rtasida tarqatiladi;

- O'zgarmaslik (immutability) – bir marta kiritilgan ma'lumotni o'zgartirish mumkin emas;

- Shaffoflik – barcha tranzaksiyalar tarmoq orqali tekshiriladi;

- Kriptografik himoya – ma'lumotlar maxsus shifrlash algoritmlari bilan himoyalangani.

Blokcheynni an'anaviy ma'lumotlar bazalaridan (masalan, bank serverlari) ajratib turadigan to'rtta asosiy xususiyat mavjud:

1. Markazlashmaganlik (Decentralization): Tizimni boshqaradigan yagona markaz, bank yoki hukumat mavjud emas. Ma'lumotlar tizimga ulangan barcha kompyuterlarda (tugunlarda) nusxalanadi va saqlanadi.

2. O'zgarmaslik (Immutability): Tizimga kiritilgan ma'lumotni orqaga qaytarib bo'lmaydi. Agar biror xatolik bo'lsa, uni tuzatish uchun yangi operatsiya kiritilishi kerak, lekin eski yozuv baribir tarixda qoladi.

3. Shaffoflik (Transparency): Blokcheyn tarmog'idagi barcha ishtirokchilar operatsiyalar tarixini ko'rish imkoniyatiga ega (ommaviy blokcheynlarda). Bu firibgarlik ehtimolini kamaytiradi.

4. Xavfsizlik (Security): Ma'lumotlar kriptografik usullar bilan himoyalangani. Har bir blok o'zining noyob "barmoq izi"ga (xesh) ega.

Blokcheynda barcha ma'lumotlar yig'ilib boradi va muntazam to'ldirib boriladigan ma'lumotlar bazasini shakllantiradi. Ushbu ma'lumotlar bazasidan hech narsani o'chirib bo'lmaydi yoki bloklarni almashtirib/o'zgartirib bo'lmaydi. [A.Taniyev, 2021]

Blokcheyn qanday ishlashini tasavvur qilish uchun oddiy bir misolni ko'rib chiqamiz (Masalan, A shaxs B shaxsga pul o'tkazmoqda):

1. So'rov yuborish: Foydalanuvchi tranzaksiyani (ma'lumotni) amalga oshirishni so'raydi.

2. Tarmoqqa uzatish: Bu so'rov blokcheyn tarmog'idagi barcha kompyuterlarga (P2P tugunlarga) yuboriladi.

3. Tasdiqlash (Validatsiya): Tarmoqdagi kompyuterlar maxsus algoritmlar yordamida tranzaksiyaning haqiqiyiligini tekshiradi (masalan, yuboruvchida yetarli mablag' bor-yo'qligini).

4. Blok yaratish: Tasdiqlangan tranzaksiya boshqa tranzaksiyalar bilan birlashtirilib, yangi ma'lumotlar bloki hosil qilinadi.

5. Xesh (Hash) yaratish va zanjirga ulash: Yangi blokka o'zidan oldingi blokning noyob kodi (xesh) qo'shiladi. Bu ularni bir-biriga zanjir kabi bog'laydi.

6. Yakunlash: Yangi blok zanjirga qo'shiladi va tranzaksiya muvaffaqiyatli amalga oshgan hisoblanadi. Endi bu ma'lumot barcha foydalanuvchilarning bazasida yangilanadi.

Blockchain faqat kriptovalyuta emas. U logistika, tibbiyot, saylov jarayonlari va mualliflik huquqlarini himoya qilish jarayonlarida faol qo'llanilmoqda. Blokcheyn — bu internet paydo bo'lganidan keyingi eng katta texnologik inqiloblardan biri hisoblanadi. U shaffoflik, xavfsizlik va tezlikni ta'minlash orqali dunyo iqtisodiyoti va boshqaruv tizimini tubdan o'zgartirish salohiyatiga ega. Garchi bugungi kunda uning ishlashida energiya sarfi va qonuniy tartibga solish bilan bog'liq muammolar bo'lsa-da, kelajakda jamiyatdagi raqamlashtirish jarayonlari aynan blokcheyn ustiga qurilishi kutilmoqda. [A.Taniyev, 2021]

Blokcheynning eng katta afzalliklaridan biri bu buzilishdan himoyalangan raqamli reyestr yaratish qobiliyatidir. Bu tibbiy ma'lumotlarining aniq, o'zgartirilmagan va faqat vakolatli shaxslar uchun ochiq bo'lishini ta'minlaydi.

Ko'pgina wearable qurilmalar (smart soatlar, fitnes-brasletlar) sog'liqni saqlash ma'lumotlarini qayta ishlash va saqlash uchun markazlashtirilgan bulutli saqlashga tayanadi. Bulutli yechimlar qulaylikni taklif qilsa-da, ular jiddiy xavfsizlik xavflarini ham keltirib chiqaradi. Bulutli tizimdagi bitta buzilish millionlab foydalanuvchi yozuvlarini oshkor qilishi mumkin.

Markazlashtirilmagan saqlash usullariga o'tish xavfsizlikni sezilarli darajada oshirishi mumkin. Blokcheyn ma'lumotlarni bir nechta tugunlarga tarqatish orqali samarali alternativani taqdim etadi, bu esa xakerlarga barcha yozuvlarni bir vaqtning o'zida buzib kirishni deyarli imkonsiz qiladi.

Blockchain asosidagi tibbiy ma'lumotlar saqlash tizimi quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

Blockchain qatlami: Asosiy ma'lumotlar strukturasi va tranzaksiyalarni qayd etish mexanizmi. Bu qatlamda smart kontraktlar joylashgan bo'lib, ular kirish huquqlarini avtomatik boshqaradi.

Ma'lumotlar saqlash qatlami: Katta hajmdagi ma'lumotlar (tibbiy tasvirlar, video, to'liq tibbiy tarix) off-chain saqlanadi, masalan IPFS (InterPlanetary File System) yoki shifrlangan bulut xizmatlarida. Blockchain'da faqat bu ma'lumotlarning xeshlari va metama'lumotlari saqlanadi.

Identifikatsiya va autentifikatsiya qatlami: Foydalanuvchilarni tasdiqlash va ruxsat berish tizimi. Bu yerda ikki faktorli autentifikatsiya, biometrik identifikatsiya va raqamli imzolar qo'llaniladi.

API va integratsiya qatlami: Tashqi tizimlar (shifoxona tizimlari, laboratoriyalar, wearable qurilmalar) bilan o'zaro aloqa uchun interfeyslar.

Foydalanuvchi interfeysi qatlami: Bemorlar, shifokorlar, tibbiy muassasalar va boshqa ishtirokchilar uchun veb va mobil ilovalar.

Bemorning to'liq tibbiy tarixi blockchain tizimida strukturalashgan shaklda saqlanadi:

- Shaxsiy ma'lumotlar (shifrlangan)
- Tashxislar va davolanish tarixi
- Retseptlar va dorilar
- Allergiyalar va kontraindikatsiyalar
- Laboratoriya natijalari
- Tibbiy tasvirlar (rentgen, MRT, CT)
- Vaksinatsiya tarixi
- Operatsiyalar va protseduralar
- Genetik ma'lumotlar (agar mavjud bo'lsa)

Har bir yozuv vaqt tamg'asi, muallif identifikatori va raqamli imzo bilan ta'minlanadi.

Shuningdek, wearable qurilmalardan kelayotgan ma'lumotlar avtomatik ravishda tizimga yuklanadi:

- Kundalik qadam soni va masofa
- Yurak urish tezligi (tinch va jismoniy yuklanishda)
- Uyqu sifati va davomiyligi
- Kaloriyalarning sarfi
- Qon bosimi (agar qurilma o'lchasa)
- Qon tarkibidagi kislorod darajasi
- Stress darajasi
- Jismoniy mashqlar va ularning intensivligi

Quyida tibbiy ma'lumotlar uchun eng mos platformalar keltirilgan:

Hyperledger Fabric: Maxsus tibbiy ehtiyojlar uchun moslashtirilishi mumkin, private blockchain, yuqori samaradorlik. [<https://hyperledger-fabric.readthedocs.io/en/release-2.5/>, n.d.]

Ethereum: Keng qo'llaniladigan, smart kontraktlarni yaxshi qo'llab-quvvatlaydi, lekin

public versiyasi maxfiylik uchun mos emas (private Ethereum ishlatish mumkin).

Corda: Moliyaviy va tibbiy tizimlar uchun maxsus ishlab chiqilgan, konsorsium modelini qo'llab-quvvatlaydi.

Custom blockchain: To'liq nazorat, lekin ishlab chiqish qimmatligi yuqori.

O'zbekiston tibbiyotda blokcheynni joriy etish uchun zarur bo'lgan birinchi va eng qiyin bosqich — qog'ozdan raqamga o'tish jarayonini (Digitization) boshdan kechirmoqda. Internet tezligi oshishi, 5G joriy etilishi va ma'lumotlar markazlarining (Data Centers) ko'payishi bilan yaqin 3-5 yil ichida O'zbekiston ham Estoniya kabi "Blokcheyn tibbiy pasport" tizimiga o'tishi kutilmoqda. Shuningdek "elektron sog'liqni saqlash" tizimini keng joriy etish, yagona milliy standartlar asosida integratsiyalashgan axborot tizimlari va ma'lumotlar bazasi majmuasini yaratish bo'yicha alohida vazifalar ishlab chiqilmoqda. [[https://gov.uz/oz/ssv/pages/sog 'lini saqlash](https://gov.uz/oz/ssv/pages/sog%20lini%20saqlash) siyosati, 2024]

XULOSA

Blokcheyn texnologiyasi asosidagi bu tizim tibbiyotni "reaktiv" (kasal bo'lganda davolash) shaklidan "proaktiv" (kasallikni oldini olish va doimiy monitoring) shakliga o'tkazadi. Fitnes va tibbiy ma'lumotlarning xavfsiz birlashuvi insonlarga o'z sog'lig'ini to'liq nazorat qilish imkonini beradi. Mazkur maqolada raqamli sog'liqni saqlash platformalari va wearable qurilmalar orqali yig'ilayotgan tibbiy hamda fitnes ma'lumotlarining ahamiyati, ularni saqlash va boshqarishdagi dolzarb muammolar hamda ushbu muammolarga blockchain texnologiyasi asosida taklif etilayotgan yechimlar atroflicha tahlil qilindi. An'anaviy markazlashgan tibbiy ma'lumotlar tizimlari xavfsizlik, yaxlitlik va bemor nazorati nuqtai nazaridan yetarli darajada ishonchli emasligi, kiberhujumlar va ma'lumotlar soxtalashtirilishi xavfi yuqori ekani ko'rsatib berildi. Shuningdek, tibbiy va fitnes ma'lumotlarining alohida-alohida saqlanishi zamonaviy profilaktik va individual tibbiyot rivojiga to'sqinlik qilayotgani asoslab berildi.

Blockchain texnologiyasi esa markazlashmaganlik, o'zgarmaslik, shaffoflik va kriptografik himoya kabi xususiyatlari orqali tibbiy ma'lumotlarni xavfsiz, ishonchli va nazorat

qilinadigan muhitda saqlash imkonini beradi. Smart kontraktlar yordamida bemorlarning o'z ma'lumotlari ustidan to'liq nazoratga ega bo'lishi, kim va qachon ma'lumotlarga murojaat qilganini ko'rish imkoniyati ta'minlanadi. Off-chain saqlash yechimlari bilan birgalikda qo'llanganda, blockchain katta hajmdagi tibbiy va fitnes ma'lumotlarini samarali boshqarishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, tibbiy va fitnes ma'lumotlarini blockchain asosida yagona, xavfsiz va integratsiyalashgan tizimda saqlash kelajak sog'liqni saqlash tizimining muhim poydevorlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston uchun ham raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirish, huquqiy-me'yoriy bazani takomillashtirish va texnologik infratuzilmani rivojlantirish orqali yaqin yillarda blockchain asosidagi "raqamli tibbiy pasport" tizimiga o'tish real va istiqbolli yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi. [https://gov.uz/oz/ssv/pages/sog'lini-saqlash-siyosati, 2024]

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Taniyev A. Blokcheyn texnologiyasi va kriptovalyutalar. O'quv qo'llanma. Samarqand: SamDU, 2021.
2. Akbarov D.Y., Xasanov P.F., Xasanov X.P., Axmedova O.P., Xolimtayeva I.U. Kriptografiyaning matematik asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: Alohachi, 2018.
3. Usmonov B. Tibbiyotda axborot texnologiyalari. – Toshkent: Alohachi, 2019.
4. Mirzayev A., Raxmonov S. Elektron sog'liqni saqlash tizimlari va ularning xavfsizligi/Axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya, 2022, №3.
5. O'zbekiston Respublikasi SSV Elektron tibbiy yozuvlar va axborot tizimlari bo'yicha metodik qo'llanma. – Toshkent, 2023.
6. Qodirov Sh., Karimov M. Raqamli iqtisodiyot va blockchain texnologiyalari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
7. Agbo, C. C., Mahmoud, Q., & Eklund, J. M. (2019). Blockchain Technology in Healthcare: A Systematic Review. *Healthcare*, 7, 33-56. <https://doi.org/10.3390/healthcare7020056>
8. Al-Saqaf, W., & Seidler, N. (2017). Blockchain Technology for Social Impact: Opportunities and Challenges Ahead. *Journal of Cyber Policy*, 2, 338-354. <https://doi.org/10.1080/23738871.2017.1400084>
9. Benchoufi, M., & Ravaud, P. (2017). Blockchain Technology for Improving Clinical Research Quality. *Trials*, 18, 3-35. <https://doi.org/10.1186/s13063-017-2035-z>
10. Brodersen, C. et al. (2016). Blockchain: Securing a New Health Interoperability Experience. Accenture LLP.
11. Cresswell, K. M., Bates, D. W., & Sheikh, A. (2013). Ten Key Considerations for the Successful Implementation and Adoption of Large-Scale Health Information Technology. *Journal of the American Medical Informatics Association*, 20, 9-13. <https://doi.org/10.1136/amiajnl-2013-001684>
12. Nakamoto, S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. – 2008.
13. Kuo, T. T., Kim, H. E., Ohno-Machado, L. Blockchain distributed ledger technologies for biomedical and health care applications. – *Journal of the American Medical Informatics Association*, 2017.
14. Guardtime & Estonian eHealth Foundation Blockchain in Healthcare: Estonia's Digital Health System. – White Paper, 2018.
15. Deloitte Blockchain in healthcare: A new wave of innovation. – Deloitte Insights, 2020.
16. World Health Organization (WHO) Global strategy on digital health 2020–2025. – Geneva, 2020.
17. McKinsey & Company The future of healthcare: Blockchain and digital transformation. – 2021.
18. Zhang, P., White, J., Schmidt, D. C., Lenz, G., Rosenbloom, S. T. FHIRChain: Applying Blockchain to Securely and Scalably Share Clinical Data. – *Computational and Structural Biotechnology Journal*, 2018.
19. <https://gov.uz/oz/ssv/pages/sog-liqni-saqlash-siyosati>
20. <https://hyperledger-fabric.readthedocs.io/en/release-2.5/>

ЭГАМБЕРДИЕВА Гузал Акрамжановна
 Национальный университет Узбекистана
 Доктор философии по историческим
 наукам (PhD)
egamberdiyevag@bk.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

QORAQALPOG'ISTONDA TURIZMNING HOZIRGI HOLATI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN KARAKALPAKSTAN

Аннотация. В статье анализируются направления и особенности развития туризма в Республике Каракалпакстан в условиях социально-экономических преобразований. Рассматривается туристско-рекреационный потенциал региона, состояние инфраструктуры, роль экотуризма и культурно-познавательного туризма. Обосновывается необходимость комплексного подхода к устойчивому развитию отрасли как приоритетного фактора регионального развития.

Ключевые слова: туризм, Каракалпакстан, туристический потенциал, экотуризм, культурно-познавательный туризм, туристическая инфраструктура, устойчивое развитие, региональная экономика

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida turizm sohasining ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar sharoitidagi rivojlanish yo'nalishlari va xususiyatlari tahlil qilinadi. Mintaqaning turistik-rekreatsion salohiyati, infratuzilma holati, ekoturizm hamda madaniy-ma'rifiy turizmning roli yoritiladi. Turizmni barqaror rivojlantirishda kompleks yondashuv zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: turizm, Qoraqalpog'iston, turistik salohiyat, ekoturizm, madaniy-ma'rifiy turizm, turistik infratuzilma, barqaror rivojlanish, mintaqaviy iqtisodiyot

Annotation. The article analyzes the main directions and features of tourism development in the Republic of Karakalpakstan under socio-economic reforms. The region's tourism and recreational potential,

infrastructure conditions, and the role of ecotourism and cultural tourism are examined. The necessity of a comprehensive approach to sustainable tourism development as a priority for regional growth is substantiated.

Keywords: tourism, Karakalpakstan, tourism potential, ecotourism, cultural tourism, tourism infrastructure, sustainable development, regional economy

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации и активизации международных социально-экономических связей туризм становится одной из наиболее динамично развивающихся отраслей мировой экономики. Для многих регионов туризм выступает важным фактором экономического роста, повышения уровня занятости населения, развития инфраструктуры и сохранения культурного наследия. В этом контексте особый научный и практический интерес представляет развитие туризма в Республике Каракалпакстан — уникальном регионе Узбекистана, обладающем значительным природным, историческим и культурным потенциалом.

Каракалпакстан отличается богатым историко-культурным наследием, представленным археологическими памятниками древних цивилизаций, уникальными музеями, традициями и обычаями местного населения. Наряду с этим регион располагает особыми природными объектами, такими как плато Устюрт, пустынные и степные ландшафты, а также территория Приаралья, которая в последние годы становится объектом повышенного интереса в рамках развития экологического и научного туризма.

Несмотря на наличие значительных туристических ресурсов, уровень их вовлеченности в туристический оборот остается недостаточным. Это обусловлено рядом факторов, включая недостаточно развитую инфраструктуру, ограниченные инвестиции, а также необходимость формирования современного туристического имиджа региона. В связи с этим актуальной задачей является комплексное изучение современного состояния туристической отрасли Каракалпакстана, выявление ключевых проблем и определение перспективных направлений ее развития.

Целью данного исследования является анализ процессов развития туризма в Каракалпакстане, оценка его туристического потенциала и обоснование направлений дальнейшего устойчивого развития отрасли с учетом региональных особенностей и стратегических приоритетов социально-экономического развития.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Развитие туризма в Каракалпакстане имеет свои особенности и динамику. Регион обладает значительным потенциалом для развития промышленного и культурного туризма, однако к его возможностям не всегда используется должным образом. Также в Узбекистане предпринимаются меры по упрощению визового режима для привлечения большего числа иностранных туристов, что ожидается скажется и на Каракалпакстане.

Можно считать, что исторические корни туризма в Каракалпакстане сложились еще в начале прошлого века. Потому что люди, приехавшие в данный регион, посещали знаменитые музеи этого места, а также совершали паломничество на древние святыни. В 1928 году было создано Краеведческое общество Каракалпакстана, а в 1929 году в Турткульском Доме культуры была организована краеведческая выставка.

20 июля 1962 года Президиум РЦСПС принял решение «О дальнейшем развитии туризма», и на основании этого решения туристско-экскурсионное управление (ТЭУ) было преобразовано в Совет по туризму. В 1961-1970 годы возрастает внимание к развитию туризма в регионах Узбекистана, созданию секций, широкой пропаганде туризма, подготовке кадров. В 1968 году в Каракалпакской АССР туризмом занималось 346 человек, из них 9 судей, а 36 – получивших звание «Туристов СССР» [1; 46].

В целях развития туризма в республике 12 июля 1996 года было принято постановление Совета Министров Республики Каракалпакстан № 180/7 «О мерах по развитию туризма в Республике Каракалпакстан». В решении с учетом развития АО «Каракалпак Туризм» маршрутов Нукус-Ходжейли-Ургенч, Нукус-Кунград-Муйнак, Нукус-Элликкала-Турткуль,

Нукус-Беруний-Хива, Нукус-Чимбай-Тахтакупыр хакимам этих городов было поручено вопросы обеспечения гостей местами питания и встречи гостей на должном уровне [2].

В первые годы независимости в республике было зарегистрировано 237 памятников истории и культуры, из них 122 археологических, 16 архитектурных, 15 исторических и 4 памятника искусства, причем более 30% из них были расположены в Турткульском, Берунийском, Элликкалинском районах. На государственном учете было зарегистрировано 15 археологических, 4 архитектурных, 17 исторических, 2 монументальных памятника в Турткульском районе, 9 археолого-архитектурных, 5 историко-монументальных памятников в Берунийском районе, 22 археолого-архитектурных и 4 историко-монументальных памятника в Элликкалинском районе.

В целях развития зиярат туризма были посещены памятники «Султан Вайс Баба», «Норинджан Баба», «Мазлим Хан Сулув», «Шамун Наби», «Ишан Кала», «Чинар Баба», проведены работы по благоустройству вокруг данных памятников [3].

В Каракалпакстане зарегистрировано 288 объекта культурного наследия: 131 археологических, 24 архитектурных, 88 монументальных, 45 объектов, имеющих историческое значение [4]. На ее территории сохранились руины множества крепостных сооружений (кала) древнего и средневекового Хорезма. Только в Элликкалинском районе на левобережье Амударьи находятся следы двух сотен городищ. Наиболее известные из них: Аяз-кала, Джампык-кала, Топрак-кала, Койкырган-кала, Кызыл-кала, Кирк-киз-кала, Кумбаскан-кала, Гулдурсук кала, Кызыл кала [5].

Культовое сооружение Чилпык (II-IV вв., IX-XI вв), которое является дахмой, т.е. местом куда по зороастрийскому обычаю выносили умерших для очищения костей от мягких покровов также вошло в маршрут посещения туристов.

Одной из крупнейших достопримечательностей Древнего Хорезма стала Акшахан-кала. Впервые она была обнаружена в 1956 году Хорезмской археолого-этнографической экспедицией под руководством С.П.Толстова. Глубокое исследование памятника началось

в 1995 году совместной археологической экспедицией Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук АН Узбекистана под руководством В.Ягодина и Сиднейским университетом под руководством А.Беттс [6]. По своим размерам она превосходила все до этого найденные археологические объекты, площадь ее составила 42 га. Грандиозные масштабы памятника и монументальная архитектура дали возможность предположить, что это была одна из ранних столиц Древнего Хорезма. Городище было основано в III в. до н.э. Здесь были обнаружены фрагменты глиняной скульптуры с полихромной росписью, а также полихромная роспись по алебастровой грунтовке. Новые данные полученные в результате раскопок показали, что зороастрийские обряды были основой богатой и сложной царской и церемониальной жизни в Древнем Хорезме.

Среди природных объектов Каракалпакстана самые популярные среди приезжих туристов были плато Устюрт и Аральское море. Аральское море привлекало знаменитыми «Кладбищем кораблей». На причале на размещенных баннерах наглядно показано сокращение акватории Аральского озера, начиная с 1960-х до наших дней [7]. Его акватория составляла свыше 68 тыс. км². На сегодняшний день сохранилась лишь одна десятая его часть. Здесь также открыт Музей истории моря, находящийся близ Кладбища кораблей. В Муйнаке находится частный музей «Дом рыбака», рядом с которым находится гостевой дом [8].

Кроме того, в Каракалпакстане, который физически удален от преобладающих на востоке узбекской и таджикской культур, проще увидеть, прочувствовать и оценить культурную самобытность населяющих регион этнических меньшинств. Помимо каракалпаков здесь также проживают казахи, туркмены и представители других народов. На улицах Нукуса можно услышать множество различных языков.

В Музее истории каракалпакской литературы имени Бердаха и Музее истории и культуры Республики Каракалпакстан представлены экспонаты, преимущественно отображающие местную культуру. Памятники и мавзолеи увековечивают память местных героев и таких исторических деятелей, как Эрназар

Алакоз, Наринджан Баба и Абу Райхан Беруни. Каракалпакские ремесленники до сих пор изготавливают юрты, плетеные тростниковые ширмы, украшения и другие декоративные изделия, сохраняя традиции прикладного искусства. Туризм дает ремесленникам не только возможность диверсифицировать свои доходы за счет экскурсий по мастерским, проживания в юртах и продажи изделий, но и подтверждает, что их культурное наследие и мастерство имеют ценность и достойны передачи грядущему поколению.

В середине 70-ых годов XX века в Каракалпакстане насчитывалось более 1000 археологических памятников. А сегодня их осталось не более 150. То есть за этот сравнительно короткий промежуток времени исчезло столько памятников. И причина не только в экологической катастрофе, когда грунтовые воды способствуют их исчезновению путем коррозионных смылов, но и в человеческом факторе. Например, в том, что рядом с историческими местами проводятся посевные работы. Такое происходит на Гульдурсуне, на Топрак-кале, Гяур-кале. В результате эти памятники разрушаются. Не на одном из памятников нет специальных смотровых площадок, туристы вынуждены ходить буквально по стенам [9].

29 июля 2021 года Президент Республики Узбекистан принял постановление о выполнении специальной резолюции ООН. На основе этого документа определены семь направлений трансформации региона Аральского моря в зону экологических инноваций и технологий. Кроме того, ведутся работы по созданию «зеленых покрытий» в регионах и Республике Каракалпакстан. В 2021 году в результате этих мер на созданных 560 га зеленого покрытия, 375 тыс. га будут засажены деревьями. Организовывается посадка деревьев на 172 тыс. га землях лесного фонда в Каракалпакстане, в высохших регионах Аральского моря, в районах Приаралья Хорезмской, Бухарской и Навоийской областей и на 13 тыс. га горных, долинных и тугайских землях лесного фонда в других регионах [10].

Согласно Программе по развитию Приаралья на 2017-2021 год [11] были высажены пустынные кустарники, что позволило развивать в этих местах различные виды туристических

услуг, в том числе экстремальные, по пескам – на верблюдах, авторалли, автотуризм, лечебно-оздоровительный, которые могут привлечь инвесторов из числа туристов и дополнительные средства для решения экологического оздоровления зоны Арала. Также предлагалось зарубежным туристам самим высадить деревья их именного участия в сохранении экологии и спасения Арала.

В том числе, объекты этнического туризма – самобытная культура каракалпаков – большой интерес у туристов вызывают самобытные деревни, обычаи, праздники устного народного творчества (фольклора), фестивали с различными программами, национальные ремесла и другие виды прикладного искусства, особенно очень популярны и туристический привлекательны каракалпакские ремесла: ковроткачество, тиснение по коже 18 узоров, вязание, портные, резьба по дереву. Научно обосновано, что резьба по дереву, изготовление узоров из слоновой кости и другие ремесла заслуживают внимания иностранных туристов и нуждаются в поддержке, совершенствовании и популяризации.

В 2018 году Каракалпакстан посетили 43 тысячи 475 туристов, из которых 15 тысяч 274 прибыли из-за рубежа. Количество иностранных туристов по сравнению с 2017 годом увеличилось на 8246 человек, то есть на 85,0%. В разрезе стран доля туристов приходится на такие страны, как Франция (1510 человек), США (1304), Италия (1289), Россия (1019), Германия (928), Южная Корея (886), Великобритания (843), Китай (840) и Япония (661). Было замечено, что ряд стран с точки зрения количества туристов, за исключением стран, чей показатель был самым высоким в 2019 году, имеют большой энтузиазм по поводу страны каракалпаков и трагедии в Аральском море. Это Япония (998), Испания (867), Польша (732), Нидерланды (596), Швейцария (498), Австралия (474), Турция (393), Бельгия (366), Дания (255), Канада (232), Индия (177), Австрия (170), Чехия (167), Греция (145), Евросоюз (134), Украина (119), Норвегия (115). В целом, если в 2019 году в Республику Каракалпакстан прибыло 21399 туристов из 108 стран, то в 2020 году из-за пандемии их число сократилось в 11,8 раза (1803 туриста из 63 стран). Общеизвестно, что резкое

сокращение числа туристов в 2020 году связано с пандемией, вызванной вирусом COVID-19. Однако и в предыдущие годы сравнительно большое количество узбекских туристов по сравнению с иностранными свидетельствует о приоритете динамики развития внутреннего туризма и наличии недостатков, препятствий и проблем в развитии внешнего туризма [13].

16 июня 2021 года в Ташкенте и Нукусе прошло однодневное онлайн-совещание «Туристический потенциал Каракалпакстана: новые возможности и вызовы», посвященное обсуждению туристического потенциала Республики Каракалпакстан. Совещание было организовано Представительствами ПРООН и ЮНЕСКО в Узбекистане в тесном сотрудничестве с Министерством туризма и спорта Узбекистана в рамках Совместной программы «Решение насущных проблем человеческой безопасности в регионе Приаралья путем содействия устойчивому сельскому развитию».

В ходе совещания были рассмотрены мировые тенденции в туризме в постковидный период и возможности для продвижения туристического потенциала Каракалпакстана. Это первое совещание из серии мероприятий проекта, направленных на повышение осведомленности о культурном и природном наследии Каракалпакстана на международном и национальном уровнях.

Совещание с участием национальных заинтересованных сторон в области туризма и культуры Каракалпакстана, провела г-жа Алла Пересолова, международный эксперт по устойчивому туризму и специалист по Шелковому пути (Испания), г-н Кевин Харрис, специалист по маркетингу в туристической индустрии (Великобритания) и г-н Джон Белл, журналист и эксперт в области туризма (Великобритания).

Совместная программа ПРООН и ЮНЕСКО «Решение насущных проблем человеческой безопасности в регионе Приаралья путем содействия устойчивому сельскому развитию» осуществляется при финансовой поддержке Многопартнерского трастового фонда ООН по человеческой безопасности для региона Приаралья в Узбекистане (МПТФЧБ).

Целью программы является устранение экологической, социальной и экономической нестабильности в наиболее уязвимых

сообществах региона Аральского моря посредством комплексных решений экологических проблем, содействия доступу к базовым услугам, повышения уровня жизни и развития устойчивого туризма в Каракалпакстане.

Кроме того, задачей программы является повышение социального благосостояния сельского населения, в том числе женщин и молодежи, через расширение возможностей для получения дохода и содействие инклюзивному устойчивому росту туристического сектора в Каракалпакстане, основанного на общинном и экологическом туризме в регионе Приаралья.

Увеличение потоков туристов в Республику Каракалпакстан можно проследить по динамике загрузки гостиниц и других средств размещения.

Туристический потенциал республики проанализирован с точки зрения привлекательности для туристов, разделенных на 5 групп: исторические памятники условного типа; объекты культурного туризма; объекты религиозного (паломнического) туризма; объекты экологического туризма; объекты этнического туризма. Для Каракалпакстана характерны следующие факторы, определяющие его потенциал туристских отличий: а) экзотические особенности природно-климатических условий, б) достопримечательности живой природы, в) наличие живописных и 17 интересных историко-культурных достопримечательностей.

С точки зрения возможностей развития краевых видов туризма научно обосновано, что потенциал экологического туризма в контексте трагедии Аральского моря очень велик по сравнению с другими видами. Независимо от состояния экологического и социального процесса, возможности развития туризма в Республике Каракалпакстан огромны.

Несмотря на расположение региона недалеко от Хорезмской регион – оазиса туризма, работа по кооперированию и вовлечение в туристический кластер соседнего региона не отвечает требованиям времени. Качество туристических и дополнительных услуг (транспорт, банковские услуги, санитарно-эпидемиологические службы, страховые услуги) не соответствует международным

стандартам. В результате используется не более 10% туристического потенциала региона.

Анализ факторов, влияющих на развитие туризма в регионе, показывает существенное значение транспортной инфраструктуры. Отсутствие авиасервиса на международном уровне пока еще не позволяет расширять географию полетов на различные континенты и страны. Железнодорожные и автомобильные дороги имеют большое значение для соединения Каракалпакстана с другими регионами Узбекистана. Однако, существует ряд недостатков – например, маршруты поездов в сторону Ургенч, Нукус и Кунград курсируют не каждый день. Нет никаких воздушных и железнодорожных линий, связывающих Нукус с регионами страны. Большое расстояние от Нукуса до других туристических центров ограничивают возможности для туристов посещать регион от Хорезма, Самарканда и Бухары [15]. Следует отметить, что туристический потенциал региона не удовлетворяет спрос на глобальные интернет-ресурсы. Например, сайт www.booking.com, популярный в туризме, имеет 32 гостиницы в Ташкенте, 32 в Самарканде, 22 в Бухарском регионе и только 1 гостиницу в Каракалпакстане. Анализ показывает, что иностранные туристы не планируют посещать Каракалпакстан из-за недостаточной информации о туристическом потенциале, доступных здесь. В то же время, посетившие иностранные туристы говорят, что их впечатления от поездок в Каракалпакстан не уступают от посещений Самарканда и Бухары.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В целом процесс воспроизводства кадрового потенциала осуществляется на недостаточном уровне, что требует принятия мер по стимулированию подготовки кадров с ориентацией на современные технологии оказания услуг и сервиса. Также необходима координация деятельности субъектов туристского бизнеса для формирования единого подхода и требования к подготовке кадров в регион туризма. На территории региона ведут деятельность множество экскурсоводов с достаточным уровнем знания иностранных языковых, которые специализируются на

проведении экскурсий по историко-культурным памятникам. Однако, малое их количество имеет навыки и талант по разнообразию дальнейшего отдыха посетителей после традиционных посещений. Отсутствие источников надежной статистической информации по региону, не систематизированность данных, слабость и неразвитость механизмов их сбора и обработки становится серьезным препятствием для успешного развития туристской индустрии на территории региона. В частности, не фиксируются входящие туристические потоки из других областей страны, также как иностранных экскурсантов (однодневных посетителей без ночлега). Отсутствует информация по туристическим расходам (затраты, производимые туристами) и профилю (виды туристических услуг и турпродуктов для удовлетворения их потребностей) иностранных посетителей. Поэтому создание системы мониторинга развития туристской индустрии должно стать одной из приоритетных задач.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Туризм ва уни ўқитиш методикаси / 5141900 — Жисмоний тарбия ва жисмоний маданият таълим йўналишлари талабалари учун ўқув кўлланма. — Тошкент, Низомий номидаги ТДПУ Фан ва технологиялар марказининг босмахонаси, 2007. — Б. 46.
2. Национальный государственный архив Республики Каракалпакстан Фонд.Р-500, Опись 1, Дело 522, Лист 11.
3. Национальный государственный архив Республики Каракалпакстан Фонд.Р-515, Опись 1, Дело 10, Лист 182
4. Эгамбердиева Г. Трансформационные процессы в Узбекистане в сфере туризма (1991-2023) // дисс. д.и.н (PhD). — Ташкент, 2022. — 38 с.
5. Хабибуллаев Б. Қорақалпоғистон тарихи - Ўзбекистон тарихининг ажралмас бўлаги. // Ўзбекистон иқтисодий аҳборотномаси. - Тошкент, 2019. — № 1. — С. 32.
6. См. офиц сайт: Регион Приаралья в Узбекистане превратят в зону экологических инноваций и экотуризма. // Министерство туризма и спорта Республики Узбекистан (uzbektourism.uz)
7. Национальный государственный архив Республики Каракалпакстан. Фонд Р-515, Опись 1, Дело 522, Лист 8.
8. Национальный государственный архив Республики Каракалпакстан Фонд. Р-515, Опись 1, Дело 9, Лист 58.
9. Гулимов Б. Развитие туристской индустрии- гарантия экономического развития. // Экономический вестник, 2017. - №3. — С.34.
10. В Ташкенте 24 января 2019года состоялось первое заседание совета правления много партнёрского трастового фонда по человеческой безопасности для региона Приаралья, в которой утвердили Государственную программу по улучшению условий и качества жизни в Приаралье на 2017-2021год. // Собрание законодательства Республики Узбекистан от 30 января 2017 года. - №4. — С.49.
11. См. офиц сайт: Регион Приаралья в Узбекистане превратят в зону экологических инноваций и экотуризма. // Министерство туризма и спорта Республики Узбекистан (uzbektourism.uz)

ИСЛОМОВ Зоҳиджон Маҳмудович,
Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
филология фанлари доктори, профессор

МАНГУ БАРҲАЁТ УСТОЗ

Академик Азизхон Пўлатович Қаюмов ўзбек халқининг таниқли манбашунос олими, барчага ўрнатилган баркамол инсон. Устознинг барча инсоний фазилатлари, ғайратшижоати, бағрикенглиги, самимийлиги ҳалол ва поклиги буюк бобомиз Алишер Навоийнинг орзу умидларига мос. Навоий орзу қилганидек комил инсон сифатида бутун умрини халқ ва эл-юрт фаровонлигига бағишлаган, мамлакатимиз илмининг ривожига, адабиётшунослик фанининг равнақига, маданият ва маърифат юксаклигига бахшида этган адабиётшунос, навоийшунос олим, умрларининг деярли 80 йилини ижодга, адабиётга, илмга бағишлаганлар. Устозимизнинг биринчи ижод намуналари 1938 йил матбуотда эълон қилинган.

Оналари Адолатхон аянинг ҳозирги замоннинг олий ўқув юртларига ўхшаш бирор бир илм даргоҳида таълим олмаган бўлсаларда, ўта зукко, саводли, анча-мунча илмлардан хабардор, ўша пайтдаги маҳалла аёлларига саводсизликни тугатиш ва битириш курсларида дарс берувчи фаол аёллардан бўлганлагини домла кўп маротаба сўзлаб берганлар. Фарзанд камолида унинг ҳақиқий инсон бўлиб етишувида биринчи галда оналарининг хизматлари катта. Буни Адолатхон ая тимсолида кўриш мумкин. Азиз Пўлатовичнинг таниқли олим, комил инсон бўлиб етишувларида, Ўзбекистон фани ва илмида алоҳида ўринга эга бўлишларида албатта оналари Адолатхон аянинг хизматларини ҳеч бир нарса билан ўлчаб бўлмайди.



Устознинг комилликка эришишларида оталари адиб, шоир, маърифатпарвар олим Пўлатжон домла Қайюмийнинг саъйи ҳаракатлари ҳам катта бўлган. У кишидан ўнга яқин адабий асарлар қолган.

Азизхон домланинг қўлларига мен 1985 йил сентябр ойида келиб иш бошлаганман. У киши кимни ишга олмасинлар, уни қўлёзма бериб синар эдилар, чунки домла ўзлари қўлёзма манбаларнинг пири эдилар. Домла менинг қўлимга ҳам чиройли хат билан кўчирилган араб тилидаги қўлёзмани бердилар ва қўшни хонага чиқиб, тавсиф қилишимни айтдилар. Мен қўлёзма билан яқиндан танишдим ва унинг муаллифи ва номи аниқладим. Бу иш нисбатан енгил кечди. Менга берилган манба Бурҳониддин Марғиновийнинг машҳур фикҳий асари “Ҳидоя фи-л-фуруъ” асарига Убайдуллоҳ ибн Масъуд томонидан ёзилган шарҳ “Викоят-у-р-ривоя” асарининг настаълиқ хатида кўчирилган XIX

аср қўлёзмаси бўлиб чиқди. Мен бир неча соат давомида қўлёзма билан яқиндан танишдим ва имконият доирасида ўша даврдаги салоҳиятимдан келиб чиқиб унинг тавсифини туздим. Тавсифни қўлда оқ варакка ёзиб, домлага олиб кирдим. Домла тавсифни олдилар, эринмай яхшилаб ўқиб танишиб чиқдилар ва у киши билан қўлёзма мерос, ўзларининг университетда Содиқ Мирзаев домладан араб тилини ўқиганликлари ҳақида узоқ суҳбатлашдик. Суҳбатдан билдимки,

домла илмий - маданий мерос шайдоси, қўлёзма умуман, манбаларни жонидан севади. Азизхон домла ишимни кўрганларидан сўнг менга ҳозирча институтда илмий ходимлик ўрни йўқ эканлигини айтдилар. Мен умидсизландим лекин, кўп ўтмай агар рози бўлсам, институтнинг фотолабораториясида ярим иш бирлигида сураткашнинг ўрни бўшлигини айтдилар ва шу ўринга ишга олишлари мумкинлигини билдирдилар. Мен у кишига суратга олишни билмаслигимни айтдим. Домла енгилгина кулиб, ҳужжат у ерга расмийлаштирилишини, мен эса араб тилидаги қўлёзмалар тавсифи билан шуғулланишимни айтдилар. Мана шу тариқа мен Азизхон домланинг қўлларида “сураткаш” бўлиб иш фаолиятимни бошладим.

Азизхон домла институтга қўлёзма ва эски босма китоблар сотиб олиш ишига алоҳида эътибор берар, мутахассисларни, айниқса малакали, манбаларни яхши биладиган билимдон катта устозларни янги иш бошлаган, ёш илмий ходимлар билан экспедицияларга тез-тез юборар эди. Мен ҳам ёш илмий ходим сифатида марҳум устоз, Алишер Навоий асарлар қўлёзмалари билимдони, филология фанлари доктори Муҳаммаджон Ҳакимов билан биргаликда аҳолидан қўлёзма ва тошбосма китобларни сотиб олиш учун вилоятлар жумладан, Наманган, Қўқон, Андижон, Самарқанд, Бухоро, Урганчга жуда кўп маротаба чиқар эдик. Олиб келган қўлёзмаларимиз билан домла биринчилардан бўлиб танишар ва улар ҳақидаги маълумотларни берар эдилар.

Институт директори бўлсалар ҳам Азизхон Қаюмов илмий ходимлардек режа бажарардилар ва қўлёзмаларни тавсифлаш ишида иштирок этардилар. Домла асосан форс тилидаги манбаларнинг тавсифи билан шуғулланганлар. Лекин домла эски ўзбек тили ва ёзувини мукамал билар, араб тилидан ҳам яхши сабоқ олганлар. Мазкур тиллардаги манбаларни жуда яхши тушунар эдилар.

Қўлёзма манбаларга бўлган муҳаббатлари боис, домла амалга оширилган тавсифларни жамлаб, уларнинг каталогларини тузишга катта эътибор берганлар. Ҳар бирига мингтадан тавсиф киритилган каталоглар тез фурсатда чоп этилган. Уларнинг 1- жилдига туркий тилдаги қўлёзма асарлар, 2- жилдига форсий тилидаги қўлёзмалар тавсифи киритилган. Мана шу

икки жилд каталог учун институт жамоаси Кувайтдаги Бабтин халқаро жамғармасининг “Имом Бухорий авлодлари учун” мукофотиغا сазовор бўлган. Домла мукофотни каталогни тайёрлашда иштирок этган барча илмий ва техник ходимларга тақсим қилиб берганлар. Мукофотдан биз ҳам насибадор бўлганмиз.

Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари ва уларнинг тавсифи ва тадқиқи домланинг дилларини яйратар ва ҳузур бахш этарди. Шу сабабли ҳам у кишининг аксарият ишлари манбашунослик ва матншуносликка бағишланган. Домла шу йўналишда академик даражасига сазовор бўлган. Сўз мулкининг султони Алишер Навоийга мансуб ҳар бир қўлёзмани диққат билан ўрганишга даъват этардилар, ўзлари ҳам бу ишни жуда севар эдилар. Устоз доимо мунтазам ишлашни тавсия қилганлар. Бир куни домла кечки суҳбатлардан бирида бахтли инсонга таъриф бердилар ва “агар инсон эрта билан хурсанд ҳолда кўз очса, нонушта қилиб, ўзи севган ишига шошилса, самарали ишлаб кечкурун яна хурсандчилик билан ўз қадрдон оиласи бағрига шошилса, унинг ишида ҳам, ҳаётида ҳам барака бўлади, у одам бахтли ҳисобланади. Агар тескарис бўлса, у одам кўп ўтмай сил бўлади,” дедилар. Бизни барчамизни шундай турмуш тарзида яшашга ундар эдилар.

Азизхон домланинг яна бир ибратли жиҳатлари, у киши замон билан ҳамнафас бўлишга ҳаракат қилар эдилар. Жумладан, ёшлар, ёш олимлар катта авлод олимларини нечоғлик тушунишига ҳам эътибор берар ва ўрганар эдилар. Домла доимо ўзлари ёзган янги мақола ёки маълумотларини кўпинча мен ҳузурларига кирганимда ўқиб берар эдилар. Мен доимо хайрон бўлар эдим. Бир куни журъат қилиб домладан шундай катта академик олим нега менга мақолаларини ўқиб беришларини сўрадим. Шунда домла биз катта авлод олимларини ёшлар тушунармикин, деган саволга жавоб олиш учун ўқиб беришларини айтиб бердилар. Шу сабабли бўлса керак, домла ўзлари ишлаётган асарларидаги арабча сўз, ибора, жумлаларни ўзлари яхши тушунсалар ҳам аниқлик учун бир карра сўраб олар эдилар. Бир куни кечки пайт домла бу тахминан 2005 йил декабр ойининг охири кунлари менга уйга қўнғироқ қилдилар. Кейинчалик билдим домла

янги йил таътили вақтида Алишер Навоийнинг навбатдаги ғазалига мухаммас боғлаётган эканлар. Домла менга араб тилидаги “назҳабу наҳну тариқи аллазий банно лано” жумласининг маъносини сўрадилар. Мен хайрон бўлдим ва “Биз учун қурилган йўлдан бормоқдамиз” деб маъносини айтдим. Кўп ўтмай мазкур иборани Азизхон домланинг Алишер Навоийнинг “Ашрақат мин акси шамсил каъс анворил ҳидо” матлаъли ғазалига ёзган мухаммасларида кўрдим:

*Ассалом аҳлан ва саҳлан асдиқоу ақрабо
Барча шокирлар, вафолилар, ҳама аҳли ризо
Назҳабу наҳну тариқи аллазий банно лино
Ашрақат мин акси шамсил каъс анворил
ҳидо*

*Ёр васлин майда кўр деб жомдин чиқди
садо.*

Ўзбекистонда “Адабий манбашунослик ва матншунослик” ихтисослиги айнан Азизхон Қаюмов домла номи билан боғлиқ. Чунки мазкур мутахассислик биринчи бўлиб собиқ Қўлғезмалар институтида очилган ва ихтисослашган кенгаш 1999 йилга қадар фаолият юритган. Унда жуда муҳим мавзуларда номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинган. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг барча соҳаларда туб бурилиш ясалди. Бундай ижобий янгиланишни манбашунослик соҳасида ҳам кузатиш ва гувоҳи бўлиш мумкин. Жумладан, манбашуносликнинг турли йўналишлари - адабий манбашунослик, тарихий манбашунослик, фанлар тарихи манбашунослиги, айниқса ислом манбашунослигига катта эътибор берилди, бу борада салмоқли илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилди. 1994 йил Ўзбекистонда биринчи мартаба Фанлар Академиясининг собиқ Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлғезмалар институтида 10.01.11.- “Адабий манбашунослик ва матншунослик” ихтисослиги бўйича докторлик диссертациялари ҳимоясига ихтисослашган кенгаш очилди. Мазкур кенгашга филология фанлари доктори, академик Азизхон Қаюмов раис этиб тайинланди. Унга қадар ўзбек адабиётига оид манбалар бўйича амалга оширилган тадқиқотлар ўзбек адабиёти ихтисослиги бўйича ҳимоя қилинар эди. “Адабий манбашунослик ва

матншунослик” ихтисослиги бўйича докторлик диссертациялари ҳимоясига ихтисослашган кенгашнинг очилиши Ўзбекистондаги кўпсонли нодир ўзбек адабиёти манбаларини ўрганиш, уларнинг матнлари юзасидан тадқиқотлар олиб бориш имкониятини кенг очиб берди. Бунинг натижаси ўлароқ Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Нодира, Увайсий, Муҳаммад Ризо Огаҳий каби ўзбек адабиётининг ўнлаб йирик вакиллари асарлари, лирик меросининг манбалари ва турли даврларда китобат қилинган қўлғезмалари матнлари ўрганилди, уларнинг илмий-танқидий матнлари тузилди, матний тадқиқотлар амалга оширилди ва чоп этилди. Мазкур тадқиқотларнинг бошида академик Азизхон Қаюмов турдилар.

1926 йил 19 январ куни Қўқондаги зиёли, ўқитувчи Пўлотжон домла Қаюмов оиласида туғилган Азизхон ёшлигидан ўзбек, форс-тожик умуман, шарқ адабиётига жуда қизиқди ва кўплаб асарларни ёд олди. Бунга айниқса оиладаги адабиётга, шеърятга бўлган муҳит ижобий таъсир кўрсатди. Чунки Азизхоннинг оталари адабиётни жондан севган, ўзлари ҳам маҳаллий шоирлар муҳитида гўзал шеърлари билан танилган илм, адабиёт ихлосманди эдилар. Адабиётга, илмга, шеър ёзишга бўлган муҳаббат Азизхон Қаюмовни болалигиданоқ турли мавзуларда мақолалар, кичик шеърлар ёзишга ундаган.

Азизхон Қаюмов илмий мероси тўлиғича манбашунослик фанига оид асарлар, рисоалар, мақолалар ва бошқа илмий нашрларда ўз аксини топган.

А.Қаюмов Ўзбекистоннинг исломгача бўлган қадимий ёзувлари ва ёзма ёдгорликлари билан яқиндан ишлаган ва уларга бағишланган муҳим асарлар яратган. У Урхун-Энасой обидаларига бағишланган “Қадимият обидалари” номли асарини яратган ва шу орқали қадимий ёзма ёдгорликларни ўрганишнинг аҳамиятини кўрсатиб берди. Шунингдек олим Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари бўйича тадқиқотлар олиб борган ва асарнинг чоп этилишида иштирок этган.

Марказий Осиёнинг VII-X асрлардаги олимлари арабийзабон асарлари манбашунослиги бўйича олим жуда муҳим тадқиқотлар олиб борган. Ўрта асрлар алломаларидан Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад

Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синоларнинг илмий мероси чуқур тадқиқ этилган ва уларнинг ҳар бирига бағишланган илмий асарлар, рисоалар чоп этган. Жумладан, “Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино”, “Аҳмад ал-Фарғоний: Ўрта асрнинг таниқли олими ҳақида бадиий лавҳалар” каби ўндан ортиқ асарлар чоп этган.

Азизхон Қаюмов илмий ижодида буюк Алишер Навоий асарлари манбашунослиги алоҳида ўрин тутди. Олим Алишер Навоийнинг барча асарларига бағишланган алоҳида тадқиқотлар яратган. Навоий асарларининг қўлёзмалари, уларнинг матнлари чуқур ўрганилган, насрий баёнлар ёзилган, таҳлил ва тадқиқ қилинган. Академик Азизхон Қаюмовнинг 10 жилдлик “Асарлар тўплами”нинг 1-4 жилдлари Алишер Навоийга бағишланган асарлардан иборат Алишер Навоий “Хамса”си 5 достонининг илмий жиҳатдан тадқиқи натижасида қўплаб илмий асарлар яратилган, мукаммал илмий-оммабоп нашрлар кенг китобхонлар оммасига етиб борди ва навоийшуносликка қўшилган улкан ютуқ сифатида тан олинди.

Олимнинг юқорида зикр этилган асарлари ўзбек тилида бўлиб, Алишер Навоий асарларини рус тилига ўгириш бўйича ҳам талайгина ишлар қилинган. “Жемчужины мудрости и тайны”, «Семи морей», “Арбаин-сорок слов”, “Пятерица изумлений” каби асарлар шулар жумласидан ҳисобланади.

Амир Темури, темурийлар ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари манбашунослигига оид асарлар сирасига ўзбек адабиётидаги Амир Темурига бағишланган асарларнинг таҳлили сифатида ёзилган “Амир Темури қиссалари”, Шохруҳ Мирзо, Улуғбек Мирзолар ҳақидаги рисоалар, “Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодиёти” китоблари киради.

Академик А.Қаюмовнинг илмий ижодидаги аҳамиятга молик бир қатор асарлар ХҮІ-ХХ асрлар ўзбек адабиёти манбашунослигига бағишланган. Бу соҳада олимнинг “Қўқон адабий муҳити (ХҮІІІ-ХІХ асрлар)” номли монографияси алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур монографияда Қўқон адабий муҳитига доир шоир ва адибларнинг илмий мероси таҳлил қилинган. Нодира, Махмур, Увайсий, Маҳзуна, Ғозий, Ҳозик, Фурқат, Хувайдо, Муқимий асарлари шулар жумласидан.

Манбашуносликнинг замонавий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда олим ХХ аср олимлари асарлари манбашунослиги ривожига ҳисса қўшди. А.Қаюмов ХХ аср адабиёти, илм-фан соҳасида катта мактаб яратган йирик олимлар ҳаёти ва илмий мероси ҳақида рисоалар яратди. Ўзбекистон илмий жиҳати шундаки, муаллиф бу олимлар билан шахсан мулоқот қилган, бирга ўқиган, илмий фаолият юритган. Шу нуқтаи назардан ҳам бу асарлар маълумотларининг аниқлиги билан ажралиб туради. Академиклар Ҳабиб Абдуллаев, Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий, Хадича Сулаймонова, Яҳё Ғуломов, Ғафур Ғулом, Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек, Воҳид Зоҳидов, Раҳима Аминова, Убайдулла Каримов, Аҳмадали Асқаровларнинг илмий фаолиятига бағишланган “Ўзбекистон академиклари” асари ўзининг илмийлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, олимнинг “Олим ва фозил Ботирбек Ҳасанов”, “Музей ишининг фидойиси: Нафисахон Содикова ҳақида”, “Навоийдан нур олиб: машҳур адабиётшунос олим А.Ҳайитметов тўғрисида ҳикоя”, “Қўлёзмалар хазинабони: Қ.Муниров ҳақида ҳикоя” рисоалари ХХ аср манбашунослигининг ўзига хос асарлари ҳисобланади. Уларда ўз соҳасининг жонқуяр билимдонлари, фидойи олимлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Устознинг Ўзбекистон илм-фани тараққиётидаги, дунё навоийшунослик илмидаги улкан ҳиссаси, ўрни ва аҳамияти тан олиниб улуғланди. Ҳақиқатдан ҳам Азизхон Пўлатович Қаюмов кексаю-ёшлар учун ўрнатилган, ҳамманинг ҳавасини келтирадиган даражада баркамол инсон эди. Устозимизнинг барча инсоний фазилатлари, ғайрат-шижоати, бағрикенглиги, самимийлиги ҳалол ва поклиги буюк бобомиз Алишер Навоийнинг орзу умидларига мос. Навоий орзу қилганидек комил инсон сифатида бутун умрини халқ ва эл-юрт фаровонлигига бағишлаган, мамлакатимиз илмининг ривожига, адабиётшунослик фанининг равнақига, маданият ва маърифат юксаклигига бахшида этган адабиётшунос, навоийшунос олим, академик Азиз Пўлатович Қаюмов мана бугун таваллудининг 100 йиллигини қаршилаб турибди. Мустақиллик йилларида Устознинг хизматлари юксак баҳоланиб, “Ўзбекистон белгиси” (1995), “Шуҳрат” медали (1995), “Ғалабанинг 50

йиллиги” медали (1995), “Эл-юрт хурмати” (2003), “Буюк хизматлари учун” ордени (2014), “Ғалабанинг 70 йиллиги” медали (2015) билан тақдирланган. 2015 йил Қорақалпоғистон Республикаси Беруний фондининг Республика мукофоти берилган. Умрининг деярли 80 йилини ижодга, адабиётга бағишлаган, биринчи ижод намуналари 1938 йил матбуотда эълон қилинган.

Оила муҳити, устозларнинг ўғити Азиз Пўлатович 1949 йилдан бошлаб Шарқ кўлёмаларини ўрганиш институтида кичик илмий ходим, Шарқшунослик институтида илмий котиб, Тил ва адабиёт институтида, Ҳ.Сулаймонов номидаги Кўлёмалар институтида директор, Тошкент Давлат маданият институтида ректор, Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазир ўринбосари, вазир, Ўзбекистон Кинематография Давлат кўмитаси раиси, Ўзбекистон республикаси маданият ходимлари Касаба уюшмаси раиси лавозимларида ишладилар. 1954 йилда номзодлик, 1961 йилда докторлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилди. 1989 йил Ўзбекистон ФАнинг мухбир аъзоси, 1995 йилда академиги унвонига эга бўлди.

Азизхон Пўлатовичнинг илмий ва ижодий меҳнатлари, жамоатчилик иши “Ўзбекистон Халқ маорифи аълочиси”, “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби”, “Ўзбекистон кинематография аълочиси” ва бир қатор орден ва медаллар билан тақдирланди. Азиз Пўлатовичнинг ғайрат ва шижоатлари билан 10 томлик “Асарлар” тўплами 12 китобда нашр этилди. Азиз Пўлатович адабиётга 1938 йилдан бошлаб, ҳали ўқувчилик давридаёқ ўз шеърлари билан шеърят майдонига кириб келган, Алишер Навоий ғазалларига 109 та мухаммас битган. Азизий таҳаллусидаги мазкур мухаммаслар “Навоийга таъзим” тўпламида нашр этилди. Бу мухаммаслар Азиз Пўлатовичнинг нафақат адабиётшунос олим, балки нозиктаъб ва жуда катта шоир эканликларини кўрсатади.

Академик Азизхон Қаюмовнинг илмий, ижодий мероси жуда катта. Олим томонидан 418 номдаги монография, рисола, мақолалар ёзилган, 30 та йирик асарларга тақриз берилган, 220 та асарга масъул муҳаррир ва таҳрир ҳайъати аъзоси бўлган, 12 номдаги китоб таржимаси

амалга оширилган, 40та диссертацияга раҳбар ва оппонент бўлган.

Муҳтарам устоз, академик Азизхон Қаюмов буюк Алишер Навоий тили билан айтганидек “ўзи поку, сўзи поку, тили поку ҳам дили пок” ҳазрати инсон, беназир мураббий, маслаҳатгўй эдилар. Юртимиз тарихининг йирик олимларидан бўлган устозимиз Азизхон Қаюмовни Яратганнинг ўзи ёрлақасин, ётган жойлари жаннат боғларида бўлсин.